

ઠ લા

અમાનંદના સાહિત્યવિદ્યાસી

વિજ્ઞાન સંસ્થા : અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૫૫૦ કિંમત રૂ. ૬૦.

ગ્રંથનામ ઇતિહાસ

વર્ગિક ૨૧૨૭:૩

ઈ લા

•

અનુવાદક :

ભગવાનદાસ સાહિત્યવિદ્યાસી

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ”

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ

અમદાવાદ અને મુંબઈ - ૨.

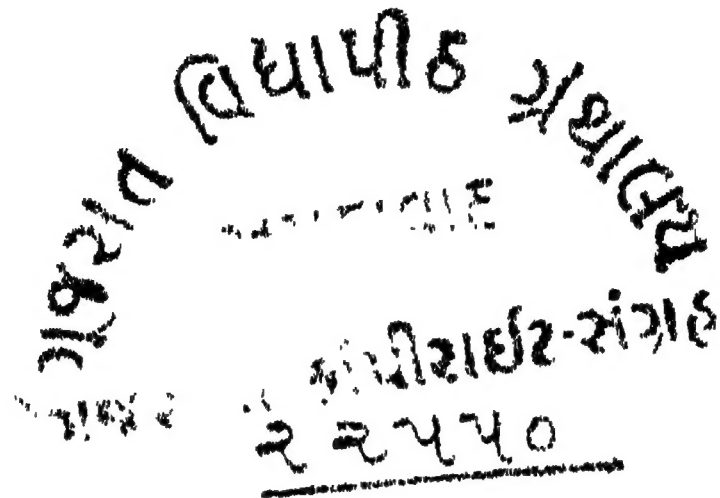
પ્રકાશક :

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ
તરફથી ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા
પીરમશાહ રોડ; અમદાવાદ

મુંબઈના એજન્ટસ :

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ
૧૨૯, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ—૨

*

આવૃત્તિ પહેલી :

ઈ. સ. ૧૯૪૦

| સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન |

*

કિંમત :

રૂ. ૧-૮-૦

મુદ્રક :

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
પાનડોર નાકા, અમદાવાદ.

આભાર

ઈલા મૂળ છે તે અંગલી પુસ્તકનો અનુવાદ પરંતુ માધત્રી ભગવાનદાસ સાહિત્ય વિલાસીએ અનુવાદમાં પણ મૌલિકતા લાવવા ઠીકઠીક પ્રયાસ કર્યો છે. પુસ્તક જલ્દી તૈયાર કરવાનું હતું તેના અંગે પુસ્તકમાં કેટલીક ક્ષતિઓ રહી જવા પામી છે તે માટે ગ્રાહક બંધુઓ દરગુજર કરશે તેવી આશા છે.

આ પુસ્તકને રસિક બનાવવા અને ભાષામાં માધુર્ય લાવવા શ્રીયુત્ શંકરદત્ત શાસ્ત્રીએ યોગ્ય દિશા સૂચન કર્યું છે તે માટે તેમનો ઉપકાર હું કેમ ભૂલી શકું ?

રાધારાણી: સ્વર્ગસ્થ બંકીમચંદ્ર ચટોપાધ્યાયની નવલકથાનો અનુવાદ છે. આ નવલકથા મારા વાંચવામાં આવતાં

અને તેનું ચિત્ર ગૂજરાતી સંસાર જેવું લાગતાં તેનો અનુવાદ કરવાની મારી ઇચ્છા થઈ. મારા મિત્ર ભાઈશ્રી કેશવલાલ ચતુરભાઈ પટેલે અને મેં મળીને અનુવાદ તૈયાર કરી મારા એ વિચારને મેં મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે.

આ અનુવાદમાં જે કાંઈ ખામી જણાય તે સુધારવાનું મેં ભાઈશ્રી માધવલાલ દક્કરને સોંપેલું. તેમણે અનુવાદ અને મુળ પુસ્તકને સાથે રાખી કાળજી પૂર્વક સુધારો કરી આપી અને માયાળું સહકાર આપ્યો છે તે માટે હું તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

મારા પિતાશ્રીના અચાનક અવસાનથી મારી ઉપર આવી પડેલી જવાબદારીના અંગે અન્ય વ્યવસાયમાં રોકાણ થવાથી 'અંથમાળા' નું આ ત્રીજું પુસ્તક ધાર્યા કરતાં થણું મોડું થયું છે. મારો મમતાળુ વાચક સમુદાય મારી આ સહારણ હીલને નભાવી બેશે તેવી હું આશા રાખું છું.

આ વરસનું છેલ્લું પુસ્તક શ્રી જેઠાલાલ ત્રિવેદીકૃત “અવંતીપતિ” એક ઐતિહાસીક મૌલિક નવલકથા છે. એ પુસ્તક પણ છપાઈ રહ્યું છે. અને બહુ જ ટૂંક વખતમાં વાચક વર્ગના કરકમળમાં મૂકવાની મારી ઉમેદ છે.

માણેકઠારી પૂર્ણિમા,
અમદાવાદ.

}

ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા

של

[૧]

તે સમયે સત્યેશ એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તે એક મોટા સેવા મંડળનો સભ્ય અને સ્વયંસેવક હતો. એ સેવામંડળ માટે કાળો ઉઘરાવવા તે બાલીગંજના સુપ્રસિદ્ધ બેરિસ્ટર ચેટરજીસાહેબના બંગલા પર ગયો હતો.

દરવાનને પોતાનું કાર્ડ આપી, બંગલામાં ગાડી ઊભી રાખવાના સ્થાન પર તે ટહેલવા લાગ્યો. દરવાને તેને ક્યાંક બેસવા માટે કહેવું યોગ્ય માન્યું નહિ. તેને લાગ્યું, આ તો કાર્ડ સાધારણ માણસ છે. એ વખતે મકાનની આયા સત્યેશ ટહેલતો હતો તે વરંડામાં એક ફૂલ જેવી સુંદર બાલિકાને બાબાગાડીમાં બેસાડી ફેરવી રહી હતી. ત્યારે લગભગ નવ વાગ્યા હશે.

એકાએક બંગલાની અંદરથી એક છોકરી બહાર આવી. હજી તે થું છોકરી જ હતી? સત્યેશે તેને બોધ. બાણે તહેરાતી વેત્ર ઉપર ખિતખિતતું એક પુષ્પ! પણ લોકોની નજરે

તો તે માત્ર એક છોકરી જ હતી. એક બાલિકા હતી. ઉંમર ૧૪-૧૫ વર્ષની. રંગ ખૂબ ઊજળો. ચમકચમક થતું મોં. બેઉ આંખો મોટી, શાંત, નમ્ર અને ઉજ્જવળ. તેણે લાલ કિનારીની સાદી એવી સાડી પહેરી હતી. સાફું ખૂંટાઉં હતું. પગમાં જપાની ચંપલ પહેયાં હતાં. તેની પીઠ ઉપર ઘેરી કાળા કેશરાશિ ઝૂલી રહી હતી. તેના ડાબા હાથમાં એક પુસ્તક હતું. પુસ્તકનાં જે પાનાંને તે વાંચતી હતી, તે પાનાં વચ્ચે એણે ચંપાકળા સમાન પુષ્ટ ને સ્વચ્છ આંગળી રાખી પુસ્તક બંધ કર્યું હતું. તેના જમણા હાથમાં પેનસિલ હતી. પેનસિલની એક અણિ એણે એની હડપચી ઉપર લહેરથી ધરી રાખી હતી. આવી સ્થિતિમાં તે છોકરી બહાર આવીને, ગાડીના વરંડામાં એક સીડી પર ઊભી રહી. તેની આંખો બાબાગાડીમાં બેઠેલી બાલિકા તરફ હતી; પરંતુ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું કે તે બાલિકાને તે જોઈ શકતી નહોતી.

અમે આ ચિત્ર કેવળ નિરપેક્ષ ભાવે આંક્યું છે. કેમકે, આ ચિત્ર અનેક ઉજ્જવળ રંગોથી રંગાર્ધને, કયાંય સુધી બીચારા રમેશના હૃદયમાં ભયાનક ઊથલપાથલ મચાવી રહ્યું હતું. છોકરી અહીં એકાએક આવીને ઊભી રહી, તે સંબંધમાં તપાસ કરતાં તેને લાગ્યું કે સ્કૂલના પાઠ તૈયાર કરતાં કરતાં એને એની નાની બહેન સાથે થોડી ગમ્મત કરી લેવાનું મન થયું હતું. તેથી તે એકદમ બહાર આવી ગઈ હતી, પરંતુ એક અપરિચિત યુવકને પોતાની સામે જોતાં જ તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. અજાણ્યા સામે જઈને બહેન સાથે બેલવું તેને માટે અસંભવિત હતું. વળી એ યુવકને

જોઈ પીઠ ફેરવી જવી એ પણ અયોગ્ય હતું. આ સ્થિતિમાં તે જે પ્રકારે ઊભી રહી ગઈ, તેનું વર્ણન કાલિદાસે લખ્યું છે: ન ચયૌ, ન તસ્થૌ* ।

છોકરી તે જ સ્થિતિમાં, તેવા જ ભાવે, ઊભી રહી. જાણે સત્યેશને પોતે જોતી જ નથી, તેવો ભાવ દેખાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સત્યેશને તેણે જોઈ લીધો હતો, એ તો સ્પષ્ટ હતું. આથી તે અન્યમનસ્ક થઈ હતી. પોતાની બહેનને હજી સુધી તે જોવા પામી નહોતી. આ રીતે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ તે થોડી વાર સુધી ઊભી રહી. એટલામાં નોકરે આવી વહીં આપી કે જમવાનું થયું છે. 'મિસ' સાહેબનો જીવ ઊગર્યો, અને ઝડપથી તે બંગલામાં ચાલી ગઈ. સત્યેશ પણ બચી ગયો. કારણ, એક પણ જ તેણે છોકરીને જોઈ હતી, અને બીજી જ પળે સબ્યતા ખાતર તેણે આંખ બીજી બાજુએ ફેરવી લીધી હતી. પરંતુ આંખો ફેરવ્યે શું વળે? તેની આંખોમાં તો ચારે તરફ તેને તે જ મૂર્તિ દેખાતી હતી. સમસ્ત પ્રાણુથી તે તેની સમીપતાનો જ અનુભવ કરી રહ્યો હતો. વચ્ચે એકાદ અડધી ક્ષણ આંખ મલકાવીને ચોરીદ્રુપીથી એણે એને જોઈ લીધી જ ન હોય, એવું તો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ન કહી શકાય.

સત્યેશને જેટલો સમય વરંડામાં ઊભા રહીને પસાર કરવો પડ્યો, તેટલો સમય બીજા કોઈ પ્રસંગે ઊભું રહેવું પડ્યું હોત, તો તેને કંઈ કંઈ વિચાર આવત. કારણ કે, જ્યારે દરવાન કાડ લઈને અંદર ગયો, ત્યારે ચેટરજી-

* ન ગઈ, ન ઊભી રહી.

સાહેબ સ્નાનગૃહમાં હતા. તે બહાર ન નીકળ્યા ત્યાં સુધી સત્યેશને વરંડામાં ઊભા રહેવું પડ્યું હતું. પરંતુ આ લાંબો વિલંબ પણ સત્યેશને ચપટી જેવો લાગ્યો. પેલી છોકરીના દર્શનથી તેના મનમાં જે વિચારો ઊભરાયા હતા, તેથી સમયનો હિસાબ જ ઊલટપાલટ થઈ ગયો હતો. ત્યાં સુધી તે છોકરી સામે હતી, ત્યાં સુધી એ સમય તેને એક ક્ષણસમ લાગ્યો; પણ જ્યારે તે ચાલી ગઈ, ત્યારે તેની માનસ-પ્રતિભાએ તેનું સ્થાન લીધું અને સમયની માત્રાઓને દાણા-દાણુ કરી નાખી.

દરવાને આવીને હાક મારી, ત્યારે તે એક પ્રકારનું સ્વપ્ન નિહાળી રહ્યો હતો. દરવાને જ્યારે તેને અંદર લઈ જઈને બેસાડ્યો, ત્યારે પણ તે સ્વપ્ન જ જોઈ રહ્યો હતો. થોડી વાર તે અંદર બેસી રહ્યો. ભોજન સમાપ્ત થયું એટલે ચેટરજીસાહેબ આવ્યા. પરંતુ તેમની પ્રતીક્ષા કરતાં કરતાં લાંબો વિલંબ થયો તેનો સત્યેશને ભાસ પણ થયો નહિ. જે તેને એવું માલૂમ જ થાત, તો તે કદી પણ રોકાત નહિ. કારણ, કોઈના તરફથી, કોઈ પણ પ્રકારની ઉદ્વેગ, અવગણ, કે અપમાન થાય તો તે સાંખી લેવાનું તે હજી સુધી શીખ્યો નહોતો.

ચેટરજીસાહેબે હસતાં હસતાં આવી સત્યેશ સાથે હાથ મેળવ્યો. સત્યેશ ગભરાટ અનુભવતો ઊભો રહ્યો. ચેટરજીએ તેને પોતાની પાસે બેસાડીને કહ્યું: “મેં સાંભળ્યું છે કે તમે આ સમિતિના એક ઉત્સાહી સભાસદ છો. હું એ સંબંધમાં તમારી સાથે કંઈ વાર્તાલાપ કરવા ઇચ્છું છું.

તેથી જ મેં તમને જરા બેસાડી રાખ્યા છે. આશા છે, તકલીફ માફ કરશો. ”

સત્યેશ અત્યંત અકળાયેલા જેવો બની બોલ્યો :
“ શી વાત છે ? ”

ચેટરજીસાહેબ જરા વિશેષ પ્રકુલ્લ મોંએ સત્યેશના સુંદર ચહેરા તરફ જોઈ બોલ્યા : “ તમે હજી અભ્યાસ કરો છો ? ”

“ જી, હા. ”

“ શું ભણો છો ? ”

“ એમ. એ. ”

“ કયો વિષય લીધો છે ? ”

“ પદાર્થવિજ્ઞાન. ”

“ ઠીક, ઠીક ! હું તો ધારતો હતો કે તમે કહેશો—
હું અંગ્રેજી ભણું છું—અનેક છોકરાઓ અંગ્રેજી જ ભણે
છે. વખતનો આથી બીજો વિશેષ વ્યય હોય જ નહિ. ઠીક,
બી. એ.માં તમે ઓનર્સમાં આજ વિષય લીધો હતો ને ? ”

“ જી, હા ”—કહેતાં સત્યેશના મોં ઉપર સહજ
લાલાશ તરી આવી, અને તે ઉતાવળે બોલ્યો : “ વિજ્ઞાનમાં
હું પહેલા વર્ગમાં પહેલો આવ્યો હતો. ”

અહીં એ કહી દેવું જરૂરી છે, કે આ વાત થતી હતી
ત્યારે યુનિવર્સિટીમાં નવા નિયમો મુજબ પરીક્ષા શરૂ થઈ
નહોતી.

“ સારું, સારું. સાંભળી ખૂબ ખુશ થયો છું. તમારું
ધર કયાં ? ”

“ વિક્રમપુર. ”

“ તમારા પિતાશ્રી શું કરે છે ? ”

“ હાલમાં તે વધારાના સેશન્સ જજ છે ? ”

“ ઓહ ! એમનું નામ શું ? ” ચેટરજીમહાશયનું મુખ ઉત્કુલ્લ બન્યું.

“ શ્રીયુત કાલીબૂપણ મુખોપાધ્યાય. ”

“ ઓત્તારી ! બલા કહેતા પણ નથી કે તમે મિસ્ટર મુખરજીના પુત્ર છો ? તેઓ જ્યારે સદર અદાલતમાં હતા, ત્યારે ત્રણચાર વાર હું એમની પાસે મુકદ્દમાની બાબતમાં ગયેલો. ત્યારે, હાલ તો તે પૂર્ણિયામાં છે ને ? ”

“ જ નહિ; હાલ તેમની બદલી ફરીદપુર થઈ છે. ”

“ ઠીક ચાલો, તમને મળતાં મને ખૂબ ખુશાલી થઈ. આશા છે, હવે તમારી સાથે વખતોવખત મળવાનું થશે. આગળ ઉપર તમે શું વિચાર્યું છે ? ”

“ મારો ઇજ્જતેર થવાનો છે. પરંતુ પિતાજીનો આગ્રહ છે કે મારે વકીલ થવું. હું બીજું કંઈ પણ થઈ શકું, પણ વકીલ તો ન જ થઈ શકું. ”

“ ઇજ્જતેરીનો અભ્યાસ કરવા વિલાયત જવાની ઇચ્છા છે ? ”

“ ઇચ્છા તો છે, પરંતુ..... ”

“ લાગે છે કે પિતાજી સંમત નથી. તે કાંઈ અંધ-શ્રદ્ધાળુ નથી. તો પછી એમની સંમતિ કેમ નથી ? ”

“ તે કહે છે, અમાપ ધન ખર્ચી વિલાયત જઈ આવવું, અને આખરે તો એક વાંદર બેરિ..... ” સત્યેશ જીમ કચડીને અટકી ગયો.

ચેટરજીનું આપ્તું મુખ લાલ બની ગયું. પરંતુ બીજી જ પળે તે હસી પડ્યા ને બોલ્યા : “ તમારા પિતાજીનું કહેવું ખરું છે. વિલાયત જઈને અનેક માણસો કેવળ વાંદર થઈને જ પાછા ફરે છે એમાં શક નથી. જે લોકો કંઈ કરી શકતા નથી, તેઓ બેરિસ્ટર થઈને આવે છે. પરંતુ બધા જ કંઈ વાનર બની જતા નથી. તમારા જેવા યુવાન માટે વાનર બનવાની સંભાવના ન હોઈ શકે. તમે મારી આ વાત તમારા પિતાજીને લખી જણાવો. ”

આટલું કહી ચેટરજીસાહેબ ધડિયાળમાં જોઈ બોલ્યા : “ હવે મારે ઓફિસે જવાનો સમય થઈ ગયો છે, તો તમારી હું રજા લઉં છું. ફરી કોઈક દિવસ આવશો. તમારી સમિતિ વિષે વાતચીત કરીશું. આવતા શનિવારે ઠીક રહેશે. સવારે અહીં જ આ પીજો ! ”

“ જી, સારું, ” આટલું કહી સત્યેશે પ્રણામ કર્યા અને જવા માટે ઊઠ્યો. ચેટરજીએ મેજના ખાતામાંથી ચેકબુક કાઢી અને એક ચેક લખીને સત્યેશને આપ્યો.

જ્યાં સુધી અંગલાનું કમ્પાઉન્ડ છોડીને સત્યેશ બહાર ન નીકળ્યો, ત્યાં સુધી ચેટરજીસાહેબે તેના તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોયાં કર્યું. ત્યારબાદ ટેબલ પાસે બેસીને એક ચિટ્ટી લખી, અને તરત જ તે ટપાલમાં મોકલી આપી. ચિટ્ટી ફરીદપુરના એક વકીલ મિત્રને લખી હતી.

ચેટરજીસાહેબનું વય પચાસની ઉપર હતું. તે કલકત્તાની એક ગણ્યમાન્ય વ્યક્તિ મનાતા હતા. કલકત્તાનું કે દેશનું કોઈ મોટું કામ તેમની મદદ વિના થતું નહિ. તે

નિઃસંશય એક દેશહિતૈષી વ્યક્તિ હતા. છતાં, નખશિખ પૂરા સાહેબ હતા, એમાં જરાય શક નહોતો. જ્યારે તે વિલાયત હતા, ત્યારે પૂરા સાહેબ બની જવું એ તેમની સાધનાનો વિષય હતો. આહારવિહાર, ફરવુંફરવું, વાતચીત એ દરેક આખતમાં સાહેબ કહેવડાવવું એ અનેકને મારે જીવનનું પ્રધાન લક્ષ્ય હોય છે. તે જ આદર્શને અનુસરીને, ચેટરજીસાહેબ વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી પૂરા સાહેબબહાદુર બની ગયા હતા. પોતાના ધંધામાં અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા મેળવીને તેમણે અતુલ ધન પણ મેળવ્યું હતું, એટલે તેમના સાહેબશાહી ઠાઠમાઠમાં કોઈ પ્રકારની કમીના નહોતી.

પરંતુ તે પછી તેમના મનમાં ખીજે જ ભાવ આવી ગયો હતો. વિલાયત જઈ આવેલા બંગાળી સમાજના કેટલાક યુવકોના આચારવ્યવહાર જોઈને તેમની આંખોમાં ભારે કળતર થઈ રહી હતી. એ વાત પોતે મોં ખોલીને જાહેરમાં પણ કરતા હતા. સમાજના દોષ અને ત્રુટિઓ વિષે તેમના જેવા ખીજા કોઈ તીવ્ર ટીકાકાર નહોતા. જ્યારે આ વિષય ઉપર વાર્તાલાપ થતો, ત્યારે તે વિલાયતથી પાછા ફરેલા સમાજ પર કઠોર કટાક્ષ કરતા, અને આપણા દેશના નિરાડખર માણસોની પ્રશંસા કરતા. તેમની ભાષામાં એજસ હતું, ને બળ હતું. પણ, દરેક વખતે તે પ્રમાણ-શુદ્ધ રીતે જ આલોચના કરતા એમ ન કહી શકાય. આમ છતાં, તે જે કંઈ કહેતા તે અંતરના અનુભવથી કહેતા.

ચેટરજી કાલે તેટલી ટીકાઓ કરતા, પણ તેમના બંગલામાં સાહેબશાહી ઠાઠમાઠ પૂરી રીતે ચાલી રહ્યો હતો. જે તમામ વાતોની તે તીવ્ર ટીકાઓ કર્યાં કરતા તે

એ બંગલામાં પેસી ચૂકી હતી. જીવનની દીર્ઘકાળથી પડેલી ટેવ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં છોડવાનું સહેલું હોતું નથી. પચાસ વરસ ઓળંગીને ધરમાં રહી ધરના સ્વામી રહેવું, એ કાંઈ બધાના ભાગ્યમાં હોતું નથી. યુવકોને વિશ્વાસ હોય છે કે વસુંધરા યુવાભોગ્ય છે. જેમનું યૌવન ઓસરી ગયું હોય છે તેમને ઉપરઉપરથી ભલે માન મળતું હોય, પણ અંદરથી તો કાંઈ પણ જીવાન તેમને બધી વાતોમાં માની ચાલવાનું પસંદ કરતો નથી. જે ધરના સ્વામીમાં ખૂબ શક્તિ હોય, તો તે યુવક-યુવતીઓને ધાકધમકીથી કાબૂમાં રાખી શકે, નહિ તો યુવકયુવતીઓ જ સર્વ કાંઈ બની બેસતા હોય છે. ચેટરજી-સાહેબની વાતો ભલે ગમે તેટલી તીવ્ર હોય, તોપણ તેમનું મનોબળ અધિક નહોતું; વળી સ્નેહની માત્રા તેમનામાં પ્રબળ હતી. આથી તેમના ધરનું સ્વામિત્વ તેમનાં યુવાન છોકરાંઓના હાથમાં હતું. ચેટરજીસાહેબ ઘણું કરીને તેમને 'ગોરા' ને 'એંગ્લોઇડિયન' કહીને તેમની મજાક કર્યા કરતા.

ચેટરજીસાહેબને જે કાંઈ પણ વાત સૌથી વિશેષ નાપસંદ હોય, તો તે 'સંવનન' હતું. તેમણે એક દિવસ કહ્યું હતું: "છોકરીઓને હું પાંજરામાં પૂરી રાખવા ઇચ્છતો નથી. વિવાહને નામે અમોઘ બાલિકાઓનું બલિદાન દેવા પણ હું ચાહતો નથી. આમ છતાં મારી પુત્રી મારી પાસે આવી કહે કે પિતાજી, હું 'પ્રેમ'માં પડી છું, તો તે મારાથી તો સહ્યું જાય નહિ."

પરંતુ વિધાતાનું વિધાન જ કાંઈ એવું હતું, કે તેમની મોટી પુત્રી લીલા ખરેખર જ 'પ્રેમ'માં પડી ગઈ હતી, અને પોતાના પિતાની અનિચ્છા છતાં તે ઍરિસ્ટર મિ.

ધોપને જ પરણવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકી હતી. ચેટરજીએ હજી સુધી હિન્દુસમાજને એકદમ તજ દેવાનો વિચાર કદી કર્યો નહોતો. તેથી આ અપ્રાણ્ય યુવકને જમાઈ બનાવવો, એમાં એમને ધોર આપત્તિ હતી. વળી ધોપ જેવા યુવાનને તે પસંદ પણ કરતા નહોતા. આથી અંતે ધોપ સાથે અમુક વાતો નિશ્ચિત કરીને લીલાને અદ્વાદાગાદ જઈ વિવાહ કરવા પડ્યા.

આ ઘટનાથી ચેટરજીસાહેબનું તો જાણે માથું જ વઢાઈ ગયું. છતાં તે પોતાની પુત્રીને એકવાર પણ ત્યાગી ન શક્યા. કારણ કે તે જાણતા હતા કે ધોપની સ્થિતિ કંઈ સારી નહોતી. જેમતેમ મનને મનાવી, અપમાનને વિસારે પાડી, તે અદ્વાદાગાદ જઈ પુત્રી તથા જમાઈને લઈ આવ્યા, અને તેમને એક ભાડાના મકાનમાં રાખ્યાં.

પુત્રીની જેમ પુત્રો પણ ચેટરજીસાહેબને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખતા નહોતા. જેનું નામ તેમણે મોટા આદર સાથે ‘સુખોધ’ રાખ્યું હતું, તે સામાન્ય રીતે મધ્યરાત્રિએ એવી અવસ્થામાં ઘેર પાછો ફરતો જેવામાં આવતો, કે જેને ગરીબ અથવા દેશી સમાજમાં શરાબી કહેવામાં આવે છે. વિલાયત જઈને તે બધી પરીક્ષાઓમાં નાપાસ નીવડ્યો હતો, અને અંતે બેરિસ્ટર થઈને પાછો ફર્યો હતો. તે બ્યારે નાનો હતો, ત્યારે બુદ્ધિમાન, બલવાન અને દઢચિત્ત હતો. પરંતુ સાહેબશાહી સમાજના બધા જ દોષો તેનામાં ફાટ્યાફૂટ્યા હતા, એ ચેટરજીસાહેબ સારી રીતે જોઈ રહ્યા હતા. વળી, સ્નેહપરાયણ ચેટરજી એને માર મારી પાછો વાળી શક્યા નહોતા. એમની સ્વભાવસિદ્ધ ન્યાય-

પરાયણતા એ બધા દોષો બદલ પોતાને જ દોષિત કરાવતી. તે મનમાં વિચારતા, 'મેં મારા હાથે જે બીજા વાળ્યું છે, તેનું ફળ ભોગવવું જ રહ્યું.' આથી તે છોકરાછોકરીઓ સાથે ઠઠોર થઈ શકતા નહિ.

ધક્કા તેમની ત્રીજી પુત્રી. બીજી છોકરી તો જાળપણમાં જ તેમને છોડી ચાલી ગઈ હતી. ધક્કાનો સ્વભાવ અન્ય ભાઈબહેન જેવો ન હોવાથી ચેટરજીસાહેબ તેના પર બહુ પ્રસન્ન થતા. તે શાંત હતી, તેનામાં ચંચળતા કરતાં ધીરતા વિશેષ પ્રમાણમાં જેવામાં આવતી. વેપમૂખા અને તુચ્છ આમોદપ્રમોદના ફેરમાં તે ઝાઝી પડી નહોતી. તેનો વિશેષ ઝુકાવ વખવા વાંચવા તરફ હતો. આમ બધી રીતે તે ચેટરજીસાહેબની મનોનુકૂળ પુત્રી હતી.

ચેટરજીના મનમાં એવી ઇચ્છા હતી કે કંઈક નાની વયમાં હિન્દુ ધર્માનુસાર ધક્કાનો વિવાહ કરી નાખવો. તે માટે તેમણે કેટલાક પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા; પરંતુ ઘરમાં કોઈનેય તેમણે આ વાત કરી નહોતી. મનગમતું પાત્ર મળ્યું નહોતું, એટલે તે વિષે તેમણે કોઈને કશું કહ્યું નહોતું. આજે જ્યારે સ્નાનગૃહના જાળિયામાંથી તેમણે સત્યેશને જોયો, ત્યારે તેનો ચહેરો જોતાં જ તે પ્રસન્ન થઈ ગયા. બરાબર તે જ સમયે ધક્કા આવીને ગાડી રાખવાના વરંડામાં ઊભી રહી. બન્નેને જોતાં ચેટરજીના મનમાં એક વાર થયું કે બન્નેનું જોડું મેળવી દેવામાં આવે તો કેવું સરસ ! તે વખતે તે સત્યેશને ઓળખતા નહોતા. પરંતુ સભાસમિતિઓમાં આગળ પડીને તેને કામ કરતાં જોયો હતો, એટલું તેમના સ્મરણમાં આવ્યું.

સ્નાનગૃહમાંથી બહાર આવીને તેમણે સત્યેશનું કાડું જોયું, ત્યારે તેમને લાગ્યું કે પોતે થોડી વાર ઉપર જે કદપના કરી હતી તે સાવ અડીક નહોતી. સત્યેશનું નામ તેમણે ખીજા માણસો દ્વારા સાંભળ્યું હતું: દેશસેવાના કાર્યમાં તે એક આગળપડતી વ્યક્તિ છે, એવું તે જાણતા હતા.

સત્યેશનો પરિચય મેળવી ચેટરજીસાહેબ ખુશ થયા. તે જ વખતે તેમણે ફરીદપુર ખાતે પોતાના એક મિત્રને તે સમ્યન્ધમાં એક ચિઠ્ઠી લખી નાખી, તે ટપાલમાં નાખવા મોકલાવી. એટલામાં મિસીસ ચેટરજી અંદર આવ્યાં. તેમનું નામ હતું—માલતી. યૌવનાવસ્થામાં તે એક શ્રેષ્ઠ સુંદરી અને વિદુષી બાદ તરીકે વિખ્યાત હતી. ચેટરજીએ જ્યારે તેની સાથે વિવાહ કર્યા ત્યારે જોરશોરથી જનતામાં એવી વાત પ્રસરી હતી કે ચેટરજી મોટી બાજી જીતી ગયા છે! આજે તો એ વાત ત્રીશ વર્ષ જૂની થઈ હતી. તો—પણ હજી માલતીદેવી પરમસુંદરી હતી. એના મુખમંડલ ઉપર એક શાંત અને ગંભીર સૌંદર્ય સર્વદા વિરાજી રહેતું. અને વળી, તે જ્યારે હાસ્યથી ખાલી થઈતી, ત્યારે તે ખરેખર ખૂબ મનોરમ ને મધુરતમ જણાઈ આવતી.

ચેટરજીએ કહ્યું: “કેમ, પેલા છોકરાને જોયોને?”

“કાણ?” માત્રતીએ પૂછ્યું—“હમણાં ગયો તે જ ને? હા; જોયો તો ખરો.”

“કેવો લાગે છે?”

“છે તો સારો! પણ ભક્ષા! પૂછ્યું કેમ?”

“જમાઈ બનાવવા લાયક નથી?”

“ જમાઈ ! દીવાના થયા છો કે શું ? કોનો જમાઈ ? ”

“ તમારો વણી ! મને થાય છે, ઇલાનો તેની સાથે વિવાહ કરી દઈએ. ”

“ તમને થયું છે શું ? અત્યારથી ઇલાના વિવાહ ? હજી આવતે વર્ષે તો તે મેટ્રિકમાં એસવાની છે ! કેમ એનો અભ્યાસ છોડાવી દેવો છે શું ? ”

“ જોડું શું ? બણીગણીને જો માણસ બની શકતાં નથી, તો બણીને કરવું છે શું ? એક છોકરીએ તો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી દીધો છે. જો એ જ એની વિદ્યાબુદ્ધિ હોય તો તમારા બંધાણી ધરનાં નિરક્ષરો પણ તેના કરતાં સારાં છે. ”

ચેટરજીની વાતોથી માલતીદેવીના અંતરમાં સખત આઘાત થયો. જોકે ચેટરજીસાહેબે પોતાની પુત્રી અને જમાઈ પર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રદાર કર્યો નહોતો, અને સમાદર સહ તેમનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તોપણ તેમના દોષની ટીકા કરવામાં તે જીભ પર સંયમ રાખી શકતા નહોતા. આ ટીકાઓ પુત્રોની આગળ અવશ્ય મરકરીનું રૂપ ધારણ કરતી. પરંતુ માલતીદેવી બરાબર જાણતી હતી કે આ ટીકાઓ તેમના પ્રાણની અંદરથી આવી રહી હતી. ચેટરજી કરતાં તે પોતે કન્યા પર અધિક સ્નેહ રાખતી હતી. તેને આ પ્રકારે વિચાર કરવાનું કશું કારણ નહોતું. છતાં આવી ટીકા બદલ તે પોતાના સ્વામી પર મનમાં ને મનમાં બહુ ચિડાતી. આ બાબતને લઈને બેઠે વચ્ચે ખૂબ બોલાચાલી પણ થતી.

“ તમારી પુત્રીના દોષો વિશે હું તો માત્ર તમારી આગળથી જ સાંભળું છું. બીજા લોકો તો વખાણ કરે છે. તમે જ એના પિતા થઈને રાતદિવસ તેને ઊંચક્યાં કરો છો. બાપે સારા ! શાબાશ ! ”

“ બહારના લોકો પ્રશંસા કરે છે, કેમ ? એ લોકો તો કર્યાંકારવ્યાં ઉપર પાણી ફેરવનારા છે. ‘ Tis distance lends enchantment to the view.’ ” *

“ આ તો વળી નવું જાણ્યું. તમેય કર્યાંકારવ્યું ધૂળ કરો છોને ! ”

“ હજારવાર. જ્યારે લીલાને લઈને આ સુખોદ આદર, પ્યાર ને લાડ કરતો હતો, ત્યારે મનમાં કેવાં કેવાં સ્વપ્નાં હતાં—કેટકેટલી આશાઓ હતી ! મનમાં થતું કે આવી કન્યા તો સંસારમાં બીજે થવી નથી. કેટલા સ્નેહથી એનું પાલન કર્યું હતું ! અને, કેટકેટલી એના ઉપર આશા હતી ! એ જ કન્યા—એટલા પ્રેમ ને એટલી આશાની કન્યા—ચાર હાથપગે આપણી આશાઆકાંક્ષાના ચૂરા કરે, ને એક ખિત્તકુલ સાધારણ સ્ત્રીની જેમ તદ્દન તુચ્છભાવે જીવન વ્યતીત કરે, તે જોઈને પ્રાણને જે વ્યથા થાય છે તે ક્યાં કહેવા જવી ? લીલા રજરજ કરીને મારા અંતરમાં આગ ભડભડાવી રહી છે. તેણે મને જે દુઃખ આપ્યું છે, તે તું નહિ સમજી શકે. તું કેમ સમજી શકતી નથી ? ખેર, એ બધી વાતની વધુ જરૂર નથી. ”

માત્રતીહેવીના મુખ સામે એક વાર તો અંધકાર

* હુંગર દ્વરથી રળિયામણા.

છવાઇ ગયો. ચેટરજીએ જે વાત કહી નહોતી, તે તેને સમજવામાં જાડી રહી નહોતી. તે પણ તે જ માર્ગની વટેમાર્ગી હતી. સ્વામીનો એ જ અભિપ્રાય હતો તે એ સમજી ગઈ. મનમાં દારુણ અભિમાન ગરજી ઊઠ્યું. અત્યંત રોષ આવ્યો. પરંતુ પોતાની જાતને વાળી, તે બોલી : “ હું પણ એ જ કહી રહી છું. રહેવા દો, હવે એ બધી વાતોની વિશેષ જરૂર નથી. લીલાની બાબતમાં મારી તમારી વચ્ચે વાત ન થાય તે જ સારું. ” કહીને માત્રતીદેવી મોઢાનો મરડાટ કરી ઓરડાની બહાર નીકળી ગઈ.

ચેટરજીએ એક વાર માથું ફેરવી પોતાની પત્ની તરફ જોયું. તેનાં ચક્ષુઓમાંથી અગ્નિ વરસી રહ્યો હતો. હોઠ કંપી રહ્યા હતા. પરંતુ તેણે તેને કંઈ જ ન કહ્યું. ગન્ને હાથે વડે માથું પકડીને ટેબલ પર ઝૂકીને પડી રહ્યા. ઘણા સમય સુધી એ જ સ્થિતિમાં રહ્યા.

તેના હૃદયમાં અનેક વિચારોનો વાવટોળ ઊઠ્યો હતો. એ વિચારો કડીગંધ હતા, એમ કહી જ ન શકાય. ઠાળાંઠાળાં ગંભીર વાદળોથી છવાયેલા આકાશમાં ચારે કોર વીજળીના ચમકારા થાય, અથવા એકાદ વિદ્યુલ્લેખા ભીષણ ગર્જના કરે, પૃથ્વીને કંપાવી મૂકે, અને આકાશના એક ભાગથી બીજા ભાગ સુધી પ્રસરી વળે, ત્યારે પ્રકૃતિ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમ જ આ વ્યથિત મનુષ્યના અંતરમાં ભયંકરતા પ્રસરી રહી હતી. તેમાં અંધકાર હતો, ચંચલતા હતી, અને વિદ્વિષ્ણતા હતી : તેમાં આગ હતી, અને હુબ્ધતા હતી. વીતેલા જીવનની ગુપ્ત ને ઊડી ગુફામાંથી કંઈ વાતો એના હૃદયમાં

ફૂટીને ઉપર આવી રહી હતી. કેટલીય વ્યર્થ ગયેલી, ચૂરો થઈ ગયેલી આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ એના હૃદયને પછાડ મારી રહી હતી. કેટલીય દારુણ વેદનાઓ, આકુલ ઇચ્છાઓ, અને આર્ત તૃણાઓ એના અંતરને ખળભળાવી રહી હતી. કોણ આ બધું બતાવી શકે ! તેણે જીવનમાં, સંસારમાં ને સમાજમાં પ્રચુરતાની સાથે ખાસ સફળતા મેળવી હતી. લોકનજરે તેના સૌભાગ્યની ખામી નહોતી; પરંતુ અંતરમાં તે સમજતા હતા કે પોતે કંઈ જ નથી મેળવ્યું. એનું સારું જીવન એક મહાન વ્યર્થતા છે, એક પ્રચંડ હતાશા છે. કેમ ન હોય ? સુખ કંઈ બહારથી જોવાની વસ્તુ થોડી જ છે ? મારી પાસે છે શું ? શું નથી ? મારા સુખનો માનદંડ મારી અંતરની આશાઆકાંક્ષા છે. એ માનદંડથી માપીને, ચેટરજીને જણાયું કે સંસારમાં તેના જેવો દુઃખી ખીજો કોઈ જ નથી. સુખની તેની સર્વ આશાઓ વ્યર્થ ગઈ હતી; તેની સર્વ કલ્પનાઓના ચૂરો થઈ ગયા હતા. જે પાત્રોની રચના એણે સ્વર્ગીય સુધાપાન કરવા માટે પોતાને હાથે કરી હતી, તે બધાં આજે વિષથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયાં હતાં, અને તેમનું સમસ્ત જીવન તૃપાનલથી છલોછલ ભરાઈ ગયું હતું. તેની પત્ની ! તેના યૌવનની આશા ! પ્રાણોની પ્રેયસી ! જેને હૃદયની સાથે નિબદ્ધ કરીને, સારું જીવન સુખના તરંગોમાં વિહાર કરીને વ્યતીત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો—તે સ્ત્રી આજે તેનાથી કેટલી દૂર હતી ! તેના આદર્શ, તેના વિચાર, તેની કલ્પનાઓથી પણ તે દૂરદૂર હતી. તેની પાસેથી તેને પ્રેમના

પ્રમાણમાં વિશેષ તો વિદેષ જ મળ્યો હતો.

ઘણો સમય સુધી હાથ પર માથું ટેકવી તે એ જ દશામાં પડી રહ્યા. ત્યારબાદ તેની નાની પુત્રી ઇલા ઝડપભેર આવીને બોલી: “ પિતાજી, ગાડી તૈયાર છે.”

ચેટરજીસાહેબ જ્યારે આંધ્રિસે જતા, ત્યારે ઇલાને સાથે લઈ રસ્તામાં રકૂલે મૂકતા જતા. આથી ઇલા તેની પ્રતીક્ષા કરી કરીને અંતે તેને બોલાવવા આવી.

ચેટરજીએ એક ગંભીર દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકીને પોતાના મનનો ભાર હળવો કર્યો, તે બિઠીને બિભા થયા. ઇલાએ આવીને તેના હાથ પકડી લીધા, અને મુખ તરફ જોઈ બોલી—“ પિતાજી, તમને શું થઈ ગયું છે ? ”

ચેટરજીસાહેબ થોડી વાર એકાદશે ઇલાના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા, પછી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલ્યા—“ કંઈ નહિ, દીકરી ! ”

ઇલાએ જાણે હૃદયની આંખે જોયું હોય તેમ તે મનમાં જ બોલી—“ પિતાજી, હું તમને કદી દુઃખ નહિ દઉં, કદી તમને દુઃખી કરીશ નહિ.”

તેની બન્ને આંખો, ન જાણે કેમ, આંસુઓથી છલકાઈ ગઈ.

[૨]

અ સપ્તાહના બાકીના દિવસો સત્યેશે સ્વપ્નમાં જીવ્યતીત કર્યા. સ્વપ્ન નાના પ્રકારનાં હતાં; પરંતુ તેમાં એક ચિત્ર હમેશાં રહેતું: તે હાથમાં રહેલી પેનસિલને હડપચી ઉપર રાખીને ઊભેલી કિશોરીનું હતું. સત્યેશે કદ જાતના સ્નેહમાં પડ્યો હતો તે કહી શકાય તેમ નથી. કારણ, એક કિશોરી સુંદરીને જોવાથી તેને જે મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને જે પ્રેમ કહેવામાં આવે, તો પ્રત્યેક યુવક દિવસ-ભરમાં દસપંદર વાર એવા પ્રેમમાં પડતા હોય છે. તોપણ જે વિચાર એના મનમાં ઘોળાઈ રહ્યો હતો, તેનો સંબંધ પ્રેમની સાથે હતો, એ વાતનો અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી. તે સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો—જે તે છોકરી સાથે તે વિવાહ કરવામાં સક્ષમતા મેળવે, તો તે પોતે ધન્ય બની જાય. બીજી જ ક્ષણે તેના મનમાં આવ્યું કે એમ બનવું તદ્દન અસંભવિત હતું. ચેટરજી પૂરા ‘સાહેબ’ છે, કલકત્તાના છે; વિદાયત જઈ આવેલા બંગસમાજના મુકુટમણિ છે. તેની કન્યા સાથે વિવાહ કરનાર પણ અવશ્ય તે સમા-

જનો મુકુટમણિ જ હશે. તે કન્યાને મેળવનાર કોઈ પણ પુરુષ પોતાને ધન્ય માનશે. આથી તેની ખરાબરીમાં પોતાના જેવો ગ્રામભાવાપન્ન યુવક કદી પણ તેની કામનાની વસ્તુ બની શકે તેમ નથી. પરંતુ જો તેમ બની શકે, તો તે કેટલી આનન્દની વાત થાય—કેટલી ચમત્કારપૂર્ણ થાય !

ત્યારબાદ તેણે વિચાર્યું—ચેટરજીની કન્યા એક સુવિખ્યાત કન્યા છે. તેને અનેક જોઈ છે. બનવાજોગ છે, તે પોતે જેમ તેનું સ્મરણ કરી રહ્યો છે તેમ બીજા દસ-વીસ યુવકો પણ તે જ સમયે તેનું સ્મરણ કરી રહ્યા હશે ! એવા દસવીસ યુવકોમાં પાંચ છ જણને તો નિત્ય મિસ. ચેટરજીનાં દર્શન થતાં હશે; અને વળી તેઓ ચેટરજીમહાશયના અંતરંગના માણસો હશે. સત્યેશ પણ તેમાંનો એક હતો—હશે. આ તો બધી કલ્પના હતી—એક પાગલપણું જ હતું !

તોય તે પાગલપણું કરી રહ્યો હતો, તેનો કોઈ પણ રીતે તે ઇનકાર કરી શક્યો નહિ. પરિણામે, તે ઉત્સુકતા સહ શનિવારની સવારની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. તે દિવસને માટે જે કેટલીક અસંભવિત કલ્પનાઓ તેણે કરી નાખી—તે કહી જાય એમ નથી. વિલાયત જઈ આવેલા બંગસમાજમાં તે કદી સંમિલિત થયો નહોતો. તેના આચારવ્યવહાર, અદબ, કાયદા વિશે તે કશું જાણતો નહોતો. ચાના નિમંત્રણનો અર્થ શો ?—તે વિચારવા લાગ્યો. તેના મનમાં પ્રથમ તો પ્રશ્ન થયો—એ ચા-પાનના પ્રસંગે ઇલા ત્યાં હશે કે નહિ ? બીજી છોકરીઓ ત્યાં રહેશે કે નહિ ? કદાચ હશે તો.....વિચારતાં વિચારતાં તેનું હૈયું નાચી ઊઠ્યું—તેને કંપ આવ્યા. કેમકે, સ્વતંત્ર

વિચારના બંગાલીની કન્યાના સમ્પર્કમાં તે કદી આવ્યો નહોતો. તેની સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, તે પણ તે જાણતો નહોતો. બહુ મંથન પછી તેણે વિચાર્યું--છલા ન હોય, તો જ સારું. પરંતુ સાથે સાથે એ આશા પણ સેવવા લાગ્યો કે કદાચ તે હોય, તો તેની સાથે જ ચાનારતો બેવો.

શનિવાર આવ્યો. ચાપાટીના સમ્બન્ધમાં સત્યેશની કલ્પના નષ્ટ વિનષ્ટ થઈ ગઈ. તેણે જોયું, તો વાચનાલયમાં બેસીને ચેટરજીમહાશય તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. તે જતાંની સાથે જ, નોકરે બેંતની બનેલી એક ટીપાય ત્યાં આગળ ગોઠવી દીધી, તેના પર ટ્રે મૂકી. ચેટરજીએ ચા કાઢીને આગળ ધરી અને થોડાં 'કેક' ધર્યાં. ચા પીતાં પીતાં વાતો થવા લાગી.

આખો બંગલો જાણે કે શૂન્ય હોય તેમ સત્યેશને જણાવા લાગ્યું. બંગલામાં માણસો રહે છે તેનું સત્યેશને જ્ઞાન જ થયું નહિ. તે એક પ્રકારે નિરાશ બની ગયો.

ખરું જોતાં તો બંગલામાં કોઈ જ નહોતું. ચેટરજીએ જાણીજૂણે બાલબચ્ચાં તથા પોતાની પત્નીને તે દિવસે લીલાને ત્યાં મોકલી આપ્યાં હતાં. એ લોકો ત્યાં ચાપાણી પીને સરકસ જોવા જવાનાં હતાં. સત્યેશને કારણે ધરના માણસો સાથે કંઈ પણ ચક્રમક થાય, એવું તે ઇચ્છતા નહોતો.

સત્યેશે જોયું કે જે કંઈ વાતચીત થઈ તે પોતાને અનુલક્ષીને જ થઈ. જે સેવાસંધના વિષયમાં વાર્તાલાપ કરવા માટે ચેટરજીએ સત્યેશને બોલાવ્યો હતો, તેનું તેને સ્મરણ જ રહ્યું ન હોય, તેમ જણાયું. પહેલાં વિક્રમ-પુરની વાત કરી તે બોલ્યા : "વિક્રમપુરમાં તમારો જન્મ છે તેથી તમને જરૂર ગર્વ ઊપજતો હશે."

સત્યેશે કહ્યું: “મારો જન્મ વિક્રમપુરમાં નહિ, પુરુલિયામાં થયો છે. વિક્રમપુર પણ હું ગયો હતો. ખરું પૂછો તો એ મને સારું લાગ્યું.”

“વર્ષાઋતુમાં પણ?—જ્યારે ચારે બાજુનું દૃશ્ય લીલુંછમ દેખાતું હોય છે!”

“વર્ષાઋતુમાં તો તે મને બહુ જ સારું લાગે છે. જોવામાં પણ ઘણું સુંદર દેખાય છે, અને હૃદયને આનંદ મળે છે.”

“કેવો આનંદ?”

“ઓહ! એ બહુ અનોખો છે! ચારે બાજુ પાણી જ પાણી; અને વચમાં મકાનો અને લતાવૃક્ષો. જાણે હરિયાળો દ્વીપ જ જાણી લો. જોતાં ખૂબ સુંદર લાગે. અને વળી તરવું, નૌકા ચલાવવી, વગેરેની એક ખાસ પ્રકારની રમતગમત મળે છે.”

“મેં પણ તમારા દેશને એક વાર ઘોર વર્ષાઋતુમાં જોયો છે. ગમે તેમ હોય, પણ જોવામાં ઘણો સુંદર છે. લોકો પણ રહી જાય છે. પાણીના જીવની જેમ પાણીમાં તરતાદરતા હોય છે. તમારે ત્યાંના લોકો મોટે ભાગે More lively (વધારે સજીવ) છે, એમાં શક નહિ.”

ત્યારબાદ વિક્રમપુરનાં પૂર્વગૌરવની વાત, તેનો કીર્તિનાશ, ત્યાંની ખાવાપીવાની સગવડ, અને સુખદુઃખ વગેરેની વાતો થઈ. અંતમાં દેશવ્યાપી મેક્ષેરિયા અને તેનો પ્રતિકાર તથા તેના સમ્બન્ધમાં સરકારનું કર્તવ્ય એ વિશે ચર્ચા થઈ. ચેટરજીએ કહ્યું—“મૂળ વાત તો એ છે કે લોકોમાં ગ્રાણ્ય રહ્યા નથી. જીવનશક્તિ પ્રગળ નથી. તેથી તેમની પાસે ખાવાનું હોવું જોઈએ. ધરમાં દ્રવ્ય હોવું જોઈએ.”

આ વાતો થતાં થતાં દેશનાં શિષ્ય અને વાણિજ્યની ચર્ચા પણ ચાલી. એટરજી બોલ્યા—“આજે યુનિવર્સિટી-માંથી જે હજારો વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે, તે નોકરી અને વકીલાત સિવાય બીજું કશું જ જાણતા નથી. જે એકાદ વ્યવસાય અથવા શિષ્યને લઈને સાધારણ રૂપમાં જ આરંભ કરવામાં આવે, તો કાલે જ તેઓ સારી કમાણી કરી શકે—મોટા માણસ થઈ શકે. પરંતુ આ પ્રકારનું કાર્ય કરવાની જવાબદારી પોતા પર લેવા માટે સોમાં શું, હજારમાં પણ એકે નજરે પડતો નથી.”

સત્યેશ બોલ્યો—“કોલેજમાંથી બહાર પડતાં જ વિદ્યાર્થીઓ પર એક પ્રકારનો ભાર આવી જાય છે. જવાબદારીવાળું કાર્ય કરવાની તેમની સ્થિતિ જ રહેતી નથી. કોઈ મોટા ઘરનો છોકરો હોય, તો પરીક્ષા પાસ કરીને કંઈક ઉપાર્જન કરવાની આશામાં બેસી રહે છે.”

“એ વાત મોટે ભાગે ખરી છે; પરંતુ એટલું કહેવાથી જ કામ ન ચાલી શકે. એ વાતનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે, કે તેમનાં હૃદયમાં યથેષ્ટ ઉત્સાહનો અભાવ હોય છે.”

“મારું માનવું છે કે તે માટે આપણા સમાજની વ્યવસ્થા જ ધણે ભાગે જવાબદાર છે. આપણને બાલ્યકાળથી જ એવા જકડી દેવામાં આવે છે કે આપણામાં જે કંઈ ઉત્સાહ હોય છે, તેને ઉચ્છ્રંખલતાનું નામ આપીને દબાવી દેવામાં આવે છે. આથી જ આપણે લોકો ઉત્સાહશૂન્ય બની જઈએ છીએ. આપણા હૃદયમાં સ્વાધીનતા અને આત્મનિર્ભરતાને બળવાન બનાવવાની કોઈ ચેષ્ટા જ કરવામાં આવતી નથી.”

“ તમારી વાત ઘણેખરે અંશે સાચી છે; તેનો અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે સામી બાજુએ પણ ઘણી વાતો કહી શકાય તેમ છે. સ્વાધીનતાના નામે ઉચ્છ્રંખલતા વધીને સમાજનું કેટલું અનિષ્ટ કરે છે, તે પણ એક વિચારવાલાયક વાત છે. ”

આ રીતે અનેક વાતોને અંતે ચેટરજી સત્યેશના ભાવિ વિશે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું—“ મારી સલાહ છે કે તમે વિલાયત જાઓ. ત્યાંથી કોઈ પણ એક ધંધો શીખી આવો. ખૂબ સારી રીતે શીખો ને અહીં તેનો પ્રચાર કરો. તમારા માટે મને પૂર્ણ આશા છે કે તમારા મનોરથ સફળ થશે. ”

આ રીતે વાર્તાલાપમાં લગભગ સાંજ પડવા આવી. એક ગાડી આવી બારણે ઊભી રહી. તરત જ ઝડપી ગતિએ લીલાએ અંદર પ્રવેશ કર્યો.

ચેટરજીએ પ્રશ્ન કર્યો—“ અરે લીલા ! તું સરકસમાં ન ગઈ ? ”

“ નહિ, હું આજે એમ્પાયરમાં ચાર્લીઝ આંટ (Charlie's Aunt) જોવા જવાની છું; તેથી ન ગઈ. એક કામે આવી છું. ” આટલું કહી તેણે સત્યેશ તરફ જોયું.

લીલાને શું આવશ્યક કામ હતું, તે ચેટરજી સમજી ગયા. લીલા પોતાની પૈસાટકાની આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે વારંવાર પોતાના પિતાને ત્યાં આવતી.

સત્યેશે આ પ્રસંગે ઊઠીને વિદાય થવાની જરૂર હતી; પરંતુ આ બધા વિલાયતી સમાજના રીતરિવાજથી તે પરિચિત નહોતો. તેથી તે બેસી રહ્યો.

ચેટરજીએ કહ્યું—‘ વારુ, બેસ. તારે કંઈ ઉતાવળ તો નથી ને ? ’

“ ધણી ઉતાવળ છે. હજી મારે કેટલેક સ્થળે જવાનું છે. ”

ચેટરજી સહજ વિરક્ત બની ગયા. પરંતુ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ પરિહાસપ્રિયતાથી વિરક્તિને દબાવીને બોલ્યા: ‘ Then you ought to have come riding ! (ત્યારે તો, તારે ઘોડે ચડીને આવવું તું ને ?) ’

લીલાએ કહ્યું—“ કેમ ? ” તેની સમજમાં આ રહસ્ય આવી શક્યું નહિ.

ચેટરજીએ કહ્યું—“ જાણતી નથી, આપણી ભાષામાં એને કહે છે કે ઘોડે ચડીને આવી છે ? ”

લીલા અપ્રસન્ન ભાવે બોલી: “ ઓહ ! ”

ચેટરજીએ સત્યેશને ઉદ્દેશી કહ્યું—“ વારુ, સત્યેશ ! તમને વધારે રોકતો નથી. તમારી સાથે વાતચીત કરતાં મને ઘણો આનંદ થયો. આશા છે, ફરી તમે કોઇ વાર મળશો. ” આટલું કહી તેણે હાથ લંબાવ્યો. સત્યેશ હાથ મેળવીને જવા માટે તૈયાર થયો.

લીલાએ કહ્યું—“ Ah ! this is your chosen groom ! (અહો ! આ તો તમે ચૂંટી કાઢેલો જમાઈ) મારી સાથે introduce (પરિચય) નથી કરાવતા ? Good evening Mr.....(નમસ્તે, મહાશય !) ”

ચેટરજીએ કહ્યું—“ સત્યેશ, આ મારી મોટી પુત્રી લીલા ઘોષ છે. ”

સત્યેશ લીલાને નમસ્કાર કરી વિદાય થયો. હજી તે દરવાજાની બહાર પશુ પહોંચ્યો નહિ હોય, ત્યાં

તેણે લીલાને બોલતી સાંભળી. લીલાએ કહ્યું :
 ‘He looks very much groom—(જાણે
 અદલ જમાઈ !)’ આટલું કહી તે ઠિઠિયારી સાથે હસી
 પડી. સત્યેશના મગજમાં chosen groom—ચૂંટી કાઢેલો
 જમાઈ—એ શબ્દોએ તોફાન મચાવી દીધું : “ તો શું
 ચેટરજી મને જમાઈ બનાવવા માગે છે ? શું એટલા જ
 માટે તે મારી સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા ? શું આ
 અસંભવિત જણાતું સંભવિત બનશે ? ” વળી, સત્યેશે વિચાર્યું :
 “ કદાચ તેમ હોય, તોપણ કઈ કન્યા માટે ? મારી
 માનસપ્રતિમા માટે—નહિ આ શ્રીમતી લીલાની વળી કોઈ
 બીજી પણ બહેન યોગ્ય હશે ! ”

વાત ભારે વિચારવાની હતી. કેમકે, માત્ર એક
 ક્ષણના પરિચયથી સત્યેશના મનમાં લીલા સંબંધે એક ભારે
 વેદના જામી ગઈ હતી. પોતાની માનસપ્રતિમા લીલા જેવી
 તો નથી જ, એ તેણે પોતે જ સિદ્ધ કરી લીધું. પરંતુ
 લીલા જેવી ચેટરજીની બીજી કોઈ કન્યા હોય તો ?—એ
 વિચારમાં ને વિચારમાં સત્યેશ ઘેર રવાના થયો.

ચેટરજીસાહેબ લીલાના વ્યવહારથી અત્યંત નારાજ
 થઈ ગયા. તોપણ સહેજ હસીને બોલ્યા : “ When are
 you going to step out of your cradle ?
 (હવે કંઈ નાદાની છોડશે ?) ”

લીલા કેમે પણ આનો મર્મ સમજી શકી નહિ. તેણે
 પૂછ્યું : “ આનો અર્થ શો ? ”

“ એનો અર્થ એ જ કે તારી ઉંમરની તો એક
 બાળકની માતા થાય. હજી બાળકની જેમ રહે કામ નહિ

ચાલે. ઇસપની પેલી કહાણી તું જાણતી હશે—મધેડો કૂતરાની જેમ ફૂદાફૂદ કરવા જતાં વિપત્તિમાં આવી પડ્યો. ”

લીલા આ બધું સમજી શકી નહિ. તેણે મોટી વાત સમજીને તેનો જ ઉત્તર આપ્યો: “ મને આશા છે, હું કદાપિ બાળકની માતા નહિ બનું. મા બનવાની મને જરાયે ઇચ્છા નથી. ” એટલું કહી તે જોરથી હસવા લાગી.

આજે ચેટરજીસાહેબ લીલા પર ખૂબ ચિડાઈ ગયા. લીલાની દરેક વાતથી તેને ખૂબ દુઃખ થઈ રહ્યું હતું. આ વાતોને વિનોદનું આવરણ દેવાનું અસંભવિત હતું. તેણે કહ્યું: “ Never mind, baby, (કંઈ નહિ, કાકી !) કહે, અત્યારે તને શું જોઈએ ? ”

“ બસો રૂપિયા નહિ મળે તો આજે જરાય ચાલી શકે તેમ નથી. ”

“ બસો રૂપિયા તો અત્યારે મારી પાસે હાજર નથી. તારી માતા હોત તો મળી જાત. જોઈએ તો હું ચેક આપી શકું. ”

લીલાએ મોં મરડી કહ્યું: “ ચેક ? ઠીક છે, ચેક આપી દો. હું ઝાઝી વાર ખોટી નહિ થઈ શકું. ”

ચેટરજીએ નિર્વિવાદ ચેક લખી આપ્યો. “ Thank you dear ! (આભાર તમારો, બાપુ), ” કહીને લીલા વિદાય થઈ.

માલતીદેવીએ બંગલે પાછા ફરતાં જ પૂછ્યું: “ લીલા આવી હતી કે ? ”

ચેટરજીએ કહ્યું: “ હા, આવી હતી. એક ચેક લઈ ગઈ છે. મારી પાસે રૂપિયા નહોતા. ”

માલતીએ કહ્યું: “ તમે એને કંઈ કહ્યું તો નથી ને ? નારાજ તો થઈ નથીને ? ”

ચેટરજીનું મોં સંકોચાઈ ગયું. તેની સ્ત્રી તેના પર કેવો અવિશ્વાસ કરે છે, એ જાણીને તે વીંધાઈ ગયા. લીલા અને તેનો પતિ ચેટરજી પર અવલંબતાં હતાં, એટલે રખેને લીલાને જરા સરખું દુઃખ સહેવું પડે તે તેની સદા શંકા રાખતા. આથી, કોઈ વાતચીતમાં કે કોઈ પણ રીતે જો લીલા અન્યાયી રીતે વિચારી બેસે કે તે પોતે પરાધીન છે એટલે તેના ઉપર પોતે અશ્રદ્ધા રાખે છે, એનો અનાદર કરે છે, તો એના દુઃખની સીમા ન રહેતી આથી તે સર્વદા લીલા સાથે દયાપૂર્વક વ્યવહાર રાખતા. કોઈ વાર અસંતોષની વાત થતી, તો પણ તે તેને હસીને ટાળી નાખતા અને જરા પણ અગ્રિય વાત કહેતા નહિ. માલતી આ બધું જાણતી નહોતી, એમ નહોતું. તો પછી તે લીલાને એવી કંઈ વાત કહેશે એવો સંદેહ કરવાનું માલતીને કંઈ કારણ છે ? આથી, માલતી પર ચેટરજીને ખૂબ રોષ આવ્યો. જરા ગરમ થઈને કહ્યું: “ કહેવાનું કશું નથી. પરંતુ આજની કંઠાર વાત કહેવાનું મન થાય છે. એવી વાત તો ક્યારેય થઈ નહોતી. અનેક કષ્ટોમાં પણ મેં મારી જાતને ઢાંકઢાંક કરી છે. ”

માલતી દુઃખપૂર્વક બોલી—“ વિચાર કરી જુઓ, તે કદાચ પુત્ર હોત; તો તમારી આખીય મિલકત ઉપર તેનો અધિકાર હોત કે નહિ ? આ જ વિચાર...”

“ Hang your money ! (પૂજો મૂક પૈસા પર !) પૈસા માટે હું કદીય કંઈ જ બોલ્યો છું ખરો ? પરંતુ

અહીં આવી તેણે આને જે વર્તન કર્યું છે, તે કરતાં તો પશુ પણ લાજે.”

માલતીએ ધીરજથી કહ્યું—“ક્રોધના આવેશમાં તે અસભ્ય વહેવાર કરી નાખે છે. તમે તે માટે નારાજ ન થાઓ. આને મારી આગળ ધલાતી સગાઈની વાતો સાંભળીને તડપતડપ થઈ ગઈ હતી. અને તે જ વખતે તે તમારી પાસે આવી, અને સત્યેશને જોઈને ધૂંવાંપૂંવાં થઈ ગઈ હશે.”

ચેટરજીએ વ્યંગ કર્યો: “એમ ત્યારે, વાત એમ છે! ત્યારે તો માદીકરીએ ભેગાં થઈ આ બધી બાજુ ગોઠવી છે. લાગે છે, આખા કલકત્તામાં મારી નિંદા થવા માંડશે. What a pretty confidant have had! (વાહ! મારું વિશ્વાસપાત્ર પણ મજનું!) તને ખબર નથી કે આ બાબતમાં કંઈ પણ નક્કી થયા પહેલાં વાત ચાળવવી એ કેટલું જૂઠું કરી નાંખે છે? પરંતુ હરકત નહિ; તેને હું ભોંઠી જ પાડીશ. તમને કાઠને કંઈ પણ કહ્યા પહેલાં જ હું ધલાનાં લમ્પ કરી નાખીને જ જાંપીશ.”

માલતી પણ આગની જેમ ભભકી. પતિપત્નીને આને જે લડાઈ થઈ, તેવી તો જીવનભરમાં કદીય થઈ નહોતી. માલતી ધૂનતી ધૂનતી પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ. ચેટરજી પણ કંપતે હાથે ગજવામાંથી એક કાગળ કાઢીને વાંચવા લાગ્યા. પત્ર ફરીદ્દપુરનિવાસી એક મિત્રનો હતો. પછી તારનું એક ફારમ લઈ પોતાના મિત્ર ઉપર તાર લખ્યો. નોકરને હાક મારી. નોકર હાજર થતાં, તે તેને તાર આપવા લાગ્યા. પણ પાછો કંઈ વિચાર આવતાં તે થંભી

ગયા. બોલ્યા—“ ઇલાને બોલાવ.”

માતાપિતાનો કનિયો સાંભળી ઇલા પોતાના વાચન-ખંડમાં સ્તબ્ધ થઈ બેઠી હતી. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. પિતાના બોલાવવાથી તેની પાસે આવી બિભી. આ સમયે ચેટરજી એક આરામખુરસી પર હાથ અને પગને ફેલાવીને પડ્યા હતા. તેની આંખ મીચેલી હતી. ઇલા અંદર દાખલ થતાં જ તેણે તેને ખેંચીને આરામખુરસીના હાથ પર બેસાડી દીધી, અને બોલ્યા—“ બેટા ! તારી મા સાથે આજે ખૂબ ઝગડો થયો છે. તેં સાંભળ્યું ને ? હું તારા વિવાહ કરી નાખવા માગું છું. તે દિવસે જે યુવક આપણે ત્યાં આવ્યો હતો, જે સુંદર હતો, જેણે ચશ્મા પહેર્યાં હતાં, તે જ—જે વરંડામાં બિબો હતો, અને તું પણ તે વખતે ત્યાં જઈ પહોંચી હતી—યાદ છે ને કંઈ ?” ઇલાનું મોં લજ્જતી લાલ થઈ ગયું. ઇલાએ તેને જોયો હતો—તેને સ્મરણ પણ હતું. કોણ જાણે કેમ, તેને વિશે વાતચીત કરતાં તેને પોતાને શરમ આવતી હતી એમ તેને લાગતું હતું. તે લજ્જાભર્યા આરક્ત મુખે, નીચી નજરે, મધુર સ્વરે બોલી—“ સ્મરણ છે.”

“ એ યુવક પદાર્થવિજ્ઞાન લઈ એમ. એ. માં બણે છે. બી. એ. માં પહેલા વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યો છે. તેના પિતા વધારાના સેશન્સ જજ છે. વળી ઇજનેરીના અભ્યાસ માટે તે વિદાયત જવાનો છે. મેં તેની સાથે વાતચીત કરી જોઈ છે. ચોખ્ખો ય ચાંપી જોયો છે. યુવક સમ્યક્ષિત છે. મારી ખાસ ઇચ્છા છે કે તેની સાથે તારા વિવાહ કરું. કારણ કે, આથી તારું મંગલ થશે. આમ છતાં, જે તને એ સંબંધ પસંદ

ન હોય, તો હું એ વાતને આગળ ન વધવા દઉં. તું જો પ્રસન્ન ચિત્તે આમાં સંમત હોય, તો આ કામમાં હાથ વાલું. મારો કંકડો ખરો કરવા માટે હું તને કોઈ પણ રીતે વિવશ કરવા માગતો નથી. તારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી તું જે કહી શકે, તે કહે. કહે ત્યારે, સગપણનો પ્રયત્ન કરું ? ”

થોડી ટાણે ઇલા એ જ લાલ મોંએ ઊભી રહી. ચેટરજી એના મોં સામે જોઈ રહ્યા. છેલ્લે ઇલાએ કહ્યું—
“ બહે.”

ચેટરજી ઇલાની પીઠ થાપડતાં બોલ્યા—“ ઘણી રૂડી વાત. હું ખૂબ રાજી થયો. હવે એ વિવાદ જરૂર થશે. તારે તારા અભ્યાસ માટે મુદ્દત ચિંતા કરવાની નથી. મેં સત્યેશના પિતાને સંદેશો મોકલ્યો હતો. તે મારી વાત પર રાજી છે. સત્યેશ વિવાદ પછી જ વિલાયત જશે. ચારપાંચ વર્ષ પહેલાં પાછો નહિ આવી શકે. આથી તારા અભ્યાસમાં કંઈ વિધન નહિ આવે.”

ચેટરજી સાહેબે આ જ રીતે બધી વાતો માલતીદેવીને સમજાવીને કહી હોત, તો કશો ઝંઘડો થાત નહિ. પરંતુ માલતીએ જે રીતે તને વાત કરી હતી, તેથી તેનો કોઈ વધી ગયો હતો. અને તેથી જ આ બધી બાબતો વિષે ચર્ચા કરવાનું તેને ઉચિત જણાયું નહિ.

લખાયેલો તાર ફરીદપુર રવાના કરવામાં આવ્યો. એ દિવસ બાદ સત્યેશના પિતા સત્યેશને લઈ કન્યા જોવા આવ્યા. માલતીને એક વાર પણ પૂછ્યા વિના જ ચેટરજી-સાહેબે વિવાદનો દિવસ નક્કી કરી નાખ્યો. એની તૈયારીઓ પણ થવા લાગી.

[૩]

વિવાહ થઈ ગયા. વાત જોટલી સહેલી હતી, તેટલું કામ સરળ થયું નહોતું. હિન્દુધર્મ અનુસાર વિવાહ કરવાનો પ્રયત્ન ઘણો કઠિન બન્યો હતો. એક તો, ચેટરજીસાહેબ વિલાયત જઈ આવેલા માણસ; રહેણીમાં સોળે આના સાહેબ ! વળી, થોડા વખત ઉપર એની મોટી પુત્રીએ કાયસ્થની સાથે વિવાહ કર્યો હતો. આથી વિવાહ-વિધિ માટે બ્રાહ્મણ, પુરોહિત આદિને એકત્ર કરવા, સમાજના લોકો નિમંત્રણ સ્વીકારે તે માટે તેમને રાજી કરવા, એ બધું કંઈ સરળ કામ નહોતું. ચેટરજીસાહેબની વિલાયત-યાત્રાની વાતને કારે મૂકી લીલાના વિવાહની ચર્ચા જ વધારે પ્રમાણમાં થઈ. વાત સાચી હતી કે લીલાના વિવાહમાં ચેટરજીસાહેબનો મુદ્દત હાથ નહોતો. પરંતુ એ તો વિશેષ દોષરૂપ હતું. અનેક ટીકાઓ ને વળતી ટીકાઓ થઈ. અનેક વાદવિવાદ થયા. અનેક ઝગડાટંટા થયા. ચેટરજીને અનેક કઠોર વાતો સાંભળવી પડી. તેના આત્મીય જનો તથા માણસીએ તેનું આ પ્રકારે અપમાન થતું જોઈને કહ્યું—

“જવા દો આ રીતે હિન્દુધર્મ મુજબ વિવાહ કરવાનું. એને મારો ગોળીએ, અને લગ્ન કરી નાંખો કાયદા મુજબ. એટલે બધી પંચાત આપોઆપ દૂર થઈ જશે.”

પરંતુ એટરજીસાહેબે કોઈ રીતેય પોતાની વાત ન છોડી. સરકારી કાયદા મુજબ રજિસ્ટર લગ્ન માટે તે કોઈ રીતે સંમત ન થયા. અનેક પ્રકારની દોડાદોડી અને અમિત ધનવ્યય પછી તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને વિવાહ કરવા તૈયાર થયા. કેટલાક લોકો એમના દળમાં જોડાયા. કલ્પનાતીત દક્ષિણ લઘને પંડિત તથા પુરોહિતવર્ગ પણ હાજર થયો. કુટુંબીઓમાંથી પણ અનેક આવ્યા. પરંતુ મોટા ભાગના લોકોએ વિવાહમાં ન આવીને પોતાના ધર્મને સુરક્ષિત રાખ્યો ! અને છતાંયે, વિવાહ એક રૂડી રીતે પાર પડ્યો.

જે બધાં વિધ્નો ઉપરિચિત થયાં, તે માટે એટરજી-મહાશય સારી રીતે તૈયાર હતા. તે જરા પણ ઉદ્વિગ્ન થયા નહિ. ઊલટું, એક બાળુથી તેને જે અશાંતિની બીક હતી, તે ઊભી ન થઈ, એટલે તે મનમાં ને મનમાં ખૂબ પ્રસન્ન ને સંતુષ્ટ થયા. તેને સૌથી વિશેષ બીક હતી ગૃહકથ્થેશની. લીલા ચિડાઈ જશે અને સુખોદ્ધ ઉન્મત્ત બનશે, એની તો તેમને ચિંતા નહોતી. પરંતુ માલતી ખૂબ અક-ડાઈ જશે, અને વિવાહમાં બિલકુલ સાથ દેશે નહિ, તેમજ જમાઈ તથા કન્યાને જરાય સ્વીકારશે નહિ—એ શંકાએ એમને બહુ વ્યથિત કર્યા હતા. પરંતુ આ બધું ઘોળીને એટરજી સાહેબે માલતી પર ભારે અત્યાચાર કર્યો હતો. તે દિવસે રાત્રે માલતી બહુ તપી ગઈ હતી, અને ઘણા સમય સુધી પડી પડી રોતી રહી હતી, એ વાત સાચી છે.

પણ તે દિવસના ઝગડા પછી તેનું મન શાંત થઈ ગયું હતું ક્રોધનો વેગ ઊતરી ગયા પછી તેને લાગ્યું હતું કે તેણે પોતાના સ્વામીને અન્યાયથી ધણી કઠોર વાતો સંભળાવી હતી. એ વિચાર મનમાં આવતાં વાર જ તેનું હૃદય ધ્રાણું બધું નમ્ર થઈ ગયું. સ્વામી તરફનો તેનો પ્રેમ અત્યંત ગંભીર ને ગહન હતો. ક્રોધનું શમન થતાં જ, એ ગહન પ્રેમે પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપી દીધું. તેને ખેદ થયો કે તેણે પોતાના પતિને દુઃખ પહોંચાડ્યું. સ્વામીએ પોતે તેની સાથે અવિચારપૂર્ણ વ્યવહાર કર્યો હતો, એ વાતનું તેને સ્મરણ હતું; છતાં પોતાના દોષને જ તે વિશેષ સ્પષ્ટ રૂપથી જોઈ રહી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ત્યારે તે ઊઠી, ત્યારે તેનું હૃદય પૂરી રીતે નિર્મળ બની ગયું હતું. તેના મનમાં અભિમાન હતું; સ્વામીએ આટલા બધા દિવસોના પ્રેમનું અપમાન કર્યું હતું, એ વાત તેના મનમાં હતી; છતાં તેના હૃદયની અંદર આત્મઅભિદાનની એક પ્રબળ આકાંક્ષા જગત થઈ આવી. તેણે સંકલ્પ કરી નાંખ્યો: સ્વામીના વિચારપથમાં કંટક બની તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં કબ્જ નહિ જ આવું. તેમનાં ચરણોમાં પોતાનું અભિદાન આપીને પણ તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે તે સર્વ રીતે તત્પર બની. તે દિવસ સંધ્યાકાળે પતિ સાથે ઠંજિયોકંકાસ કરી પોતાને અત્યંત કઠોર બનાવી દીધી હતી, એની રૂબરૂએ એને સાવ નમ્ર બનાવી દીધી.

તે દિવસે પ્રભાતે કંઈ વાતચીત ન થઈ. બીજે પહેરે એકાએક સુખોદ કોર્ટમાંથી ઊઠી લીલા અને તેના સ્વામીને પોતાની સાથે લઈ ઘેર આવ્યો. માલતી આ સમયે દીવાન-

ખાનામાં બેઠી બેઠી એક પુસ્તક વાંચી રહી હતી. એ ત્રણે જણાંને આમ અકસ્માત્ ગંભીર ભાવે ધરમાં આવતાં જોઈને માલતીને શંકા પડી, ને તેણે પૂછ્યું: “ શી વાત છે ? તમે લોકો અકસ્માત્ આ સમયે અહીં ક્યાંથી ? નલિન પણ સાથે આવ્યા છે ! વાત શી છે ? ”

સુખોદે કહ્યું—“ વાત બહુ મોટી છે. કાલે રાત્રે પિતાજીએ ફરીદપુરના પેલા મુનસફને તાર ક્યો છે, તે જોવા માટે આવ્યાં છીએ. તેનો ઉત્તર આવી ગયો છે. વાતચીત એકદમ પાકી થઈ ગઈ છે, એમ માલમ પડે છે. અરે ! એટલે સુધી સાંભળ્યું છે કે પરમ દિવસે તો તે લોક જોવા માટે પણ આવવાના છે. ”

માલતીએ આંખો પરના ચસ્મા ઠીક કરતાં પ્રથમ સુખોદના મુખ તરફ જોયું, પછી લીલાના મુખ તરફ, અને તે પછી નલિનના મુખ તરફ જોયું. પછી કહ્યું—“ હં, તો શી વાત છે ? ”

લીલા ગરજ બોલી—“ વાત શી છે ? Mummy don't be a fool ! (મા, મૂરખ ન થા !) આ લગન કદીય ન થવા દેવાય. ”

માલતીએ કહ્યું—“ કદ રીતે ? કેમ કરીને ? ”

સુખોદે કહ્યું—“ એ વાત કહેવા તો અમે આવ્યાં છીએ. મેં અને નલિને આ વિષયમાં સારી પેઠે વિચાર ક્યો છે. ઇલાની વય પંદર વર્ષથી ઉપર થઈ ચૂકી છે. અત્યારે તે પિતાજીની સંમતિ લીધા વિના પણ વિવાહ કરી શકે છે. અમારા વકીલોમાં યતીશ મિત્ર છે—a fine chap (ફાંકડો જવાન) છે. તેની સાથે વાતચીત કરીને અમે તેને

રાજ કરી લીધો છે. અમે ખૂબ ગુપ્ત રીતે તેની સાથે ધનાનાં સિવિલ મેરેજ કરી દેશું. આમ થતાં પિતાજી એકવાર અચ્છી રીતે બની જશે.”

માલતીના હૃદયમાં એકદમ જ્વાલા ભભૂકી ઊઠી. આ છોકરા અને છોકરીથી પોતાના સ્વામી સંતુષ્ટ નથી, તેમાં વિચિત્ર વાત શી છે ! સુખોદ અને લીલાની વાતો સાંભળી તેના હૃદયના મર્મ ભાગોમાં આઘાત થયો. પોતાના સ્વામીના હૃદયનાં ભીતરી દુઃખનો આજે તેને પ્રથમવાર અનુભવ થયો. તોપણ તેણે શાંતભાવે કહ્યું : “ તમે જાણો છો કે એથી તમારા પિતાજીને કેવું ભયંકર દુઃખ થશે.”

સુખોદ બોલ્યો : “ બેચાર દહાડા જરા નારાજ રહેશે, પછી બધું ઠીક થઈ જશે.”

માલતી બોલી : “ પરંતુ જો બધું ઠીક ન થાય, અને જો આ અપમાનને કારણે તે આપણુ સૌને ધરની બહાર કાઢે, તો શું થશે ? ”

લીલાએ કહ્યું—“ Nonsense (છટ) ! પિતાજીને જો એટલો ક્રોધ હોત ને, તો આજે હું તો બિખારણુ બની બૂખે મરી જાત. મા ! એવી બીક જ ન રાખ.”

માલતીને વિશેષ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કહ્યું—“ એકવાર એમણે ક્ષમા આપી છે, એટલે શું તે વારંવાર ક્ષમા જ આપતા રહેશે, એ તે કેવી વાત ? જરા બધી બાજુ નજર કરીએ. માની લો, એમણે બધાંને ધરથી જુદાં કાઢ્યાં, અને માસિક સો અથવા બસો રૂપિયા ખર્ચના પણ આપ્યા. કહે તો શું થશે ? ”

નલિન આટલી વારે બોલ્યો—“ જુઓ, આવું ભવિષ્ય

વિચારવા માટે આમ ઉતાવળિયા થયે જરૂર કામ ન સરે. આ એક વિપદ દૂર થતાં જ આકાની વાતોનું જોયું જશે.”

માલતીએ કહ્યું—“ વખત થોભી જશે, ખરું ને ? વળી, માની લો, એમણે કંઈ શિક્ષા ન પણ કરી; તોપણ એમના હૃદયને બારે દુઃખ થશે તે તો સમજી શકો છો ખરાંને ? એમ કરવું શું ઉચિત છે ? ”

લીલા દસી પડી : “ મા, મને લાગે છે. તું બહુ sentimental (ઊર્મિલ) બની ગઈ છે. ”

માલતીએ એકવાર કઠોર નજરે લીલા તરફ જોયું, અને પછી શાંત ભાવે કહ્યું—“ તુંયે થોડી સેન્ટીમેન્ટલ છે. વિવાદ કેવી રીતે થઈ રહ્યા છે, વર કેવો છે—કંઈ જાણવુંખૂઝવું નહિ, અને બસ, વ્યર્થ, ઇલાનાં દુઃખથી તારું હૃદય રડી ઊઠ્યું ! છોકરો શું કરે છે તે જાણે છે ? ”

સુભોધે કહ્યું—“ કાલે તે કરતો હોય; આખરે છે તો મુનસફનો છોકરો કે બીજું કંઈ ? તમારી ઇલા શું મુનસફને ઘેર જઈ ચૂકોયોકો કરવા લાયક છે ? ”

માલતી સૂકું હાસ્ય કરતાં બોલી :—“ આ હાથે મેં પણ ચૂકોયોકો કર્યા છે. શરૂઆતમાં ઘણા સમય સુધી તારા પિતા કંઈ બહુ મોટા માણસ નહોતા. વળી મુનસફને ઘેર ચૂકોપાણી કરવાં જ પડે છે, એવું શાથી માન્યું ? અને છોકરાના પિતા મુનસફ જ છે એ તમે સારી રીતે જાણો છો ખરા ? ”

“ અરે હા, ચોક્કસ છે. હું તમને દેખાડી આપું, ” કહી પિતાની લાયબ્રેરીમાં જઈ સુભોધ એક સિવિલ લીસ્ટ (સનદી નોંધરોની યાદી) ઉઠાવી લાવ્યો. એ સિવિલ લીસ્ટ

તપાસી જોયું, તો તેમાં કાલીભૂપણ મુખરજી એડિશનલ જજ નીકળ્યા.

માલતી હસીને બોલી—“ ઓહો, મુનસફ તો એડિશનલ જજના દરજ્જા પર જઈ ગિરાળ્યા ! અને, છોકરો શું કરે છે તે જાણો છો ? ”

લીલા બોલી:—“ સાંભળ્યું છે, તે અભ્યાસ કરે છે. લાગે છે, બી. એ. ની પરીક્ષા આપવાનો છે. સુબોધ જરા કેલેન્ડર (બોધપત્ર) ઉઠાવીને જોને ! ”

સુબોધ જઈને યુનિવર્સિટી કેલેન્ડર ઉઠાવી લાવ્યો. પરંતુ કોઈને છોકરાનું નામ યાદ નહોતું. લીલા ચાલાકી કરી પિતાના ટેબલ પરથી વિઝીટીંગ કાર્ડ ઉઠાવી લાવી, અને બોલી—“ સત્યેશચંદ્ર સુબોધાધ્યાય. ”

પછી, કેલેન્ડરમાં શોધખોળ ચાલી. જોયું તો એફ. એ. ની પરીક્ષામાં તે દ્વિતીય હતો, અને બી. એ. માં પદાર્થ-વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે તે પ્રથમ આવ્યો હતો. માલતીનું મોં જમજમી બિઠ્યું. સુબોધ અને નવ્વિન માથું ખંજવાળવા લાગ્યાં.

માલતીએ કહ્યું:—“ મિત્ર અહીંથી બી. એ.માં નપાસ થઈને વિલાયત નહોતો ગયો ? તેના પિતા કેપ્ટન નહોતા ? ”

સુબોધ માથાના વાળમાં આંગળી ફેરવતાં બોલ્યો—
“ તેથી શું થયું ? વકીલમંડળમાં તે સારી રીતે આગળ ધપી રહ્યો છે. અને વળી તે એક Fine fellow (ફાઈન ફેલો આદમી) છે. ”

લીલા બોલી:—“ અને જરા આપણા સત્યેશને વધુ જુઓને. મેં તેને જોયો છે. Awkward (અવર્ગ), ગમાર ! સાવ એક જાતનો કીડો. ”

નહિને કહ્યું:—“ અને તે ઉપરાંત ચતીશ અમારા set (ટોળા) નો છે. ઇલાનો વિવાહ અમારા સેટની બહાર થશે, તો તે Like a fish out of water (પાણી બહારની માછલી) જેવું લાગશે. ”

માલતીએ કહ્યું:—“ એ વાત હું કબૂલ કરું છું. પરંતુ એક વાતનો તમે વિચાર કર્યો છે ખરો ? ઇલાની સંમતિ લેવી એ પણ વિચારવા જેવી વાત નથી ? ”

સુખોદ ઝોલ્યો:—“ એટલે ? ઇલા શું આ વિવાહમાં સંમત છે ? ”

માલતીએ કહ્યું:—“ મને ખબર નથી. પરંતુ એકવાર એને પૂછવું જરૂરી છે. તેને ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવું પડશે, એમ તમે માનો છો. તો તેને એકવાર પૂછી જોવું ઠીક નહિ થાય ? ”

આ વખતે ઇલા રૂઢેથી પાછી ફરી રહી હતી. તેના પગનો અવાજ સાંભળીને જ માલતીએ એ વાત કરી હતી. તેણે તરત જ ઇલાને હાક મારી. ઇલા અંદર આવતાં જ માલતીએ તેને પોતાની પાસે બેસાડી પૂછ્યું—“ ઇલા, સત્યેશ મુખરજી નામના યુવક સાથે તારા વિવાહની વાત ચાલી રહી છે, તું જાણે છે ? ”

ઇલાએ માથું નીચું નમાવી કહ્યું:—“ જાણું છું. ”

“ જાણે છે ! તને કેાણે કહ્યું ? ”

“ પિતાજીએ. ”

બધાં એક બીજાનું મોં જોવા લાગ્યાં. ઇલા પોતાની માતાનો હાથ પકડી બોલી:—“ મા, તું મારા પર ચુસ્તો ન કરીશ. મેં પિતાજીને મારી સંમતિ આપી દીધી છે. ”

માલતીએ તેને પોતાના હૃદય સાથે લગાવી, કહ્યું—
“ દીકરી ! જરાય ગભરાતી નહિ. હું તો એ સાંભળીને
ખૂબ ખુશી થઈ છું. ”

લીલા ખિન્નઈ ઊઠી, બોલી:—“ મા, તમે બધાં
ગાંડાં થઈ ગયાં છો કે શું ? ઇલા તો હજી બાળક છે. એ
શું સમજે ! મોટી વિવાહ કરવા નીકળી છે ! જોયો છો
એ ઢાલાને ? ”

ઇલાએ પોતાનાં શાંત અને ગંભીર ચક્ષુઓ બહેન
તરફ ફેરવ્યાં. તેણે તેનાં ભવાં પર ઝીણી ઝીણી રેખા પણ
ખેંચી—તોપણ તે શાંત ભાવે બોલી:—“ જોયા છે. ”

“ જોયા છે ! તો એ જીવડા સાથે લગ્ન કરીશ ? ”

ઇલાએ શાંત ભાવે કહ્યું:—“ કેમ, એમાં શું થયું ?
દેખાવમાં એ મિસ્ટર ઘોષ કરતાં કંઈ ખૂરા નથી. ” એના
હૃદયમાં એ એક તીવ્ર ઉદ્વેગની જ્વાળાનો અનુભવ કરી
રહી હતી.

લીલા ગરજી ઊઠી:—“ વાહરે ! નલિન બદસૂરત !
સત્યેશ મોટો સુંદર ! વાત સાર સાચી ! ”

પણ સુખોષ તેને રોકીને બોલ્યો:—“ જો ઇલા, તું
હજી નાની છે, કંઈ સમજતી નથી. આ વિવાહ થશે, તો
તારે શું શું કરવું પડશે, તે જાણે છે ? ”

ઇલા બોલી:—“ હું નથી જાણતી. પણ પિતાજી
તમારા કરતાં વધારે જાણે છે. ”

સુખોષ બોલ્યો:—“ પિતાજીની વાત મૂક. તે તો રાત-
દિવસ અમારી નિંદા જ કર્યા કરે છે. તું રાંધી શકશે ? તું
રસોડામાં અગોટ કરી શકશે ? એ લીંપણ પર કેળનાં

પત્તાંની પતરાળી મૂકીને ભાત ખાઈ શકશે ? સસરાના હાથનાં અડેલાં ભાતશાક એ પત્તાંમાં તું જમી શકશે ? અંદર પુરાઈને સાત હાથનો ધૂમટો કાઢીને રહી શકશે ? ગાંડી ! એમ જૂલી જૂલીને કહી દેવું ઠીક નથી. આ લગ્નનો અર્થ શો ? જરા વિચાર કર, જોઈએ. ”

પત્તા જરા હસીને બોલી:— એ બધું કરી શકું છું કે નહિ, તે જોઈ લેજો.” અને ઉમેર્યું: “પણ મોટા ભાઈ ! તમને કાણે કહ્યું, મારે એ બધું કરવું પડશે ? ”

“ કરવું નહિ પડે ? પ્રત્યેક હિન્દુના ઘરમાં એ બધું કરવું પડે છે. વળી એ ‘સદરઆલા’ની જાત ! કૃપણતાની પરિસીમા ! ”

“ તમે પણ હિન્દુ તો છો. લાગે છે, વિદાયત જઈ આવીને તમે વધારે શુદ્ધ થઈ આવ્યા છો. વિવાહ થઈ ગયા પછી, એમને પણ શુદ્ધ કરવા લઈ જાવો. ”

“ ખૂબ કરી ! એ મુનસફસાહેબ સત્યેશને વિદાયત મોકલશે ખરા ! ”

“ અને કદાચ એમણે પોતે જ વિદાયત મોકલવાની વાત કરી હોય તો ! ”

માલતી બોલી: “ એમ ત્યારે ? વાત એવી છે ? ”

“ હા મા, એ વિદાયત જવા તૈયાર છે ફક્ત—” આટલું કહી ઇલાએ માથું નીચે નમાવી લીધું.

સુખોદ એક સિગારેટ હાથમાં લઈને અત્યારસુધી તેને નચાવી રહ્યો હતો. હવે તેણે તે સળગાવીને પીવાની શરૂઆત કરી. ધુમાડાના ગોટા નીકળવા લાગ્યા. ઘોષસાહેબ બેઠીને તેની નજીક ગયા. સુખોદે પોતાની સિગારેટ કેસ તેની

સામે ધરી. મિ. ઘોષે તેમાંથી બે સિગારેટ ઉપાડી—એક પોતે લીધી અને બીજી લીલાને આપી. ત્રણે જણા ચુપચાપ સિગારેટ પીવા લાગ્યાં ચારે બાજુ ધુમાડાના ગોટે ગોટા છવાઈ ગયા. માલતીએ ઇલાને ઉપર મોકલાવી દીધી. પોતે પણ કપડાં બદલવા માટે ચાલી ગઈ.

ઘોષે કહ્યું—“ I say, Subodh ! that's a knock down blow (અલ્યા સુબોધ ! આ તો ભારે પછાડ પડી !) ”

સુબોધ બોલ્યો : “ જે હોય તે, હું તે બિલકુલ પસંદ કરતો નથી. વળી It was unspeakably of dad to let us down like this. (બાપા આપણને આમ છેક ઉતારી પાડે, તે તો તેમની ભારે નીચતા છે.) છોકરો જે એટલો બધો સારો છે, જે આટલો સુધી ગોઠવણ થઈ ગઈ છે, તો આમ કહેવામાં મારો દોષ શો ? ”

લીલા બોલી—“ It is mean. (તદ્દન નીચ). બીજું ગમે તે કહો, પણ હું તેને કાઈ રીતે પસંદ કરતી નથી. મેં તો એને જોયો છે તે એક અજબ જનવર છે.”

આ રીતે વાતચીત કરતાં સિગારેટ સમાપ્ત થઈ ગઈ, અને તેઓ ભોજનના ઓરડામાં જઈ બેઠાં. અહીં માલતી અને ઇલા આવી પહોંચતાં ખાનસામે ચા મૂકી ગયો.

માલતીએ કહ્યું—“ સુબોધ, તમારો બધો પ્લોટ છૂ થયો. હવે યતીશ મિત્રને કઈ રીતે સમજાવશો ? બિચારાનું હૃદય તૂટી જશે. ”

સુબોધ ખૂબ ચિડાઈને બોલ્યો—“ He won't care a two pence for a silly girl like that !

(આના જેવી ઉલ્લુ છોકરી માટે એને જે બદામનીયે પડી નથી.) ”

બરાબર આ વખતે ચેટરજીસાહેબની ગાડી આવ્યાની ઘંટડી સંભળાઈ. તે આજે જલદી ઘેર પાછા આવ્યા હતા. આવતાંની સાથે જ ભોજનના ઓરડામાં દાખલ થઈ બોલ્યા —“ તમે બધાં અહીં છો, એ ઠીક થયું. ઇલાના વિવાહ સત્યેશ સાથે નક્કી થઈ ગયા છે. માત્ર ૧૦-૧૨ દિવસની વાર છે. તેટલા સમયમાં બધી ગોઠવણ કરવી પડશે. ઇલા સિવાય તમે કોઈ આ વિવાહને પસંદ નહિ કરો; અને તમે લોકો કંઈ મદદ ન કરી શકો તો મને સાફ કહી દેજો. મારે એકલાએ બધી ગોઠવણ કરવાની હોય તો તમારા લોકો પાસે મારી માત્ર આટલી જ માંગણી છે કે વિવાહ સમાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તમે લોકો દાર્જિલિંગ જઈને રહો.”

માલતી નીચું મુખ કરીને આ પીવા લાગી—આજે તેનું હૃદય ફાટી રહ્યું હતું, તેને ડૂબો આવી રહ્યો હતો. ઇલા તેની સામે જોઈ સમજી ગઈ. તેણે નીચું માથું રાખી પિતાને કહ્યું—“ પિતાજી, મા કહેતી હતી કે તે બહુ પ્રસન્ન થઈ છે. ”

ચેટરજી ક્ષણભર અવાજ બની ગયા. ત્યારબાદ માલતીની નજીક પડેલી ખુરશી પર જઈ બેઠા; અને બોલ્યા—“ માલતી, શું એ ખરું છે ? ”

માલતી ટેબલ પર માથું નાખી રોઈ પડી. ચેટરજીએ આદરપૂર્વક તેનું મુખ ઊંચું કરી કહ્યું: “ મેં તારી સાથે અન્યાય કર્યો છે. માલતી, મને માફ કર. ”

માત્રતી ચૂપ થઈ ગઈ. ચેટરજીએ કહ્યું—“ નલિન ! લીલા ! વિવાહ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તમારે ગેરહાજર રહેવું પડશે. કારણ કે તમારી સાથે વિશેષ માથાકૂટ કરવાથી હિન્દુવિધિ અનુસાર વિવાહ કરવાનું અસંભવિત છે. હું કહું છું, તમે લોકો એકાદ માસ દાર્જિલિંગ જઈ આવો. અને સુખોષ ! તું શું કરવા માગે છે ? તું મને સહાય કરવા તૈયાર છે કે નહિ ? ”

સુખોષે કહ્યું: “ તૈયાર છું. ”

વિવાહના એક મહિના પછી સત્યેશ વિલાયત ગયો. પરંતુ તે દરમિયાન એક વિપ્લવ ઊભો થયો. તેને પરિણામે વિલાયતગમન વખતે સત્યેશને અનુભવ થયો કે સંસારમાં તે અને ઇલા એકલા જ છે.

કાલીભૂષણ બાબુએ પોતાના પુત્ર સત્યેશના વિવાહ મોટા ધરની પુત્રી સાથે કરી નાંખ્યાં હતાં—ઘણી હોંશથી; પરંતુ કોણ જાણે કયા અશુભ ચોત્રડિયે તેમણે ઇલાને જોઈ હતી કે તેમને ઇલા કોઈ પણ રીતે પસંદ આવી નહિ. તેમણે ધાર્યું હતું, કે ઇલાની રહેણીકરણી, આચારવિચાર બધાં મેમસાહેબ જેવાં હશે, અને તે માટે તે તૈયાર પણ હતા. પરંતુ એનો વ્યવહાર એની આંખે ખટકશે, એમ તેમણે ધાર્યું નહોતું.

કાલીભૂષણની પત્નીનો ઘણા સમયથી દેહાંત થયો હતો. લોકોએ તેમને ફરી પરણવા ખૂબ સમજાવ્યા, પણ તેમણે માન્યું નહિ. એક પુત્રી છે—તે વચ્ચેવચ્ચે આવીને એક-એક માસ રહી જાય છે. તેના પતિએ તેને સત્યેશના વિવાહમાં

આવવા દીધી નહિ. પત્નીના સ્વર્ગવાસ પછી પિતા-પુત્ર વચ્ચે એટલી બધી નિકટતા થઈ ગઈ હતી કે સંસારમાં એવી નિકટતા બહુ ઓછી જોવા મળે.

વિવાહોત્સવ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી લગભગ ૧૫ દિવસ સુધી સત્યેશ ફરીદપુરમાં રહ્યો. તે દરમિયાન પિતા-પુત્ર વચ્ચેની અગાઉની નિકટતા, અગાઉની પ્રીતિ બોપ થવા પામી અને એક પરાયાપણાનો ભાવ વચ્ચે આવી ખડો થઈ ગયો.

કાલીભૂષણ બાબુની એવી ઇચ્છા નહોતી કે તેમની પુત્રવધૂ તેમની સામે ઘૂંઘટ કાઢીને બેસી રહે. આમ છતાં, તે ખટખટ કરતી, લોકોની સમક્ષ આવી, શેકહેંડ કરશે એવી તો તેણે કલ્પના પણ નહોતી કરી. ઇલા બ્યારે આ રીતે સસરાનું અભિવાદન કરવા આવી, ત્યારે કાલી-ભૂષણ જોરથી હસીને મધુર શબ્દોમાં બાપણુ કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના હૃદયમાં એક પ્રકારની શંકાએ જન્મ લીધો.

ઇલાનું હૃદય અત્યંત કોમળ હતું. વળી, તે સત્યેશ સાથે સાચું જ પ્રેમ કરતી હતી. સાથેસાથે સત્યેશની સાથે સંબંધ રાખનારા સાથે પણ તે અનુરક્ત થઈ હતી. કાલીભૂષણ બાબુને તે પોતાના પિતાની જેમ ચાહવા લાગી, અને તેમની આગળ બધા લાઝસંકાયને દૂર કરીને તેણે બેચાર દિવસમાં જ તેમની દીકરીની જેમ તેમની સાથે આદરસ્નેહ સાંધી લીધા. પુત્રવધૂનો આ પ્રકારનો આદર કાલીભૂષણ બાબુને ઠીક ન લાગ્યો. ઇલાનો પ્રેમ, અંગાત્રી કુટુંબની કુલવધૂની જેમ માત્ર નીરવ સેવામાં પરિસ્ક્રુત થતો નહોતો. તે તો બધે હળતાંમળતાં ચંચલ રૂપમાં પ્રકાશ

પામતો હતો. ઇલા સેવા નહોતી કરતી એમ નહોતું; પરંતુ કાલીબૂપણુ જેવા ઓફિસેથી આવતા, કે ઇલા તરત દોડીને તેમની પાસે પહોંચી જતી. બહારની બેઠકમાં આ રીતે બેઠક ચાલ્યા આવવું, એ કાલીબૂપણુની નજરે ઉચિત નહોતું. ઇલા આરામપુરસીના હાથા ઉપર બેસી ઝટ કાલીબૂપણુના હાથમાંથી પંખો છીનવી પવન નાખવા માંડતી. વળી હાંસીમજાક પણ કર્યે જતી. એક દિવસ કાલીબૂપણુ બાબુએ જરા સાહસ કરીને કંઈ એક વાત વિષે કામળા ભાવે દુઃખ વર્ણવ્યું. ઇલાએ તો તેને એક મજાક માની. તેણે તેમના શરીરને હળવેથી જરા હડસેલો મારી કહ્યું:—“ Now don't be naughty; will you ? (જુઓ, હવે અળવીતરા ન થજો હો ! થશો શું ?) ”

કાલીબૂપણુથી હવે સહ્યું ન ગયું. તેમના મુખ પર ઉઘ્રતા છવાઈ ગઈ. ઇલા સાથે તેમણે વિશેષ કંઈ વાત ન કરી. ઇલા વ્યથિત બની ગઈ; પરંતુ પોતે શો અપરાધ કર્યો હતો, તે સમજી શકી નહિ. તે તરત જ સત્યેશ પાસે ગઈ, અને બધી બાબત તેને કહી સંભળાવી. સત્યેશ બધું સમજી ગયો, પણ ઇલાને તેણે કંઈ કહ્યું નહિ. પિતાના ઉપર પણ તે સહજ નારાજ થયો. તેમણે ઇલાનું નિર્મળ હૃદય તો જોયું નહિ અને માત્ર ઉપરની વાતોથી નારાજ થઈ બેઠા. સત્યેશે જોયું કે ઇલા દુઃખ પામી રહી છે. એટલે આ વિષે અત્રિય ઉપદેશ આપીને તેને કષ્ટ આપવું, એ કલેશ સમાન તેને લાગ્યું. આથી તેણે ખૂબ ઠાવકાશથી કહ્યું—“ પિતાજી સાથે એટલી હદ સુધી ધનિષ્ટતા વધારવી જરૂરી નથી. ”

ધલાએ પોતાના હૃદયનો સમસ્ત પ્રેમ ઉલ્લેચીને પોતાના શ્વસુર તરફથી જે આઘાત મેળવ્યો હતો, તેથી તે એક પ્રકારે હતાશ થઇ ગઇ. ત્યારબાદ તે પોતાના શ્વસુર પાસે ખૂબ ઓછી જતી. હંમેશ તે સત્યેશ સાથે જ રહેતી. તેની સાથે જ તે સર્વદા વાતચીત, મજાકમસ્કરી, રમતગમત આદિ પ્રેમના અભિનય કર્યા કરતી. કાલી-બૂષણ બાબુને આ પણ સારું ન લાગ્યું. આટલી નિર્લજ્જતા તે સહન કરી શક્યા નહિ. તેમને કોઇ કામ હોય, અને કદી સત્યેશને તે બોલાવતા, તો સત્યેશ જેવો આવીને બિભો રહેતો કે તરત જ ઇન્કા પણ તેની પાછળપાછળ આવી પહોંચતી, અને સત્યેશનો હાથ પકડીને કે પોતાનો હાથ તેને ખભે નાંખીને બિભો રહેતી. એમના દેખતાં જ તે સત્યેશની સાથે હઠામસ્કરી કરતી—આ બધું બહુ આગળ વધેલા હિન્દુના ઘરમાં પણ સસરો સાંખી શકે નહિ.

પંદર દિવસ વીત્યા ન વીત્યા, અને કાલીબૂષણ બાબુને જણાયું કે આ વહુથી ઘર ચાલશે નહિ. વહુએ પણ સમજી લીધું કે સસરાજી સાથે તેનો મેળ નહિ બેસે. સત્યેશને આથી દુઃખ થયું; પરંતુ તે વધારે ચિડાયો પિતા પર—કારણ કે, ધલા હજી તો નાદાન હતી. જે સમાજમાં તેનું પાલનપોષણ થયું હતું, તે સમાજના હાવભાવ, આચારવિચાર તેનામાં દેખાઇ આવતા હતા. તેથી તેના પર ક્રોધ કરવાની કાંઇ જરૂર નહોતી. ધલાનું હૃદય જ્યારે આટલું મધુર છે ત્યારે તો પિતાએ ઇન્કા સાથે આવો વ્યવહાર ન રાખવો જોઇએ.

*

પંદર દિવસ બાદ ધલાને લઈ સત્યેશ કબ્રકત્તા ચાલ્યો.

આવ્યો. અહીં આવીને તેણે જોયું તો કાર્ડ સાથે તેનો મેળ જોસે તેમ નહોતું.

લીલા માટે તો પ્રથમ મુલાકાતે જ તેના હૃદયમાં એક જાતનો વિદ્રેષ ઉત્પન્ન થયો હતો તે ન ઘટતાં ઊઘટો વધ્યો હતો. લીલા એને અવજ્ઞા ને અનાદરની નજરે જુએ છે, એ તેની સમજગદાર નહોતું. રમતગમતનાં ‘મિસ’ અનેક કડવી કડવી વાતો કહી જતાં, એ અધી વાતોને ગળી જવું એ સત્યેશ માટે કઠણ હતું. ઇલાને તે સત્યેશની સામે જ ‘વાંદરાના ગળાંનો મુક્તાહાર’ કહીને બોલાવતી, અને વાતચીતમાં સારી રીતે સમજાવતી કે સામાજિક કક્ષામાં સત્યેશ તેના કરતાં ઘણો નીચો છે—પોતે માત્ર કૃપા કરીને જ સત્યેશને પોતાના સમાજમાં દાખલ કર્યો છે. આ વાતોથી સત્યેશનું મુખ લાવચોળ થઈ જતું, પણ તે કશું કહેતો નહિ. ઇલા પણ આ વાતો સાંભળીને શંકિત થઈ ઊઠતી, અને સમય મળતાં જ સત્યેશનો હાથ દાખી કરુણ સ્વરમાં કહેતી—“કહેા, તમે નારાજ તો નહિ થાઓને? બહેનની વાતો પર કાણ ધ્યાન આપે છે? તે તો માત્ર બેચાર દિવસો માટે છે. તમે પાછા આવી જશો, એટલે આપણે તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ જશું.” આવી આવી અનેક વાતો કહી તે સત્યેશને શાંત કરવાની ચેષ્ટા કરતી.

એ ઘરમાં માલતીનું પણ કંઈ વ્યક્તિત્વ હતું, એવું સત્યેશને જણાતું નહિ. સત્યેશની તેની સાથે બહુ સાધારણ વાતચીત થતી. સ્નેહ કરતાં સૌજન્યનો જ તેમાં વિશેષ ભાવ દેખાઈ આવતો. માલતી દેવીમાં સૌજન્યનો અભાવ નહોતો, પરંતુ તેની સહૃદયતા છેક છેવટ સુધી સત્યેશ જાણી શક્યો નહિ.

સુખોધ અને અન્ય બાળકો એક જ પ્રકારનાં હતાં. લીલાની જેમ તેઓનો સત્યેશ પર કોઈ આકોશ નહોતો. ત્યારે પોતે સત્યેશ કરતાં ઊંચી શ્રેણીના છે, એવો તેમનો વિશ્વાસ કંઈ રીતે તેઓ દૂર કરી શકે? સુખોધ સત્યેશ તરફ અનુગ્રહ તથા એક જાતની વિશિષ્ટ સહૃદયતા પ્રગટ કરવા માટે અનિચ્છુક નહોતો, પરંતુ સત્યેશ ગર્વનું એ દાન ગ્રહણ કરવા માટે બિલકુલ તૈયાર નહોતો. સત્યેશની આંખ સાથે તેની આંખ મળી જતાં કેટલીક વાર તે સાચી વાત કહેવા તૈયાર થઈ જતો, પરંતુ મનમાં તે સંસારની કોઈ પણ વ્યક્તિથી પોતાને હલકો સમજતો નહોતો. અને જ્યાં સહૃદયતા હિંમ્યાસન પર અધિષ્ઠિત થઈને અનુગ્રહનું વિતરણ કરવા ચાહતી, ત્યાં સત્યેશ કોઈ પણ રીતે હાથ લંબાવવા માટે તૈયાર થઈ શકતો નહિ.

ચેટરજીસાહેબ સાથે સત્યેશનું મળવુંહળવું અને વાતચીત બહુ થોડાં થતાં હતાં. તેમનું કામકાજ એટલું વધારે હતું કે ધરના માણસો સાથે વાતચીત કરવાનો બહુ ઓછો અવસર તેમને મળતો. આજ સુધી સત્યેશને તેમની સાથે જેટલી વાર મળવુંહળવું થયું, જેટલી વાતચીત થઈ, તે જોતાં તે ખરાબ ગણાતા નહોતા. પરંતુ આ છેલ્લા થોડા દિવસમાં, તેમની વાતચીતમાં અને વર્તનમાં મોટું અંતર આવી ગયાનું તેણે સાફ જોઈ લીધું. દરેક કામના સંબંધમાં તેમનો એક વિશેષ દૃઢ મત જણાઈ આવતો. જમે તે વિષય હોય, પણ ચેટરજી તેની આગ્રહ-ભરી સમાલોચના કરતા; અત્યંત દક્ષતા સાથે તેવા વિષયમાં પોતાનો થોડો ઝાઝો મતામત પ્રગટ કરતા. આટલું

જ, બાકી, તે પોતાનાં કાર્ટનાં કામકાજ સિવાય બીજા કાંઈ પણ કામમાં રોકી શકતા નહિ. મનમાં ગમે તે હોય, પણ તેને કાર્યના રૂપમાં પરિણત કરવા માટે જે ઉત્સાહ અને ઉદ્યમની જરૂર છે, તે તેમનામાં બિલકુલ નહોતાં. મત અનુસાર કાર્ય કરવાની ઇચ્છાનો તેમનામાં અભાવ નહોતો : તે એટલે સુધી કે મહીનામાં એકવાર તે ઘણુંકરીને પોતાના જીવનને મૂલગામી સંસ્કાર આપવાનો સંકલ્પ કરતા હતા. પરંતુ કદાચિત્ ઊંડા ઝોકમાં આરંભેલું એવું કાર્ય શરૂઆત પછી ભાગ્યે જ આગળ વધી શકતું. એક પ્રકારની આળસ અને ઉદાસીનતા દરેક કાર્યને આખરે ત્રાસ બનાવી લેતાં.

ધલાના વિવાહ ચેટરજીસાહેબના જીવનનું એક મહત્ત્વ કાર્ય હતું. એમાં તેમણે પોતાના મનને ખૂબ જાત્રત રાખ્યું હતું; છતાં વિવાહ થઈ ગયા પછી પૂર્વવત્ ભોજનના મેજ પર બેસીને તીવ્ર આશ્વોચના ઝાડવાની તેમણે શરૂઆત કરી દીધી. સંસાર સંબંધી તેમના બીજા બધા સંબંધ છૂટી ગયા. ત્યાં સુધી કે જે સત્યેશ સાથે વિવાહ અગાઉ તેમણે ખૂબ ઉત્સાહ પ્રગટ કર્યો હતો, જેને ખાતર કુટુંબના બધા માણસોનો સંબંધ છોડવા પણ પોતે તૈયાર થઈ ગયા હતા, તેના સંબંધમાં પણ વિવાહ પછી કંઈ જ ચિંતા કે આગ્રહનો પરિચય તેમણે આપ્યો નહિ. વળી, શ્વસુરગૃહે એવી કોઈ વ્યક્તિ નહોતી, જેના તરફ સત્યેશ ખાસ કરીને આકર્ષાઈ શકે. આથી, વિવાહ પછી સત્યેશને એમ લાગ્યું કે સંસારમાં તે અને ધલા એકલા જ હતાં. આ વખતે એ ચિંતા તેને વિશેષ કષ્ટકારી લાગી નહિ; કારણ કે, જીવનની આ સ્થિતિમાં

લોકો એકલા પડવાની કામનાને એક ખાસ વિષય બનાવી લેતા હોય છે. પરસ્પર એકબીજા તરફના આકર્ષણના હિસોબામાં તેઓને સંસાર એક પ્રકારના અંતરાયરૂપ જણાતો હોય છે. ક્યારે કાઠ ન હોય, અનંત શૂન્યમાં મિત્રકુલ એ જ પ્રાણી રહે, એ જ તેઓને સારું લાગતું હોય છે. આથી જ સત્યેશ પણ આ સ્થિતિમાં વિશેષ દુઃખી થયો નહિ. તેણે ઇલાને પોતાની નજીક ખેંચી અને પ્રગાઠ ભાવે ચુંબન કર્યું. મનમાં જ તે વિચારવા લાગ્યો—“હું અને તું: આપણે એકલાં જ આપણી જીવનનૌકાને કાળના મહાસાગરમાં તરાવી જશું. એ જ ઉત્તમ છે.”

અને એ જ રીતે તે પોતાની એકલ નાવને મૂકી વિલાયતની સફરે ઊપડી ગયો.

[૫]

સત્યેશ વિલાયતથી મૂછો સાથે પાછો આવ્યો, એ વાત વિશેષ ધ્યાનમાં લેવાજોગ છે. કારણ કે, એમાં એક તથ્ય રહેલું છે. વિલાયત જતાં મૂછો પર અસ્તરો ફેરવી લેવાનો જાણે કે એક રિવાજ છે. કારણ કે, ત્યાં આગળ ચારે બાજુ મૂંડેલી મૂછોવાળા વચ્ચે હંસ મધ્યે બેઠું થાય, એવું અનુમાનીને તે લોકો મૂછ મૂંડી નાંખે છે. આવા વરુબક્ષથી પોતાને બચાવીને જે મૂછો સાથે વિલાયતથી પાછા ફરે, તેઓમાં કંઈ જ ન હોય, તોપણ એક જાતનું સ્વાતંત્ર્ય છે, એક જાતનું વ્યક્તિત્વ છે, એમાં કોઈ સંદેહ નથી. સત્યેશમાં આવું યથેષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય હતું.

તે એક વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો. ઈંગ્લંડથી અમેરિકા જઈને એક મોટા મશીનના કારખાનામાં બે વર્ષ સુધી નોકરી કરીને તેણે ખાસ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તે કારખાનાની એક શાખા કલકત્તામાં હતી. તેનું કામકાજ જોઈએ તેવું બરાબર ચાલતું નહોતું. કારખાનાના સંચાલકોએ નિર્ણય કર્યો હતો કે માત્ર દુકાનદારોને માલ આપી વેચાણ કરવાથી કામ ચાલે એમ નથી. કલકત્તામાં

નિયમિત રૂપે એક શાખા કારખાનું અને મોટી ઓફિસ ખોલીને કારોબાર શરૂ કરવો જોઈ એ. મેનેજરસાહેબ સત્યેશના કાર્યથી સારી રીતે પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા; તેથી તેમણે સત્યેશને થોડા મહિના તાલીમ આપીને કંપનીની આ નવી શાખાનો સંચાલક બનાવી મોકલ્યો હતો. સાથે બીજા કાર્યકર્તાઓ પણ આવ્યા હતા. થોડા દિવસમાં જ મેસાયુ-સેટસ મશીનરી લિમિટેડનો ધંધો હિન્દમાં ચમકી ઊઠ્યો. કારખાનું પણ ક્રમશઃ વિરાટ રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું. પરંતુ આ બધી પાછળની વાત છે.

જ્યારે સત્યેશ આગમોટમાંથી આવ્યો ત્યારે તેને લેવા માટે તેનો પિતા, તેનો સસરો, તેની સાળા લીલા અને ઇલા આવ્યાં હતાં. માલતીદેવી બે વર્ષ ઉપર સ્વર્ગ-વાસિની થઈ હતી. સત્યેશે માથું નમાવીને પિતા તથા સસરાને નમસ્કાર કર્યો, અને હસતાં હસતાં કેટલોક સમય તેમની સાથે વર્તાલાપમાં વિતાવ્યો. આ સમયે ઇલા તેની પાછળ ઊભી હતી. તેનું સમસ્ત અંગમંડળ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઊઠ્યું હતું. પરંતુ સાથેસાથે જ લગ્નની આંધીએ તેના આખા વદનને લાલ બનાવી દીધું હતું : થોડી વાર પછી લીલાએ આવી પોતાના પિતાને કહ્યું—“ પિતાજી, તમે એકલાએ જ એમને monopolise (એકદંથુ) કરી દીધા છે, એ ઠીક નથી; તમારા ઉપરાંત બીજું કોઈ પણ એમને રિસીવ (મળવા) કરવા આવ્યું છે. ” આટલું કહી, આંખો તીરછી કરી, ઇલા તરફ જોતાં તે સત્યેશને પકડી લઈ મઈ ચેટરજી હસવા લાગ્યા. કાલીબૂપણ પણ હસવા લાગ્યા. પરંતુ એ હાસ્ય તેમના ઓઠો નીચે ગયું નહિ,

અને તેમના મુખ પર એક પ્રકારનો અંધકાર ઘેરાઈ ગયો. સત્યેશને ઇલા પાસે ખડો કરી લીલાએ કહ્યું—“લે, આ તારો આસામી.”

ઇલા જરા લજ્જિત ભાવે સત્યેશના વક્ષઃસ્થલ તરફ વધી, અને તેની સરસી થઈ પોતાનું મુખ તે તરફ કર્યું. સત્યેશ પણ લજ્જાથી લાલ બની ગયો; પરંતુ લજ્જા છોડી, ત્યાં હાજર રહેલી એકાદ વ્યક્તિની સામે, ઇલાને તેને ચુંબન કરવું પડ્યું. ચુંબન કરીને તે વ્યસ્ત ભાવે પોતાનું સામાન જોવામાં રોકાયો. ત્યારબાદ બીજા કોઈની સાથે એને વાર્તાલાપ થયો નહિ. સત્યેશ ખટ કરીને ગાડીમાં બેઠો.

‘Stop thief (પકડો ચોર),’ કહી સત્યેશની પાછળ દોડી રહેલી લીલા, ઇલાને બાબુએ કરી, હસતી હસતી ગાડીમાં બેસી ગઈ. ચેટરજી અને કાલીભૂષણ બાબુ પોતપોતાની ગાડીમાં અલગઅલગ ગયા. સત્યેશ તેની પત્ની તથા સાળા સાથે સંકેતથી બેસી રહ્યો. અને તેનો સંકેત ત્યારે જ દૂર થયો, જ્યારે એકાંતમાં ઇલા સાથે તેનું મિત્રન થયું.

તે સમયે રાત ઘણી વીતી ચૂકી હતી. ચેટરજીસાહેબના બંગલામાં જ, એક સુસજ્જિત ઓરડામાં તેનું મિત્રન થયું. સત્યેશ માટે બાલીગંજમાં એક સ્વતંત્ર બંગલો રખાયો હતો, અને ખુદ ઇલાએ જઈને પોતાને મનગમતો સામાન તેમાં સજ્જવ્યો હતો, પરંતુ આજે તેને અહીં જ રહેવાની ગોઠવણ થઈ હતી.

સત્યેશ સવારથી જ મનમાં વિચારી રહ્યો હતો, કે ઇલાને કઈ રીતે આ વિલાયતી બેશરમીમાંથી છોડાવવી !

તેણે ઘણી કલ્પનાઓ અને વિચાર કરી રાખ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે ઇલા કપડાં બદલીને આવી, અને તેના ગળાને વીંટ-ળાઈ પડી તેના દિલ ઉપર માથું નાંખી રોઈ પડી, ત્યારે તેના બધા વિચારો અને કલ્પના કોણ જાણે ક્યાં ગેય થઈ ગયા ! ઊલટું, સત્યેશને તેને પોતાના હૃદય સાથે વધુ વિશ્લેષમાં લેવી પડી, અને અનર્ગલ ચુમ્મન કરવાં પડ્યાં—આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો.

થોડી વાર પછી સત્યેશે બન્ને હાથ વડે ઇલાનું મોં ઊંચું કરી કહ્યું : “રડે છે શા માટે, ગાંડી !”

ઇલાએ હસીને કહ્યું—“હું શું જાણું ? સાચે જ, આજે તમને પાસે જોઇને મારાથી રડી જવાય છે—જાણે આ સાચું છે, એવી પતીજ પડતી નથી.”

આ વાતનો જે એક માત્ર ઉત્તર હોઇ શકે, તે સત્યેશે આપ્યો :

“ખરેખર ! તું મારે માટે આટલી બધી ઘેલી થઈ હતી ? હું તો ધારતો હતો, તને મારે માટે તારા હૃદયમાં કોઇ ભાવના જ નહિ હોય. હું તારી નજીક નહિ હોઉં, એટલે તું ચટચટ બી. એ. અને એમ. એ. પાસ થઈ ગઈ હશે. એ વિચારે હું તો ઇર્ષ્યા કરી રહ્યો હતો. વિરહમાં આમ હોવું, એ કાવ્યશાસ્ત્રને અનુમોદિત નથી.”

ઇલા કહે : “વળી કહેવું છે કાંઈ ? અને તમે આટલા સમય સુધી ત્યાં શું કર્યું ? આટલી પરીક્ષાઓ પાસ કરી, એટલાથી ન ધરાયા તે અમેરિકા નોકરી કરવા ગયા ! મેં તો ધારી લીધેલું કે હવે મારી કોઈ જરૂર નહિ

રહે. કાઈ વિલાયતી સુંદરીના ફેરમાં બંગાળી પત્નીની મૂર્તિ
તો બાણે ધૂળગળની ! ”

“ ઓહ ! એ તો મોટી ભૂત થઈ ગઈ ! ” કહી
સત્યેશ વ્યસ્તતા અનુભવવા લાગ્યો.

ધલાએ ઉત્સુક થઈને પૂછ્યું : “ શાની ભૂત થઈ
છે ? ”

“ વિલાયત જતી વેળા અનેક યોજનાઓ ધડી રાખી
હતી. તેમાંની એક આ હતી—વિલાયતી સુંદરીઓ સાથે
વર્તાલાપ! ઓહ ! મોટી ભૂત થઈ ગઈ. કામની દોડાદોડીમાં
એનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. ”

ધલાએ હસીને કહ્યું—“ સમજી ગઈ—સમજાઈ ગયું.
protest to Much (તમે કેવો બધો વિરોધ કરો છો !) ”

સત્યેશ બોલ્યો : “ Protest (વિરોધ) શા માટે
કરું ? એ તો વળી વધુ લજ્જની વાત છે કે હું સત્યનો
અસ્વીકાર કરું—સ્વીકાર કરવો એ તો ગર્વની વાત છે.
વિશ્વાસ ન હોય તો તારા મોટા ભાઈ અથવા મિ. ઘોષને...”

ધલા પોતાનો કામળ હાથ સત્યેશના મુખ પર મૂકતાં
બોલી—“ રહેવા દો, એ રીતે ઝઘડો વધારવો જરૂરનો
નથી. હું આટલા સમયથી, આજના દિવસની આશામાં
માર્ગ સામે દષ્ટિ રાખી બેઠી હતી, તે શું આ ઝઘડા માટે ? ”

બધો ઝઘડો પતી ગયો. ધલા જીતી ગઈ. સત્યેશની
જીભ અટકી ગઈ.

ત્રણ ચાર દિવસ પછી સત્યેશ પોતાના પિતા પાસે
ઠાકા ગયો. ત્યાં ગયા પછી તેને લાગ્યું કે અહીં ન આવ્યો
હોત તો સારું થાત. કાલીભૂષણનું મન પુત્ર પરથી બિચકુત્ર

ફરી ગયું હતું. જે દિવસે તે વિલાયતથી પાછો આવ્યો, તે દિવસે જૂનો પ્રેમ કંઈક અંશે ઊછળી આવ્યો હતો. પરંતુ તે જ દિવસે ડક્કા પર ઉચ્છ્રંખલ સાહેબી રંગઢંગ જોધને સત્યેશ સાથે કોઈ પણ પ્રકારની જોતવાચાલવાની અથવા સમ્બન્ધ રાખવાની તેને ઇચ્છા ન થઈ. સત્યેશ પોતાના હૃદયમાં એક પ્રકારની વેદના સાથે પિતાને ત્યાંથી પાછો ફર્યો. કલકત્તા આવી પોતાના બંગલામાં બસાના હૃદયમાં આશ્રય પામીને જ તેનું હૃદય શાન્ત થયું.

ત્યારબાદ થોડા મહિના સુધી સત્યેશને કઠિન પરિશ્રમ કરવો પડ્યો. એક વર્ષનો ગાળો રાતદિવસ પરિશ્રમ કરીને કારખાનું ઊભું કરવામાં અને તેનો વેપાર વધારવામાં તેણે ગાળ્યો. મેસાયુસેટસ મશીનરી લિમિટેડના મોટા કારખાનાને તથા તેના સંચા આદિની સુંદરતા તથા ઉપયોગિતાને તેણે થોડા સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ કરી મૂક્યાં. પરંતુ, આ બધી જમાવટ માટે સત્યેશને એક વર્ષ સુધી રાત ને દિવસ એક કરવાં પડ્યાં. ઘણી વાર તો રાત ને દિવસ તેને કારખાનામાં જ રહેવું પડતું, બાલીગંજ આવવાનો તેને અવસર જ મળતો નહિ.

આ એક વર્ષ દરમિયાન સત્યેશ પોતાના ઘરની કોઈ ખર્ચરઅંતર ન રાખી. ક્યારેક તે ઘેર આવતો, તો તે મોટે ભાગે ઘેર રાત્રિએ. ચાપુચપટી, જેવુંતેવું ખાઈ લઈ તે ભરજીંઘમાં પડી જતો, અને મોંસૂઝણું થતાં તો તે ફરી પાછો કારખાને ચાલી જતો. ઇલા ખૂબ અકળાતી. પરંતુ મોં ખોલીને એનાથી એને કંઈ કહેવાતું નહિ. એક દિવસ તેણે કહ્યું—“કારખાનામાં આપણે માટે એક ક્વાર્ટર ઠાં

નથી ખનાવડાવતા ? આના કરતાં તો તે સારું. આટલી બધી મહેનત પછી ચાર માઇલની આ સફર કેમ સહેવાશે ! ”

સત્યેશે હસીને કહ્યું—“ તું બચાવ મને. આખો દિવસ સાંચામાં રહી રાત્રે વિચાર કરવા ચાહું છું કે હું માણસ છું—કારખાનાની અંદર રહીને તો હું પણ એક સાંચો જ બની જઈશ. ”

વચ્ચે વચ્ચે સત્યેશ ઇલાને કારખાનામાં લઇ જતો હતો. તે દિવસે કારખાનાનું કામ એક picnic (જ્યાદત) જેવું બની જતું. પરંતુ એમ તો વરસને વચ્ચે દહાડે થતું. મોટે ભાગે ઘણોખરો સમય તો ઇલા સાથે તેને મળવાનું જ બનતું નહિ.

કારખાનું બ્યારે સારી રીતે જામી ગયું, અને સારી રીતે ચાલવા લાગ્યું, ત્યારે સત્યેશ જરા વહેંચેા ઘેર આવવા લાગ્યો. અને ધરની ચારે તરફ તેનું ધ્યાન પહોંચવા લાગ્યું, ત્યારે તેની નજરે જે દૃશ્ય આવ્યું, તે તેને સારું ન લાગ્યું.

સત્યેશે બંગલા પર ફરતાં તે જોતો, તો તેને જણાતું કે બંગલામાં વિલાયતથી પાછા ફરેલા સમાજના નવરા માણસોનું જાણે કે બગ્ગર ભરાઇ રહેતું. ટેનીસ બેલવાને બહાને તેઓ ત્યાં રોજ આવતા, અને લગભગ આખો દિવસ ગપ્પાં મારી ચાલી જતા. કોઇ કોઇ તો જમવા ટાણા સુધી ધક્કાઇ રહેતા. સત્યેશને આ ઠીક ન લાગ્યું. તેનાં અનેક કારણ હતાં. પ્રથમ તો, પોતાના કામમાંથી બચેલો આ સ્નિગ્ધ સમય તે પૂર્ણપણે ઇલાને આપવા માગતો હતો, પરંતુ આવા લોકોને કારણે તે ઇલાને મળી જ શકતો નહિ.

ધરમાં મહેમાનો હોય ત્યારે અવશ્ય સ્ત્રી પતિની સામે

નજર ઉઠાવી શકતો નથી. વળી, આ નવરા જવાનિયા સાથે નિત્ય નિયમની જેમ મળવાનું સત્યેશને ઠીક લાગતું નહોતું — સત્યેશને તેથી ક્રોધ પણ ખૂબ ઊપજતો. તેને મનમાં થતું કે ધલા તેના પર સાચે જ પ્રેમ કરતી નથી, તેનું હૃદય તેના તરફ સોળ આના ઢળેલું નથી. આવા વિચારના કારણે ક્રોધ પણ પ્રેમમુગ્ધ યુવક મંગળ અનુભવી શકતો નથી. વળી, આ વહી ગયેલી વિસ્ફાપતી મંડળીના આચાર-વ્યવહાર, વાતચીત અને રંગઢંગ સત્યેશને બિલકુલ પસંદ નહોતાં.

એ લોકો સાથે વાત કરવાનું પણ તે પસંદ કરતો નહિ, ત્યારે તેની સ્ત્રી એ જ લોકોની ઘરમાં ભીડ જમાવ્યે રાખતી. પરંતુ સત્યેશને સૌથી વિશેષ ક્રોધ તો એ વાતનો હતો, કે તેણે શિક્ષિત સ્ત્રીના સાહચર્યના જે આદર્શને મનમાં ઘડી રાખ્યો હતો, પણ તે આ મંડળની જમાવટને લીધે જરા માથુંયે ઊંચું કરી શકતો નહોતો. આખા વર્ષમાં સત્યેશ એકે દિવસ ધલાની સાથે બેસીને એક પણ પુસ્તક વાંચ્યું નહોતું; પછી, બીજી સાહિત્યચર્ચાની તો વાત જ ક્યાં? અને, સાહિત્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન આદિ ઉચ્ચ અંગોની ચર્ચા એ જ સત્યેશનો પ્રધાન અનુભવ હતો.

સત્યેશ દુઃખી રહેતો, પણ કંઈ તેનું ધાર્યું થતું જ નહોતું. ધલાને એ બાબતમાં સમજાવવાની તેની કંઈ વાર ઇચ્છા થઈ, પણ, ‘કહીશ’ એમ વિચાર કર્યા છતાં પણ તે કહી શક્યો નહિ. દિવસને ભાગે કોઈ વાર જ્યારે એ બે એકલાં પડતાં, ત્યારે ધલા સત્યેશ તરફ એટલો બધો આદર તથા પ્રેમભાવ બતાવતી કે સત્યેશ કંઈ બોલી જ શકતો.

નહિ. તે આ રીતે પૂર્ણભાવે સત્યેશ આગળ આત્મસમર્પણ કરી દેતી, અને આ આત્મસમર્પણથી સત્યેશનું હૃદય એવી કૃતાર્થતાથી ભરાઈ જતું કે તેવે પ્રસંગે નજીવા વિરોધની વાત ઇલાને કહીને તેને દુઃખી કરવા માટે તેનું મન તૈયાર થતું નહિ. આથી મનનો વિરાગ—હૃદયનું દુઃખ, હૃદયમાં જર હી જતા. અને આ દુઃખ તેના હૃદયમાં અગ્નિ ભડમડાવતું રહ્યું.

જેમજેમ દિવસ વીતવા લાગ્યા, તેમતેમ દુઃખનાં નવાંનવાં કારણો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, અને ઇલા તરફનો સત્યેશનો સ્નેહ વિદ્વેષના રૂપમાં પરિણત થવા લાગ્યો. ઇલાના દરેક કાર્યમાં સત્યેશ દોષ જોવા લાગ્યો, અને એ દોષ પણ ધીમેધીમે ફાલતા ગયા. ગુણ તેની નજરે દેખાતા જ બંધ થઈ ગયા.

ઇલા પોતાના સ્વામીનું આ પરિવર્તન જોતી નહોતી, એમ નહોતું. તેણે જોયું હતું કે સત્યેશ હવે પહેલાંની જેમ હસતો નહોતો—બહુ ગંભીર થઈ ગયો હતો. તેના મુખ પર અને આંખો પર એક શાંત અને કલાન્ત ભાવ છાઈ ગયેલો છે, જાણે જગતની કોઈ પણ વસ્તુ તેને માટે આનંદ-દાયક રહી નથી. ઇલાએ વિચાર્યું—“વધારે પડતા કામને લીધે આમ હશે.”

તેણે એક દિવસ અત્યંત વ્યગ્ર થઈને સત્યેશને કહ્યું—
“એકાદ માસની રજા લઈ લો, અને ચાલો દાર્જિલિંગ અથવા ખીજે ક્યાંક ફરી આવીએ.”

આ વાતથી સત્યેશ કંઈક ઉત્સાહિત બન્યો. પરંતુ તરત જ પૂર્વવત્ શાંત ભાવે કપાળ પરના લાંબા વાળોને તે

ડામે હાથે પાછળ ઠેલતાં બોલ્યો—“ શું થાય ? દાર્જિ-
લિંગમાં પણ એ જ હાયવેાય છે. ”

સત્યેશે આ પ્રકારની નાનીમોટી વાતો સિવાય બીજું
કંઈ કહ્યું નહિ. પરંતુ ઇલાએ તેનો પીછો ન છોડ્યો. તેણે
કહ્યું—“ દાર્જિલિંગ પસંદ ન હોય તો શિમલા, શિલોંગ,
અથવા બીજી કોઈ જગ્યાએ જઈએ. ”

સત્યેશે તદ્દન નિર્લિપ્ત ભાવે કહ્યું—“ સાવ કોઈ નિર્જન
સમુદ્ર તટવાળા ભાગમાં જઈએ, તો ઠીક થશે. મને લાગે છે,
કકસ ખજાર ઠીક રહેશે. ”

ઇલા બોલી —“ ઠીક, ત્યાં ચાલો. ”

“ હું તો જઈ શકીશ, પણ તું આવી શકશે ? ત્યાં
society (સમાજ) બિલકુલ નથી. તને એ નિર્જન સ્થાન
ભયાનક લાગશે. ”

ઇલાએ કંઈ ન કહ્યું. થોડી વાર ચૂપ રહી તે કેક
ખાવા લાગી. તેનું મુખ રક્તવર્ણુ બની ગયું. તેની આંખોમાં
ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. મોઢું ફેરવીને તે રડી પડી.

સત્યેશ ગભરાઈ ગયો, તે એકદમ ચકિત થયો. માત્ર
ઇલાને સહેજ ચીડવવા જ તેણે આ વાત કહી હતી. તેની
ઇચ્છા હતી કે વાત જ નીકળી છે, તો એકવાર આ તે
કરી નાખું. ઇલા જો કંઈ જવાબ આપત, તો બધી વાતો
ખુલ્લી થઈ જત, અને થવાનું હોત તે થાત. પરંતુ ઇલાએ
તો સ્ત્રીજાતિના અમોઘ અસ્ખનો પ્રયોગ કરીને સત્યેશના
આક્રમણના સારાથે વ્યૂહને ધૂળભેગો કરી નાખ્યો. સત્યેશે
હિલિગ્ન થઈને કહ્યું—“ કેમ બલી ! રડે છે શીદને ? ખરું

કહું છું, ત્યાં તને સારું નહિ લાગે. ઇચ્છા હોય, તો ચાલ, જોઈ લેજે. ”

આત્મસંવરણ કરી ઇલાએ મહાકળે પોતાની જાતને આવરી અને મોં કુલાવી કહ્યું—‘ ગમશે. ’

સત્યેશ નિરુત્તર બની ગયો. તેણે ધાર્યું હતું કે ઇલા માન ખાશે, ક્રોધ કરશે, એટલે ઇલાના તેના ઉપર જેટલા અત્યાચાર છે, જેટલા અન્યાય છે, તે પકડી લઈ એચાર વાત સંભળાવી દર્શાવશે. પરંતુ આખી બાજી ફોક ગઈ. આંખોમાંથી જલવર્ષા કરીને ઇલાએ બધો મામલો ઠંડો પાડી દીધો. સત્યેશને પણ મામલો ઠીક કરવો પડ્યો.

એક માસની મધુચંદ્રિકામાં સત્યેશ અને ઇલા પરસ્પર અત્યંત આકૃષ્ટ થઈ ગયાં, એ નિઃસંદેહ છે. પરંતુ સત્યેશે એક ભૂત કરી. આનંદના આ સમયમાં જો તેણે પોતાના મનના સધળા ક્લેશ કાઢી નાખ્યા હોત, હૃદયને ખૂણે ખૂણે રહેલો મેલ ઝાડી ઝૂડીને બહાર કાઢ્યો હોત, તો જીવનભરને માટે આ ઝગડાનો અંત આવી જત. પરંતુ ભૂતકાળની વાત ઉપાડી, વર્તમાનના સુખસ્વપ્નમાં નહોતર થઈ ભંગ પાડવા સત્યેશ ખિન્નકુલ તૈયાર નહોતો. તેને એવો ખ્યાલ થઈ ગયો હતો કે ભૂતકાળ તદ્દન સમાપ્ત થઈ ગયો છે—તે મરી ગયો છે, તે ફરીથી નહિ આવે.

પરિણામ એ આવ્યું કે ઝગડાનું બીજ હૃદયના કોઈ એક ખૂણામાં રહી ગયું. ઇલા પોતાના સ્વામીને સમજ્યા છતાં ન સમજી. સત્યેશ—એનો સ્વામી એની પાસે શું આહતો હતો, તે તેણે તેને મોં ખોલીને આજ સુધી કદી કહ્યું નહોતું. ઇલા પાસે પણ એવી કંઈ અંતર્દષ્ટિ નહોતી કે તે સત્યેશે કહ્યા વગર તેને સમજી શકે. બન્ને જણાં આ રીતે એ બધી વાતોને વિશે કંઈ સમજ્યાંબૂઝ્યાં નહિ.

આ હીક ન થયું. ઇલાનો જે અપરાધ હતો, તે માટે ઇલાના સ્વભાવ કરતાં તેની અનભિજ્ઞતા જ અધિક જવાબદાર હતી. જેને એનો સમાજ 'સોસાયટી' તરીકે ઓળખે છે, તેમાં ઇલાને ખૂબ આનંદ મળતો હતો, એમ પણ વાત નહોતી. સોસાયટીમાં તે બળતી હતી, અને સોસાયટી તેની પાસે જે વળતી આશા રાખતી, તેને તે સત્કારતી પણ ખરી. દસ જણના મનની વિરુદ્ધ કોઇ વાત કહેવાની કે કરવાની શક્તિ કે અભ્યાસ તેનામાં નહોતાં. સત્યેશને તે પ્રાણુથી અધિક ચાહતી હતી. સત્યેશ જ્યાં સુધી તેની નજીક રહેતો ત્યાં સુધી તેનું જગત પ્રકાશથી ભર્યુંભર્યું રહેતું, અને સત્યેશ ને તેની વચ્ચે અવગુંદન પડતું ત્યારે એ જગત અંધકારપૂર્ણ બની જતું. પરંતુ આ વાતનો તે સ્વીકાર કરતી નહિ. વળી તેના પ્રેમનો આવેગ કંઈ એવું જ કરી બેસતો, કે તે સમાજની આંખે તરત જ આવી જતી. આ ભવને કારણે તે લોકો આગળ પોતાને ખૂબ દયાવી દયાવીને ચાલતી. સ્વામી તરફ એનો કેવો વ્યવહાર લોકો પસંદ કરે છે, તે આદર્શ તે પોતાની મોટીજહેન લીલામાં જોતી હતી. વળી, લીલાની સોસાયટીમાં તેને કોણ ચાહતું નહોતું ? લીલાનો પતિ જોકે અવશ્ય લીલાની પાછળપાછળ સદા ફર્યા કરતો હતો, છતાં લીલા ખીજ લોકોના સંસર્ગ વખતે તેના અસ્તિત્વનેય ભૂલી જતી. આ વાત ઇલાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતી. દસ જણની હાજરીમાં પણ તે પોતાની આંખો સત્યેશ પરથી ફેરવી શકતી નહિ. સત્યેશની વાતો સાંભળવા માટે તેના કાન એવી રીતે જગતા થતા કે તે ખીજની વાત સાંભળી શકતી જ નહિ. તેના બંધુબાંધવ અને સ્નેહીસમાજમાં બેસીને તે

ગપસપ ને આમોદપ્રમોદ કરતી હોય અને તેવે સમયે સત્યેશ આવી પહોંચે, તો ઇલાનો બધો વાર્તાલાપ અટકી પડે, તેનું બધું ધ્યાન સત્યેશ તરફ જૂકી જાય—આ વાત સૌ કાંઈ જાણતું હતું.

પહેલાં તો ઇલાની આ રીતભાત વિશે ખૂબ ચર્ચા થયેલી. તેનો ભાઈ સુખોદ, બહેન લીલા વગેરે તેની મજાક ઉડાવતાં; અન્ય મિત્રમંડળી પણ તેમાં સૂર પૂરતી. તેઓ કહેતાં—
“વિવાહ કરીને સત્યેશે આ રીતે ઇલાને monopolise (એકઠથ્ય) કરી લીધી છે, તે ઠીક નહિ.”

ઇલાને આનો જવાબ દેવો પડતો. સત્યેશને પોતા પર એકાધિપત્ય કરવાનો અધિકાર છે, અને તે કરવું સ્વાભાવિક છે, એ વાત શરમ મૂકીને કહેવાનું સાહસ ઇલામાં નહોતું. એ વાત એના મનમાંયે ઉગતી નહિ, કારણ કે ઉચિત-અનુચિતની બાબતમાં ચારેબાજુના દસ માણસોના મતને અંધભાવે સ્વીકારી લેવાનો તેનો સ્વભાવ બની ગયો હતો. જો તેની સામેના અન્યાયવિરુદ્ધ કાંઈ દઢ ભાવે બોલતું, તો તે તેના નેતૃત્વ હેઠળ વિદ્રોહી દળને સાથ આપવામાં અટકતી નહિ. આથી, જ્યારે તેના પિતાએ આખા કુટુંબના મતથી વિરુદ્ધ પડી તેના વિવાહની ગોઠવણ કરી, ત્યારે તે સહેજે પિતાના નેતૃત્વ હેઠળ અન્યાયવિરુદ્ધ ઝિભી રહી શકી—પરંતુ પોતાના બળ પર—પોતાના પગ ઉપર—ઝિભા રહી, દસ જણના મતની સામે તે જીજ્ઞાસુ માંડી શકતી નહિ.

આથી, આના જવાબમાં, સત્યેશે તેને monopolise (એકઠથ્ય) કરી લીધી છે એ વાતનો તે દઢતાપૂર્વક અસ્વીકાર કરતી, અનં આચારવ્યવહાર દ્વારા એવું દેખાડવાની

ચેષ્ટા કરતી કે તે અને સત્યેશ પ્રચલિત આદર્શથી વિરુદ્ધ આચારનાં નહોતાં—પછી બહેને લોકો ધારે કે તે બંને એકબીજામાં મસ્ત છે. આથી તે ખાસ કારણે લોકોમાં મળતી-કરતી રહેતી. એ લોકોને ખાતરી કરાવી આપવા તે સૌને પ્રભાતે ટેનીસ રમવાનું આમંત્રણ દેતી, અને તેઓની સાથે આખો દિવસ ગુજારતી.

સત્યેશનું આગમન થતાં જ ઇલાનું મન જે રીતે હિદ્મત થઈને તેના તરફ ખેંચાઈ જતું, તેને ઇલા કોઈ પણ રીતે રોકી શકતી નહિ. સોસાયટીમાં આ કારણે તેની મજાક ઊડતી. સત્યેશના આગમન સાથે જ તે લોકો બોલી ઊઠતા: “લો ખેલ ખત્રાસ હવે. ઇલાની સુધબુધ હવે ખોવાઈ જશે.”

ઇલા આ પરિહાસથી અપ્રસન્ન થતી, અને આ વાતની ખાતરી કરાવી આપવા તે ઊથલપાથલ થઈ જતી કે સત્યેશના આગમનથી કંઈ બનતું બગડતું નથી ! આ માટે તે ખાસ ચેષ્ટા કરીને લીલાના તેના સ્વામી તરફના વ્યવહારની નકલ કરતી.

સત્યેશ આવી સોસાયટીમાં સારી રીતે ભેળાતો નહિ, તેનાં કારણ હતાં. એક તો, તેના પર કામનો સખત બોજો રહેતો, તેથી આવી નાનીમોટી વાતો માટે તેની પાસે સમય નહોતો. વળી, તે આ લોકોના જેવા સ્વભાવનો માણસ જ નહોતો—તે પરિહાસપ્રિય અવશ્ય હતો, અને મંડળના લોકોને હસાવવામાં તેના જેવી કોઈ બીજી વ્યક્તિ શોધી જડે તેમ નહોતી. પરંતુ રાતદિવસ એકલી મજાક તેને પસંદ નહોતી. વાંચવાલખવાનો બધો એને રોગ હતો, તેથી આ મંડળીની આંખોને તે કાંટો થઈ ગયો હતો.

સમાજની આ દશ વ્યક્તિઓમાં સત્યેશે પ્રતિષ્ઠા ન મેળવી તેથી ઇલા લાજિજત બનતી હતી. આથી સત્યેશની પ્રતિષ્ઠાની રક્ષા ખાતર તે દશ જણાને વિશેષ મનોનુકૂળ થઈને ચાલવા ચાહતી.

મૈસૂરથી પાછા ફર્યા બાદ ઇલાએ સાંભળ્યું કે તેની અને તેના સ્વામીની સખત નિંદા થઈ રહી હતી. કામનું તો જૂઠું બધાનું હતું, પોતાના મિત્રવર્ગને છોડી સ્ત્રી સાથે એકાંત આમોદપ્રમોદ કરવા માટે જ સત્યેશે તરકટ રચ્યું હતું—એ વિશે ઇલાના બંધુબાંધવોમાં કોઈ મતભેદ નહોતો. સુખોદ્ધે આ વિષયમાં અતૂટ પ્રમાણભેગાં કર્યા હતાં. મંક કિંડલે કહ્યું હતું કે સત્યેશે ધાર્યું હોત, તો તે ગમે ત્યારે પંદર દિવસની કે મહિનાની પણ રજા એમ તે એમ લઈ શકત. વાત ખરી પણ હતી. સત્યેશે જાણીજૂઝીને એક કામ ઠાઠીને આખું કાવતરું રચી કાઢ્યું હતું—એમાં કશો સંદેહ નહોતો. પણ ઇલા દલીલો કરીને એ સિદ્ધ કરવા માગતી હતી કે વાત મિલકુત ખોટી છે. વાત સાચી હોય કે જૂઠી, પણ ઇલાએ જોયું કે આ મંડળીમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે એણે એ મંડળીનું વધારે પ્રમાણમાં મનોરંજન કરવું જોઈશે. તે સમજી ન શકી કે આમ કરવા જતાં તે ધીરે ધીરે સત્યેશના વિરાગ અને દુઃખનું કારણ બની રહી છે. કારણ કે, સત્યેશે ક્યારેય એને સ્પષ્ટ રૂપે કશું જ કહ્યું નહોતું.

એક દિવસ બપોરને વખતે એ મંડળીના સભ્યોએ આવી દરખાસ્ત મૂકી—“ખોટાનિકત ગાર્ડન જવા માટે પાંચ પુરુષ અને ચાર સ્ત્રીઓની મંડળી તૈયાર થઈ છે—

તમારા આવવાથી મંડળી પૂરી થશે. ”

ધલાએ કહ્યું—“ આજે મારે જરૂરી કામ છે. ”

મિસ મિત્રા નામની એક ટૂંકા કદની યુવતી આ સાંભળીને ખિન્નખિન્ન હસી પડી, ને બોલી—“ મેં કહ્યું નહોતું ? ધલા કદી આવશે નહિ. પોતાના પતિ વિના તે એકલી થોડી જ આવી શકે છે ? ”

આ સાંભળી બધાં હસી પડ્યાં.

ધલા અપ્રસ્તુત થઇને બોલી—“ નહિ, સાચે જ—”

લીલા બોલી—“ હા, હા, ખરું નહિ તો બોલું થોડું જ છે ? એ તો કાકસજ્જર જવા વખતે મૈસૂર જવાનું જરૂરી થઈ ગયું ! ”

ધલા ખૂબ લજ્જિત બની બોલી—“ નહિ, મોટીમહેન ! સાચે જ આજે મારે જરૂરી કામ છે. એક બહુ જરૂરનું પ્રૂફ જોવાનું છે. કાલે તો તે છપાવાનું છે. આજે તેને છેવટનું ”

કહેતાં જ સુંદર અને સુંદરીઓની મંડળી જોરથી હસી પડી—“ એ એ ! ” ધલા પણ લજ્જા પામી. તેનો ચહેરો લાલ બની ગયો.

મિસ્ટર વસુ વિદ્યાયતથી જર્નાલિઝમ (પત્રકારિત્વ)નું ભણીને આવ્યા હતા. તેણે કહ્યું—“ તમારું પ્રૂફ મને આપો. હું સ્ટીમરમાં જ જોઈ આપીશ. ”

ધલાએ તેની માગણીનો સ્વીકાર ન કર્યો. પણ આવી સ્થિતિમાં જવાનો ધનકાર કરવાનો તેની પાસે કોઈ ઉપાય રહ્યો નહિ. તેણે એક વાર જરા ઊંચું પૂછ્યું—“ કોણ કોણ જવાનાં છે ? ”

મિસ મિત્રાએ કહ્યું—“ તે માટે ચિતા ન કરો. બહુ proper party (યોગ્ય મંડળી) હશે. મારી મા છે. વૃદ્ધ મિસીસ બેનરજી છે. તે બન્ને ખાવાપીવાની ગોઠવણ કરશે; તેઓએ તે ભાર પોતા પર લઇ લીધો છે.”

લીલા બોલી: “ રહેવા દો, આ બધી વાતોની જરૂર નથી. તું ટેલીફોન કરીને રજા લઇ લે. નહિ તો હું તારા વતી કહી દઉં. હું જાણું છું, તું પૂછ્યા વિના નહિ આવી શકે.”

‘ હિશ,’ કહી ઇલા ગિડીને ગિભી થઇ—“ હું કોઇના હુકમની દરકાર કરતી નથી.” અંતે એને જવું જ પડ્યું. મુશ્કેલી તેણે સાથે લઇ લીધાં.

સત્યેશ બાંગ્લા પર આવ્યો, ત્યાં સુધી ઇલા પાછી ફરી નહોતી. ઇલાને ન જોતાં સત્યેશને ભારે દુઃખ થયું. પછી નોકર પાસેથી સાંભળ્યું કે તે બપોરની સત્યેશના અપ્રિય મંડળ સાથે જ ફરવા ગઈ છે, ત્યારે તે ખરેખર ક્રોધથી સળગી ગઈયો: પરંતુ તે કંઈ બોલ્યો નહિ. ચુપચાપ ચા પી, એક પુસ્તક લઈ, તે દરો પર પડી વાંચવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. આ વખતે જ ચેટરજીસાહેબની નવી મોટર બહાર આવી ને ગિભી રહી. તેમાંથી લીલા, ઇલા મિ. ઘોષ અને બુદ્ધા ચેટરજી ઊતરી પડ્યા. હસવાના જાણે કુવારા છોડતા તેઓ સત્યેશ તરફ આવ્યા. માત્ર ઇલા “ Excuse me (માફ કરીએ), ” કહી એકદમ ધરમાં ધૂસી ગઈ.

બેનરજી મહાશય પોતાની મિત્રમંડળીમાં ભારે રસિકને નામે પ્રસિદ્ધ હતા—તેમની રસિકતામાં ખાર આના અશ્લીલતા જ આદિરસ હતો. આ માટે તેમણે પોતાની

પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી, ઘટાડી નહોતી. તે ઝેરિસ્ટર હતા. એક વખત તેમની પાસે કમ પૈસા નહોતા. પરંતુ આ વખતે તેમણે ધંધામાંથી કુરસદ મેળવી લીધી હતી. બધા તેમને ‘ મોટા દાદા ’ કહી તેમની સાથે વિનોદ કરતા.

બેનરજીએ સત્યેશ તરફ આગળ વધી હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ કેમ રે ! ખરો પાકો છે ! ત્રિવકુલ દિવ્ય રૂપ ધારણ કરીને, સાધુ બની, શું વાંચી રહ્યો છે ? મને તારી મુલાકાત ન થતાં હું તારી સ્ત્રીને ઉઠાવી ગયો હતો—એ પણ તને ખબર છે ? ”

આ વાત સાંભળતાં જ, કેાણુ જાણે કેમ, સત્યેશના હૃદયમાં ધખધખ થવા લાગ્યું. તે સારી રીતે હસી પણ શક્યો નહિ. પરંતુ બીજા સાંભળનારા હસી પડ્યા. બેનરજીએ કહ્યું:—“ બાપ રે ! ઘોળે દહાડે ધાડ ! સત્યેશનું સાત રાજ્યનું ધન—જેના પર તેનો રાતદિવસ ખડો પહેરો હોય છે—તેય પહેરા વચ્ચે ધાડ ! ઓહ, પેલો બોઝ કયાં ગયો ? આ બનાવ ઉપર તો તે sensational paragraph (સનસનાટીભર્યો ફકરો) લખી નાખશે. ”

રસિકતાનો આ પ્રવાહ થંભાવવા માટે સત્યેશ બોલ્યો —“ બેસો ને ! મોટા દાદા ! એક કપ ચા પીઓ. ”

આ દરખાસ્તથી સૌને ભારે તકલીફ પડે તેથી અને પોતાને ધર જવાની ઉતાવળ હતી તે કારણે બેનરજીએ સત્યેશનું કહેણુ ન સ્વીકાર્યું. છતાં બધા જવાને બિમા થયા, તે દરમ્યાનમાં પંદર મિનિટ નીકળી ગઈ. બેનરજી પિકનીક પાર્ટીનું રંગીલું વર્ણન કર્યા સિવાય રહી શક્યો નહોતો.

તેમને વિદાય કરી સત્યેશ બંગલામાં આવ્યો. ખૂબ

ક્રોધ કરીને ક્રોધ બતાવવા માટે જ તે અંદર આવ્યો હતો. તેણે ધાયું હતું : “ ઇલા કપડાં બદલીને હાથ મેં ધોવા ગઈ હશે. ” પરંતુ ઇલાના શણુગારગૃહ બહાર જોતાં જણાઈ આવ્યું કે તેણે હજી કપડાં બદલ્યાં નહોતાં. પણ શણુગારના મેજ પાસે એક ખુરશી પર બેસીને એકાગ્ર મને તે કંઈ જોઈ રહી હતી. આયનામાં તેના મુખ પર વેદના અને વ્યસ્તતાનાં ચિહ્ન પ્રગટ થઈ રહ્યાં હતાં. સત્યેશ તે જ રથજો બિભો રહ્યો. આયનામાં એ ઉદ્વિગ્ન પણ સુંદર મુખ જોઈને તે રોકાઈ શક્યો નહિ. ઇલા ખરે જ અનુત્તમ હતી, એ વાત તેની સમજબુદ્ધિ રહી નહિ. પરંતુ તે શું કરતી હતી ?

થોડી ક્ષણ પછી ઇલાએ માથું ઊંચું કરી હાથ વડે કંઈ કાગળપત્રો ઉઠાવ્યા. સત્યેશે જોયું કે એ તો તેનાં પ્રૂફ છે. ઇલા એ પ્રૂફને સાથે લઈ ગઈ હતી; પરંતુ નિંદાના ને અશિષ્ટતાના બચથી તે કંઈ કરી શકી નહોતી—તેથી ઘેર આવ્યા પછી તે કામ તે પૂરું કરી રહી હતી.

ખિચારી પર સત્યેશને ઘણી દયા આવી: તેણે શણુગાર-ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. ઇલા બિડીને બિભી થઈ ગઈ, અને પોતાની અનુત્પત આંખો સ્વામીના મુખ પર સ્થિર કરી બોલી—“ મેં તમારો અપરાધ કર્યો છે. પરંતુ તમારું પ્રૂફ આ હમણાં પાંચ મિનિટમાં જ આપી દઉં છું. ”

સત્યેશે કહ્યું—“ કંઈ જરૂર નથી. તું અકર્માઈ ગઈ છે. પહેલાં કપડાં બદલી લે, બાકીનું હું જોઈ લઉંશ. ” કહી તેણે પ્રૂફ તરફ હાથ લંબાવ્યો.

ઇલાએ તેના હાથ દાબી કહ્યું—“ નહિ, મને જ જોવા દો, મારા પર ક્રોધ ન કરો, પ્રાણનાથ ! ”

સત્યેશે હસીને ઇલાને નજીક ખેંચી લીધી. તેના કપોલ પર ચુંબન કરી કહ્યું—“ માંડી, ક્રોધ ન કરવા માટે કહે છે? તારા હિત ખાતર જ કહું છું. જા, હવે કપડાં બદલીને આરામ કર. બાકીનું કાલે જોવાશે.”

આમ, એ દિવસ તો પસાર થઈ ગયો. પરંતુ, આ રીતે વાદળ દિનેદિને ધન રૂપે છવાવા લાગ્યું. એક દિવસ સત્યેશે જે કંઈ જોયું, તેથી તે પગથી માથા સુધી સળગી ઊઠ્યો. તેણે જોયું કે દરો પર બેસીને ઇલા તથા લીલા કોઈ પુરુષ સાથે સિગારેટ પી રહી હતી. લીલાનો એ દોષ તો તે જાણતો હતો; પરંતુ ઇલા પણ આવી નિર્લજ્જ થશે—જે કાર્યને બહુ આગળ વધી ગયેલા નવતર લોકો સિવાય ખુદ અંગ્રેજી સમાજની સ્ત્રીઓ પણ પસંદ કરતી નથી તે કાર્ય ઇલા કરી બેસશે—એવું સત્યેશની કલ્પનામાં પણ નહોતું. આ જોઈને સત્યેશ પાગલ બની ગયો. પરંતુ ઇલાને તેણે કંઈ ન કહ્યું. પાંચસાત દિવસ તે ખૂબ ગંભીર રહ્યો. ઇલા સાથે તેણે ખાસ વાતચીત કરી નહિ.

ઇલા આમ તો સિગારેટ પીતી નહોતી. પરંતુ એ દિવસે સ્ત્રીઓના સિગારેટ પીવા વિષે ચર્ચા થતાં ઇલાએ જોયું કે બધા લીલાના પક્ષમાં હતા. નવા યુગની નારી માટે સિગારેટ પીવી ગિલકુત્ર વાજખી છે, તે વિષે તેણે અનેક વાતો સાંભળી. તેણે આપત્તિઓ રજૂ કરી, ધૂમ્રપાન વિરુદ્ધ અનેક દલીલો આપી. ચોકસ, એ સમયે ધૂમ્રપાન કરવું એ એક અપરાધ ગણાતો, પણ હવે એ વાત કહે ન ચાલે. એ જમાનામાં તો ધૂમ્રપાનથી, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના સંબંધમાં, અનેક શારીરિક દોષની સૃષ્ટિ થાય છે.

એક સળજને મળક કરતાં કહ્યું—“ તમે તો એમ જ કહેવાના. સત્યેશ જ્યારે ચિરટ સુધ્ધાં પીતો નથી, ત્યારે તમારે તેમને આ સમર્થન જ કરવું રહ્યું. ”

ધલાએ જરા તેજથી કહ્યું—“ ગિલકુલ નહિ, તેમના વિચારોને લઈ ને હું મારા વિચારો સ્થિર નથી કરતી. મારામાં મારી બુદ્ધિ અને વિવેચનાશક્તિ છે. શું તમે એનો અસ્વીકાર કરવા ચાહો છો ? ”

બીજા એક સળજને કહ્યું—“ તો પ્રમાણ આપો. તમારી બુદ્ધિથી તમે ચિરટને હાનિકારક કંઈ રીતે કહી ? કદી પી જોઈ છે ખરી ? ”

ધલા બોલી—“ નહિ, પી તો નથી જોઈ. ”

બધાં સાથે હસી પડ્યાં. લીલા બોલી—“ વારુ, તું એક પી જો, અને પછી કહે કે સારી છે કે ખરાબ ! ”

વળી એક સળજને કહ્યું—“ એમ જ કરો, મિસીસ મુખરજી, એમ ક્યેંથી પછી કોઈ વાત નહિ રહે. ”

એક બીજા ગૃહસ્થે જણાવ્યું : “ એમ થઈ શકે ? સત્યેશ શું કહેશે ? ”

ધલા બોલી—“ સિગારેટ સંબંધે વિચાર પ્રગટ કરવા માટે તેને પીવી જ જોઈએ, તેનો શો અર્થ ? ”

મિ. ઘોષે કહ્યું—“ હા, અર્થ છે. તમે જો માત્ર સત્યેશની પાસે રહીને, ઉછીના લીધેલા પ્રેન્ચુડીસ (વહેમ)થી વાતો ન કરતાં હોત, અને તમારા પોતાના કન્વીક્શન (વિશ્વાસ)થી કહેતા હોત, તમારી અભિજ્ઞતાથી કહેતાં હોત, તો તે પ્રમાણરૂપ થાત—તમારી વાત સાંભળવા લાયક મનાત. ”

એક વિશેષ ગૃહસ્થ બોલ્યા—“ Bravo ! (ધન્ય

છે !) હવે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. મિસીસ મુખરજી, એક પીને દેખાડી આપો કે કોઈ પ્રેન્ચુડીસ (વહેમ) નથી.” કહી તેણે પોતાની સિગારેટ કેસ ઇલા તરફ લાંબાવી. ઇલાએ ‘આભાર’ કહી તેનો અસ્વીકાર કર્યો.

મિ. ઘોષે ત્યારે ઇલાને દયાણુ કરતાં કહ્યું—“ તમે સિગારેટ પી જોવાનો અસ્વીકાર શા માટે કરો છો ? તે હું તમને ભલી ભાતે સમજાવી દઉં. તમે એ તો સ્વીકારો છો ને કે એમાં કોઈ નૈતિક ગુનો નથી ? ”

“ હા.”

“ સ્ત્રીઓ સંબંધમાં તમે એને indelicate (રૂક્ષ) તો નથી માનતાં ને ? ”

“ મારી આપત્તિનું એ જ કાંઈ આખરી કારણ નથી.”

“ તમારા મત મુજબ સિગારેટ પીવી એ અન્યાય છે; કારણ કે તેથી શરીરને અનેક પ્રકારે હાનિ થાય છે.”

“ અવશ્ય, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને માટે તેથી વધુ—”

“ ઠીક ત્યારે. પણ જીવનભરમાં જો કોઈ એકાદ સિગારેટ પી લે, તો તેથી તેનું શરીર કંઈ રાખ થઈ જશે ? ”

“ હા, એમ તો નહિ, પરંતુ—”

“ એ ‘પરંતુ’ કંઈ નહિ: આ સાચી વાત છે.”

“ સારું,—સ્વીકારું છું.”

“ તો જીવનભરમાં સિગારેટનો એક ચોથો ભાગ પીવામાં આ કારણે તમારી આપત્તિ નહિ આવે. ”

“ વાત એ નથી. પણ એક કુદ્દષ્ટાંત રખૂ કરવો ઠીક નથી.”

એક સજ્જન બોલ્યો—“ અમારામાંથી કોઈને તમારા કુદ્દટાંતથી હાનિ પહોંચાડી શકે એમ નથી—ચિન્તા ન કરજો. જલાવો ત્યારે.”

મિ. ઘોપ—“ ત્યારે એ વાત ઊભી થાય છે કે તમે સત્યેશનો ખ્યાલ કરી આ પરીક્ષા માટે રાજી નહિ થાઓ.”

“ ગિત્તકુલ નહિ. તમારો એવો જ વિચાર હોય, તો હું બે ફૂંક પીને દેખાડી શકું છું કે તે વાત નથી,” કહી ઇલાએ સિગારેટ ઉઠાવી લીધી અને સળગાવીને તે પીવા લાગી. જરાજરા એ સમયે જ સત્યેશની મોટર બંગલામાં આવીને ઊભી રહી. સત્યેશને દેખાય તેમ ઇલાએ સિગારેટ પીધી અને ધુમાડા કાઢી તેને ફેંકી દીધી.

ધુમાડાથી ઇલાનું ગળું પકડાઈ ગયું, તે ખાંસી ખાવા લાગી. ત્યાર બાદ તેને પોતાનું માથું ભમતું હોય એવી અસર થઈ પણ થોડી વારમાં તે સાવધ થઈ બોલી—
“ ઓહ, આ તો ગિત્તકુલ ઝેર છે. તમે લોકો એ કેમ કરીને પીઓ છો ? ”—પછી આ તર્કવિતર્ક ત્યાં જ અટક્યા.

સિગારેટ પીવાનો આ ઇલાનો ઇતિહાસ છે. સત્યેશ આ બધી વાતો જાણતો નહોતો. કોઈને પૂછવું પણ તેણે જરૂરી માન્યું નહિ. પરંતુ એ વાતથી તેના હૃદયમાં એક ગાંઠ પડી ગઈ કે ઇલા સિગારેટ પીએ છે. આ રીતે દિન-પ્રતિદિન, ઇલાની દુર્જાળતાને પરિણામે સત્યેશનો ક્રોધ વધતો ગયો.

સત્યેશના કેટલાક મિત્રોએ એક દિવસે તેના માનમાં પાર્ટી આપી. સત્યેશના તેઓ વાસ્તવિક મિત્રો હતા. વિદ્યાર્થી-અવસ્થાના તેઓ સાથી હતા. અભ્યાસને કારણે સત્યેશ આજકાલ જે દળમાં આવી પડ્યો હતો. તે દળમાંના આ મિત્રો નહોતા. આમાંના કોઈ વકીલ, કોઈ કારકૂન, કોઈ પ્રોફેસર, કોઈ શિક્ષક, તો કોઈ જમીનદાર હતા; છતાં બધા જ બંગાલી હતા: એટલે કે વિભાગત જઈ આવેલા સમાજ સાથે તેમનો જરાય સંપર્ક નહોતો, અને એ બધા જીવન-સંગ્રામની પહેલી સીડી પર જ હતા—હજી સુધી કોઈ સત્યેશની જેમ શિર ઊંચું કરી શકતા નહોતા.

સત્યેશનો એ દિવસ બહુ આનંદમાં ગયો. તેણે પોતાના મિત્રો સાથે ઘણું દિવસે દિવસ ખોલીને આનંદ માણવાનો અવસર મેળવ્યો હતો.

જે સમાજમાં તે જઈ પડ્યો હતો, તેમાં તેનો દિલ્લોગ્ગન મિત્ર કોઈ રડ્યોખડ્યો કદાચ હશે. પણ ઘણાખરા ઉપર તો તેને શ્રદ્ધા જ નહોતી. આથી તે સમાજમાં તે કદી પ્રાણુરપશી આનંદ પામતો નહોતો. વળી, તે સમાજના

બધા લોકો અને બધી વસ્તુઓમાં સત્યેશ એક એવો અસ્વાભાવિક ભાવ, આચાર વ્યવહાર અને વાર્તાલાપ જોતો હતો, કે તેના મનમાં એમ જ થતું કે તેઓ બધા મુખ પર કૃત્રિમ આવરણ નાખીને નાજબી ગંતી એડીએ ફરતા હતા; એથી તે પોતે પણ તેમના જેવો થઈ જતો હતો. પરંતુ આજે તેને ઘણે વખતે જણાયું કે પોતે માટીની ધરતી પર પગ રાખતા માણસની જેમ ચાલી ફરી રહ્યો છે; અને તેને જાણે હવે પેલા કૃત્રિમ આવરણની આવશ્યકતા રહી જ નથી.

સત્યેશ પ્રસન્ન વદને બંગલે આવ્યો. ખૂબ આનંદ સાથે તે અંદર ગયો ત્યારે રાત ઘણી વીતી ગઈ હતી. ઇલા દીવાનખાનામાં ટેબલ પાસે બેસી કંઈક લખી રહી હતી. સત્યેશે એક રીતે નાચતા નાચતા જઈ તેને ચુંબન કર્યું; તેને આજે ઘણે દિવસે હસતે ચહેરે જોઈ ઇલા પણ હસી પડી. જાણે એણે હાસ્યને જ સ્પર્શ કર્યો. થોડી વારે, આ પ્રમાણે ટાળગમ્મત ને રંગમઝા કર્યા પછી ઇલાએ કૃત્રિમ ક્રોધભાવે પોતાની મોટી આંખો ફેરવતાં કહ્યું—“ચાલો, આપ્રા ખસો. તમે બધું કામ બગાડી નાખો છો—જુઓ તો છો, કે હું કેટલી કામમાં છું !”

“ઓહો ! એમ વાત છે ! તો માથા પર ચિઠ્ઠી કાં નથી લગાડતી કે હું કામમાં છું ! હું તો ઓફિસમાં કારખાનાનું કામ કરું છું, ત્યાં બધી ચીજો પર ચિઠ્ઠી લાગેલી હોય છે. ચખરકી ન હોય તો કોઈ ચીજનો અમને પત્તો ન મળે. બહી ! તું શું કરી રહી છે, તે હું કેવી રીતે સમજી શકું ?”

“ મને જ ખબર નહોતી, તો શું થાય ? પણ મેં વિચાર્યું હતું કે આજે પૂરું કરી ન દઉં, ત્યાં સુધી તમને નહિ ખતાવું—તમને surprise (ચકિત) કરીશ. ”

“ ઓહો, એ વાત છે. તો હું નહિ જોઉં. પરંતુ હું guess (અટકળ) કરું છું. અમારી આજની પાર્ટી પરથી તને આ સૂઝી આવ્યું છે ને ? ”

ધલાએ કબૂલ કર્યું.

ત્યારબાદ ઘણો સમય સુધી સત્યેશ વિચાર કરતો રહ્યો. વિચારતાં વિચારતાં તેની નજર ઇલાના હાથ નીચે દેખાવેલા કાગળ તરફ પડી, અને એક વાર તેણે લખેલું વાંચી પણ લીધું. પછી પોતે જાણે કંઈ વાંચ્યું નહોતય, તેમ કહ્યું—
—“ ઠીક, પાર્ટી આપવાનો વિચાર છે ? Mrs, Mukharji at home (મિસીસ મુખરજીને ઘેર મિજમાની) ખરું ને ? ”

ધલાએ હસતાં હસતાં પોતાના હાથમાંનો કાગળ ખોલીને દેખાડ્યો. તે એક નિમંત્રણની રૂપરેખા હતી. તેના મિત્રોને પોતાને ઘેર ખોલાવી, તેમનો આદરસત્કાર કરવાનો ઇલાનો આ આગ્રહ જોઈને સત્યેશ ખૂબ પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું—“ ઘણી સારી વાત છે; પણ જો, એ લોકો ‘ એટ હોમ ’ નામથી ઝાઝા ખુશ નહિ થાય. મને લાગે છે, પૂરું જમણુ જ કરવું જોઈએ. ”

ઇલાએ આટલી આશા રાખી નહોતી. સત્યેશ તેના વિચારને પસંદ કરશે કે નહિ, તે વિષે પણ તેને એક વાર સંદેહ નહોતો પડ્યો એમ નહોતું. આથી તે ખૂબ પ્રસન્ન-તાથી સંમત થઈ.

સત્યેશે કહ્યું—“ જમણુ દેશી પદ્ધતિએ હોવું જોઈએ. જમીન પર નીચે બેસીને ખાવું ઠીક પડશે. ત્યાર બાદ After dinner party (જમણુ પછીની જચાફત) થશે.”

દેશી પદ્ધતિએ જમાડવામાં આપત્તિ નહોતી. કારણકે, તે પોતે દેશી ખાણાંની વિશેષ પક્ષપાતી હતી. નીચે બેસાડવામાં પણ તેને ખાસ વાંધો નહોતો; પરંતુ ટેબલ પર બેસીને ખાવાથી ભોજન સાથે એક ખાસ પ્રકારની બેઠક કરી શકાય છે—નીચે બેસીને ખાવાથી તે બની શકતું નથી, એટલે ઇલાનું મન ડગડગતું હતું. તેણે એ એક વાંધો રજૂ કર્યો. સત્યેશે તેની આપત્તિ દૂર કરી દીધી. પોતે ઉત્સાહમાં આવે, એટલે સામે કોઈ આપત્તિ જ ન રહે. ઇલાની બધી મુશ્કેલીઓને ટાળી નાખી, તેને સમ્મત કરી, સત્યેશ બોલ્યો—“ વળી એમાં કેટલાક તો એવા છે કે તેઓ કાંટા અને ચમચાનો ઉપયોગ કરી જાણુતા નથી.”

ઇલા પહેલવહેલી તો વાત સમજી શકી નહિ. તે પોતાના વિચારથી સમાજની વાત વિચારી રહી હતી, ત્યારે સત્યેશ વિચારી રહ્યો હતો પોતાના દેશી બાધવોની વાત. આ ન સમજાયાથી ઇલાએ પોતાની પ્રશ્નસૂચક નજર સત્યેશ તરફ ફેરવી. પરંતુ ક્ષણભરમાં સમજી જઈ, માથું નમાવી, કહ્યું—“ હા, એ ઠીક થશે.” એ જાણે કે અજાણુ જેવી બની ગઈ, અને પોતાનો વિવૃત ભાવ છુપાવવાની એણે કરવા લાગી. સત્યેશ આ જોઈ ગયો. તરત જ મૂળ વાત પર તેનું ધ્યાન ગયું. તેણે ખ્યાલ કરી લીધો કે ઇલા તેના દેશી મિત્રો અને બંધુબાંધવોને વળતી પાટી આપવા માટે આટલી રોકાયેલી ને બ્યસ્ત હતી, એ

વાત તદ્દન ગત્ત—બ્રમભરી હતી, અને ઇલાએ એ વાતનો વિચાર સુધ્ધાં કર્યો નહોતો. તે જ સમયે તેને સદેહ ઊપજ્યો. ઇલા પ્રત્યે તેને પ્રેમનો જે ઉચ્છ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે આ સમયે વિરાગમાં પરિણત થઇ ગયો. તે શક્ય તેટલો મનોભાવ છુપાવીને બોલ્યો—“નિમંત્રણનું લીસ્ટ તૈયાર કર્યું છે ને?”

ઇલાના મુખ પર સ્પષ્ટ ભાવે કંઈ લાલાશ તરી આવી. તે બોલી વાત કહી શકતી નહોતી, અને કહેવાની ચેષ્ટા કરતી તો જૂઠું સાફ પકડાઇ જતું. તે કંઈક સંકોચાતાં બોલી—“હા, થોડાં—થોડાં નામ લખી રાખ્યાં છે.” આમ કહી મેજના એક ખૂણામાં રાખેલા એક કાગળ તરફ સાવ અનિચ્છાપૂર્વક હાથ લંબાવ્યો. સત્યેશે તરત જ તે કાગળ ઉઠાવીને જોયો. તેમાં ઇલાએ પોતાના મોતી જેવા સ્વચ્છ સુંદર અક્ષરો વડે એક લીસ્ટ બનાવ્યું હતું. લીસ્ટને અંતે તેણે એક વિશેષ કારીગરીથી લીટી ખેંચી દીધી હતી. આથી સ્પષ્ટ સમજાઇ જતું હતું કે ઇલાના વિચાર મુજબ લીસ્ટ પૂરું થયું હતું. સત્યેશે જોયું કે બંગલામાં જે વિલાયતી મિત્રોનો મેજો ભરાતો હતો તેઓ, તથા પોતાનાં કારખાનાંમાં અને ઓફિસમાં જે મોટા મોટા કારકુનો અને બંગાળી કર્મચારીઓ કામ કરતા હતા તેઓમાંથી કોઇ બાકી રહ્યું નહોતું. પરંતુ આદિમાં, મધ્યમાં કે અંતે કયાંય પણ તેના દેશી મિત્રો અને બંધુબાંધવોનું નામ સુધ્ધાં નહોતું. અને ઇલાએ કબૂલ કર્યું હતું કે આજની પાર્ટી ઉપરથી જ તેને આ નવી પાર્ટી સૂઝી હતી. આથી તેના વાસ્તવિક મિત્રો તરફની ઇલાની આ બેદરકારીએ તેના

હૃદયમાં આઘાત કર્યો, તેણે કંઈ પણ પ્રગટ ન કર્યું, અને કહ્યું—“ સારી વાત છે. આ તો પૂરું થઈ ગયું લાગે છે.”

સત્યેશનું હાસ્ય તથા ઉત્સાહ સમાપ્ત થઈ ગયા હતા. શા માટે, તે ઇલા સમજી ગઈ હતી. તે સહજ લજ્જિત તથા શંકિત ભાવે બોલી—“ નહિ, આ લીસ્ટ હજી પૂરું નથી. તમારી આજની પાર્ટીના મિત્રોનાં નામ એટલા માટે મેં છોડી દીધાં છે કે તેઓનું લીસ્ટ તમે જનાવી આપશો.”

સત્યેશ આ છલનાને સમજી ગયો. તે બોલ્યો—
“ નહિ, આ મંડળીમાં એ લોકોનો ખરાબર મેળ ન ખાય. તેમને એમ જ રહેવા દે.”

ઇલાનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. હસવાનો અભિનય કરી તેણે કહ્યું—“ વાહ ! તેઓની પાર્ટીના વળતા જવાનમાં તો આ પાર્ટી છે. અને તેઓને જ છોડી દેવા ! ”

સત્યેશ આ વ્યર્થ પ્રપંચનાની ચંપા જોઈ જરા હસી પડ્યો. પરંતુ આ વાત પર વ્યર્થ ઝગડો કરવો તેને ઉચિત ન લાગ્યો. “ સારું, કાલ સવારે લીસ્ટ જનાવી આપીશ,” કહી તે તરત કપડાં બદલવા ચાલી ગયો.

સત્યેશની આ વિરાટ પાર્ટીમાં તેના દેશી અંધુઆંધ-વાને પણ નિમંત્રણ અપાયું, પણ નિમંત્રણની રાત વ્યતીત થઈ તે પહેલાં જ સત્યેશની રંગેરંગમાં એ વ્યાપી ગયું કે તેમને નિમંત્રણ ન અપાયું હોત તો જ સારું થાત.

તે દિવસે રાત્રે ૮ વાગતાથી મહેમાનો ટોળાઅંધ આવવા લાગ્યા. લીલા, ઇલા અને સત્યેશ ગાડીના વરંડામાં બેઠાને તેમનું સ્વાગત કરી તેમને અંદર લાવવા લાગ્યાં. મિ. ચેટરજી કલ્પમાંથી પોતાના એક જૂના વકીલને સાથે

લઘ સૌથી પહેલાં આવી પહોંચ્યા હતા. સત્યેશે તેમને દીવાનખાનામાં લઘ જઈને બેસાડ્યા, અને થોડી વાર બેસી તેમની સાથે વાતચીત કરવા માંડી.

સત્યેશ બેસીને વાતચીત કરતો હતો, તે દરનિયાન ઇલાના કેટલાક પુરુષ મિત્રો અને કેટલીક સ્ત્રીઓ આવી પહોંચ્યાં. ઇલા અને લીલાએ તેઓને આદર સહિત બેસાડ્યાં. તેઓએ સીડી પર પગ મૂકતાં જ હાસ્યનો કુવારો ઊડ્યો. ઇલા અને લીલા એ મિત્રોની સાથે હાસ્યવિનોદમાં લીન થઈ ગઈ. આ બોકો સીડીને માથે જ ઊભા રહ્યા, દીવાનખાનાની અંદર ગયાં નહિ. આથી સ્વાગતસત્કારના કાર્યમાં જરા અડચણ પેદા થઈ. આ જોઈ સત્યેશ ઊઠીને એક વાર સીડી પાસે આવ્યો. તેને થયું કે આ બોકોને લાવીને ઘરની અંદર બેસાડી દઉં. સત્યેશ જ્યારે દરવાજા પાસે હતો, ત્યારે બરાબર એ સમયે વૃદ્ધ બેનરજી એક પ્રમુખ યુવકોની ટુકડી સાથે આવી પહોંચ્યો. ઇલાએ આગળ વધી જેવું તેનું સ્વાગત કર્યું, કે તરત જ બેનરજી બોલી ઊઠ્યો—“ I say, you look charming ! (વાહ ! તમે સુંદર લાગો છો !) અરે સત્યેશ ! બાઈ, તમે ઠીક કર્યું નહિ. ઇલાને તમે તમારા harem (ઝનાના)માં નહિ રાખો, તો તરત જ કોઈ નવો કાંડ થઈ પડશે.” ઇલા હસી પડી. તેના મુખ પર ફૂલેલા ગુલાબ ફૂલની જેમ અરુણિમા—લાલી છવાઈ ગઈ.

સત્યેશે કશું ન કહ્યું. હસીને તેઓનું સ્વાગત કરી, તે તેઓને ઘરમાં લઈ જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. આ કામ સહેજમાં ન બન્યું. ટોળાંની દરેક વ્યક્તિએ ઇલા અને

લીલા સાથે વારાફરતી કેટલોક સમય સુધી હાસપરિહાસ કરવો એ સ્વાગતસત્કારની લીલાનું એક આવશ્યક અંગ માની લેવાયું. પરિણામે, એ સાંકડી સીડી પર કેટલોક સમય સુધી ખાસી ભીડ જામી રહી, અને એ ભીડ ધ્રુવ તથા લીલાને ઘેરીને ચઢાકાર ધૂમવા લાગી. થોડી વાર પછી બેનરજી બોલ્યો—“ અરે સત્યેશ, તમને public nuisance (જાહેર ખલેલ) કરવા બદલ prosecute (કેસદાખલ) કરવા પડશે.”

સત્યેશે કહ્યું—“ અપરાધ ? ”

બેનરજીએ કહ્યું—“ આ જોતા નથી, લોકોને આવવા-જવાનો માર્ગ આ રીતે રોકી લીધો છે ! ”

સત્યેશ બોલ્યો—“ ઠીક છે; nuisance (ખલેલ) કરો તમે, અને prosecute (કેસદાખલ) કરશો મને ! આ કયા કાનૂન મુજબ કહો છો ? ”

બેનરજી બોલ્યો—“ મેં ઠીક જ કહ્યું છે. કાનૂનની કલમ તો અત્યારે મને યાદ નથી; પરંતુ તે કાયદા મુજબ તમને પ્રોસીક્યુટ (કેસદાખલ) કરી શકાય તેમ છે. હું જ્યારે પ્રેક્ટીસ (વકીલાત) કરતો હતો, ત્યારે એક હાઉસમે એક ટ્રાળીને ગિરફતાર કરીને જલખાનામાં મોકલી દીધી હતી. મેં હાઉસમાં અરજ કરી હતી. જજ સાહેબનો એવો અભિપ્રાય હતો, કે મારો કુળ અધિક દોષપાત્ર નહોતો, પરંતુ માર્ગમાં જામ રહીને એણે ખલલ કરી હતી, એટલે તેની સજા બહાલ રહી હતી. અને આમ તો ઘણી વાર બન્યાં જ કરે છે. તમે રસ્તા વચ્ચે બંદર નચાવવા માંડો, અને તેથી માણસો એકઠાં થઈ રસ્તો બંધ કરે, તો તમને

prosecute (કેસદાખલ) નહિ કરી શકાય ? બલા થઈને એ છોકરીને ત્યાંથી અળગી કરો—નસાડો, નહિ તો આ છોકરાઓ ત્યાંથી છૂટા નહિ પડે—નહિ ટળે.”

બલા આ વાત સાંભળીને ખૂબ લજિજત થઈ. છોકરાઓમાં હસવાનો કુવારો છૂટ્યો. પરંતુ ધીરે ધીરે જમાવ ધરમાં જવા લાગ્યો. લીલા એને લઈ ધરમાં ગઈ.

આ સમયે સત્યેશના દેશી મિત્રો ભાડૂતી ગાડીમાં બેસી પોતાની મંડળી બનાવીને આવી પહોંચ્યા. તેઓ બધા ફાટકની બહાર ઊતરી પડ્યા. ગાડીવાળાને ભાડું આપી તેઓ એક મંડળના રૂપમાં સીડી પાસે ઊભા રહી ગયા. સત્યેશે નીચે ઊતરી તેઓનું અભિવાદન કર્યું, અને પછી એક એકને બલા સાથે પરિચય કરાવ્યો. બલા સૌની સાથે હાથ મેળવી ચુપચાપ ઊભી રહી. આ લોકો પણ અત્યંત લજિજતપણે સંકુચિત ભાવ સાથે અપરિચિત નારી સાથે સંભાષણ કરવા વિશે વિચાર કરતા ઊભા રહ્યા. આ જોઈ સત્યેશે તેમને ધરની અંદર લઈ જઈને બેસાડ્યા. એ લોકો દર્યાઈને એક ખૂણામાં બેસી ગયા. પોતાના વિલાયતી મિત્રો સાથે આ લોકોના સંભાષણની કોઈ સંભાવના નથી, એવું જોઈ સત્યેશ પોતે જ તેમની વચ્ચે આવી બેઠો, અને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યો. પરંતુ બાબુ પાર્ટીવાળાઓમાંથી કોઈને પણ આ ઠીક લાગ્યું નહિ. તેઓની વાગધારા જાણે અટકી જ પડી. તેઓમાં જેઓ રસિક હતા, અને જેઓ લાગણાગટ આઈ—દસ કલાક સુધી તેમને હસાવી શકે તેમ હતા, તેઓ પણ બિલકુલ સ્તબ્ધ અને નીરવ બની ગયા. એકબે વાર

તેઓએ મધુર સ્વરે પરિહાસ કરવાની ચેષ્ટા કરી, પણ તેમને સગવડ મળી નહિ. જ્યાં સુધી તેમના હાસ્યરસની ધારા જ સુકાઈ જતી હતી, ત્યાં પ્રયત્ન કરીને તેને વહેતી રાખવી, એ અસંભવિત હતું. આથી તેઓ ચુપ થઈ ગયા.

સત્યેશના તે બાળ મિત્રો ‘હંસ મધ્યે બંકો યથા’ (હંસમાં બગલા જેવા) જણાતા હતા. તેઓ આજે જે સમાજમાં આવી પડ્યા હતા, તેમાં તેઓએ અનધિકાર પ્રવેશ કર્યો હોય, એવું તેઓને લાગતું હતું. અને જેઓ એ સમાજના લોકો હતા, તેઓ પણ તેમ જ ધારી રહ્યા હતા. આથી, તેઓ કંઈ વાર્તાલાપ કરતા નહોતા, તોપણ તેનો ભલી ભાતે અનુભવ કરી રહ્યા હતા. સત્યેશ તેમનો આ ભાવ દૂર કરવા માટે યથાસાધ્ય ચેષ્ટા કરી રહ્યો હતો; પરંતુ તેને પણ તેમના એ અમંગળ પ્રસંગનો અનુભવ થયો. આથી તેનું ચિત્ત પણ વાતચીતમાં લાગ્યું નહિ. ત્યારબાદ તેણે દરવાજા તરફ જોયું, તો ઇલા, લીલા અને તેના તે મિત્રો તેની બાજુ જોઈને હાંસીઠ્ઠા કરી રહ્યાં હતાં. આ જોઈને તેના હૃદયની સ્થિતિસ્થાપકતા લોપ પામી ગઈ. તેણે તે વિલાયતી મિત્રોનાં મુખ તરફ જોયું, તો તેમનામાંના કેટલાક જોઈ રહ્યા હતા. લજ્જા અને ધૂણાથી સત્યેશનું મુખ અને તેની આંખો લાલ બની ગયાં. આ પછી વાતચીત કરવી તદ્દન અસંભવિત થઈ ગઈ. સત્યેશ જીડીને ઇલાની પાસે ગયો. આ વખતે પણ એ લોકોની વાતચીત ચાલી રહી હતી. લીલા ઠહી રહી હતી—“તે સમયે સત્યેશ પણ એવા જ હતા—As he was (જેવા તે હતા તેવા). જે દિવસે તેમની સાથે મારે પ્રથમ વાતચીત

થઈ હતી, તે દિવસે પણ તે આ જ રીતે નીચી મૂંડી કરીને બેઠા હતા. ”

સત્યેશે પાછળથી આગળની બાજુએ આવી ઇલાને જોઈ, તો તેની આંખો કંઈક ચડેલી અને ખેંચાયેલી હતી. સત્યેશે જલદી જલદી સૌના ખાવાપીવાની ગોઠવણ કરી, અને સૌને ખાવાના ઓરડામાં લઈ ગયો.

બોજન પછી સત્યેશના મિત્રોએ દીવાનખાનામાં અધિક પ્રતીક્ષા ન કરી. એક ગાણું પૂરું થતાંજ તેઓએ વિદાય લીધી. કેમકે, તેમને ટ્રામ પકડવાની હતી. જે સંકેત-ભાવે તેઓ આવ્યા હતા, તે સંકેતભાવે તેઓ વિદાય થયા.

પહેલાં તેઓએ દૂરથી જ ઇલાને નમસ્કાર કર્યા; પરંતુ તેમનામાંના એક ગૃહસ્થ અંગ્રેજી કાયદાકાનૂનથી કેટલેક અંશે પરિચિત હતા, તેણે આગળ આવી ઇલા પાસે વિદાય માગી. સાથેસાથે બીજાઓ પણ આગળ વધી જેન કેન પ્રકારેણુ—ધક્કામુક્કી કરીને રવાના થઈ ગયા. સત્યેશે તેમની સાથે ફાટક સુધી જઈ તેઓને વળાવ્યા. ફાટક પર ઊભા ઊભા પણ તેમની સાથે થોડી વાતચીત થઈ.

જ્યારે તેઓ ચાલી ગયા, ત્યારે સત્યેશ ઘરમાં ન આવતાં બગીચામાં એક બેંચ પર જઈ બેઠો. તે દિવસે અમાવાસ્યા હતી. આકાશમાં તારા ઝગમગતા હતા આખો રસ્તો સાવ નિર્જન અને શૂન્ય જેવો થઈ ગયો હતો. સડક પરની ગેસની બત્તીઓનો પ્રકાશ જાણે આકાશના તારાઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. માત્ર હળવી હવા વૃક્ષનાં પાંદડાંઓને હલાવી પોતાના કેમળ જીવનનો પરિચય આપી રહી હતી. ઉપલાં ઝગડાઝંઝટમાંથી સત્યેશે

વિરક્તિનું પાત્ર ભરી અહીં નીરવ ગાંભીર્યની ગોદમાં આશ્રય લીધો. તેના હૃદયમાં આગ પ્રજ્વળી રહી હતી. તે પોતાના આત્મીય જનોને અભિશાપ આપી રહ્યો હતો. પરંતુ થોડી વાર અહીં શાંત ભાવે બેઠા પછી, તેનો ક્રોધ વિષાદમાં પરિણત થઈ ગયો. તેના બધા જ ક્રોધને ઢાંકી દબાવે વ્યર્થ-તાના એક વિષાદે તેના હૃદયને પૂર્ણરૂપે આવૃત્ત કરી દીધું. તેને એમ જણાવા લાગ્યું કે પોતે જીવનના આરંભમાં જ એક મહાન ભૂલ કરીને, સમસ્ત જીવનની સુખશાંતિને સર્વદા માટે જતી કરી દીધી છે. આ સ્ત્રીને લઈને, આ સમાજને લઈને, તેનું જીવન તેની દૃષ્ટિમાં એક વ્યર્થ ભાર જેવું દેખાવા લાગ્યું. તેનું જીવન એક વ્યર્થ દગો, એક વ્યર્થ ભારરૂપ બનીને સામે ઝિલું હતું. જે સુંદર માધવી-લતાને તેણે ખૂબ આનંદ સાથે અને મોટી આશા સાથે હૃદય સરસી લગાવી હતી, તે આજે કાળસર્પ બની ગઈ હતી, અને તેણે તેના હૃદયને વિષથી ભરી દીધું હતું. હાય નસીબ ! શા માટે તે રૂપના લોભમાં ફસાયો ? શા માટે તે પોતાના જૂના સમાજની ભૂમિ છોડીને નવા અદ્ભુત સમાજમાં ગયો !

કેટલાક વિચાર પછી સત્યેશના લોભની તીવ્રતા શાંત વિચારમાં મળી ગઈ. અંતે તેણે વિચાર્યું—“ સુખ માટે જગતમાં મારું આગમન નથી થયું. દુઃખનો ભાર માથે લાદીને જ આ જીવન વિતાવી દેવું પડશે. ભગવાનની એ જ ઇચ્છા છે.” આવો વિચાર કરી, તેણે હૃદયને શાંત કર્યું—તે પોતાના લાંબા લાંબા વાળોમાં આંગળી પ્રસારવા લાગ્યો, અને હોઠને દાંતથી ચાવવા માંડ્યો. આ તેના જીવનનું સાક્ષાત્ martyrdom

(અલ્પિદાન) હતું. કંઈક શાંત ચિત્તે તેણે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ ત્યાં આનંદવિનોદનો જે મેળો જામ્યો હતો, તેમાં તે સાથે પુરાવી શક્યો નહિ. તેના ભાવપલટા તરફ ડોહનું લક્ષ્ય હતું કે નહિ, તે સમજાયું નહિ. જ્યારે કમાનુસાર સભાભંગ થયો, ત્યારે એક પછી એક બધાએ વિદાય લીધી. સૌએ સત્યેશ પાસે જલદીથી રજા માગી. માત્ર ચેટરજી સાહેબે તેનો હાથ જોરથી દબાવીને ધણું આવેગ સાથે વિદાય લેતાં કહ્યું—“તમારો ચહેરો કંઈ ખિન્ન દેખાય છે. તમે કેમ દુઃખી થઈ રહ્યા છો ?”

“કંઈ નહિ,” કહી સત્યેશે આછું હાસ્ય કર્યું. ચેટરજીએ તેનો હાથ પકડીને ખૂબ જોરથી ઝટકો મારીને કહ્યું—“Back up, old boy ! (દોસ્ત મારા ! હોંશિયાર થા !) કાયર ન બનો—વીર બનો. સંસારસંગ્રામમાં વીર બનવું કંઈ સહેલી વાત નથી.” આટલું કહી તે ચાલી ગયા.

સત્યેશના કાનમાં તેમની વાત ગુંજવા લાગી—તેણે વીર બનવું જોઈશે. સહવા માટે, મરવા માટે તેણે વીર બનવું પડશે. પરંતુ એ કેવી અવિચારી વાત છે ? બીજા લોકો બ્રહ્માની જેમ આનંદ માનશે, અને માત્ર તે જ માત્ર એક જીવનસંગ્રામમાં આ યુદ્ધ મચાવશે—આનો અર્થ શો ?

ક્રમશઃ બધા અતિથિ ચાલી ગયા. અંતિમ અતિથિને વિદાય કરવા માટે સત્યેશ ફાટક સુધી ગયો, અને ફરીને થોડી વાર બગીચામાં ફરીને ટહેલી આવ્યો. આ સમયે પણ તેનું મુખ મેઘઆવર્યું હતું.

મૂલા આખા દિવસના પરિશ્રમ અને ચિંતાની ક્ષાન્તિથી થાકીને દીવાનખાનામાં એક સોફા પર સૂઈ ગઈ

હતી. તેનું સુગઠિત નવનીતકોમળ બાહ્યુગલ હાથના સીવેલા બ્લાઉઝની બહાર નીકળી આખા મુખને ઢાંકી રહ્યું હતું. આંખો માંચીને તે વીજળીના પંખાની હવા ખાઈ રહી હતી. જ્યારે કોઈ સુંદર યુવતી પોતાનાં શરીર અને મનનાં બધાં બંધનોને મોઢળાં કરી આરામની ગોદમાં પડે છે, ત્યારે દેહછખી બારે સુંદર લાગે છે. સત્યેશે ઘણા દિવસ આ જાતની છખીના સૌંદર્યની કલ્પના કરીને ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો હતો. ઇલાની એ છખી જોઈને તે મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. પરંતુ આજે ઇલાને એ રૂપમાં જોઈને તેનું હૃદય વિરક્તિથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. જાણે કે એ આળસ અને વિલાસનો, હૃદયશૂન્ય ટૂંકા ચિત્તનો, અને અંતરના સાર-રહિત કૃત્રિમ રૂપનો જલસો ન હોય ! સત્યેશ કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય, પોતાના દીવાનખાનાની બાજુએ વધ્યો; પરંતુ થોડે સુધી જઈને તે થંભી ગયો. વિચારવા લાગ્યો: “ નહિ, હવે વધુ રહી શકાશે નહિ. આજ એક વાર પણ દિલ ખોલીને બે વાતો કહ્યા સિવાય અશાંત મન કોઈ રીતે શાંત થવાનું નથી. જેની સાથે દીર્ઘકાળ સુધી ઘર ચલાવવાનું છે, તેની સાથે આ પ્રકારે ભારરૂપ થઈને રહેવાની શી જરૂર ? ” આમ વિચારી તે એક ખુરશી લઈને ઇલાની સામે બેસી ગયો. ઇલાએ પોતાના બન્ને હાથ સત્યેશની ગોદમાંમૂકી દીધા, અને તેના મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. એ દૃષ્ટિપાત આળસ અને વિલાસનો નહોતો, તે અંતઃસારથી શૂન્ય ક્ષુદ્ર હૃદયનો નહોતો; પણ તે કરુણાથી ભરેલો અને નિર્ભરશીલ સ્નેહથી પરિપૂર્ણ હતો. આ દૃષ્ટિપાતથી સત્યેશે ગોઠવી રાખેલી વાતો ઊલટસૂલટ થઈ ગઈ. થોડી વાર તે કંઈ ન બોલ્યો.

જે જે વાતો તેના મનમાં ઊઠવા લાગી, તે ધણી ધણી ઊંચી હતી. પરંતુ અત્યારે ધલાને ત્રાસ આપવા માટે તેનું મન થતું નહોતું. વાતને જરા કોમળતાપૂર્વક કહેવા માટે મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો.

ધલા પણ કંઈ કહી શકી નહિ. તેના હૃદયમાં એક અપ્રિય વાત ધસતી—તે કહેવાની તે ચેષ્ટા કરતી હતી. આજે ધલાના વ્યવહારથી સત્યેશના હૃદયને જેમ ઠેસ લાગી હતી, તેમ સત્યેશના વ્યવહારથી ધલાને પણ અન્યાયનો ભોધ થયો હતો. સત્યેશે પોતાના મિત્રોને પ્રસન્ન રાખવા માટે ધલાના વિલાયતી મિત્રો તરફ એક વાર પણ દષ્ટિ-પાત કર્યો નહોતો. આથી લીલા અને અન્ય વિલાયતી મિત્રોમાં એક પ્રકારનો મહા અસંતોષ ફેલાઈ ગયો, અને તેઓએ સત્યેશને card (કમળત) કહ્યો હતો તે ધલાએ સાંભળ્યું હતું. સત્યેશની અસામાજિકતાને ઢાંકીને તેને સમાજમાં હળતોમળતો રાખવો તે ધલાનો એક મુખ્ય ચિંતનીય વિષય હતો. સત્યેશના બધા દોષો તથા બધી ત્રુટિઓને યથાસંભવ છુપાવીને તથા પોતાની સૌજન્યની અધિકતાથી બધાંને પ્રસન્ન રાખીને તે સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા રાખવા માટે જીવનગ ચેષ્ટા કરી રહી હતી. પરંતુ સત્યેશે આજે જે પ્રત્યક્ષ રૂપે, બધાને દેખાડવા ખાતર જ, પોતાની અસામાજિકતાનો પ્રચાર કર્યો હતો, તેથી ધલાની બધી ચેષ્ટા વૃથા બની ગઈ હતી સત્યેશ આ રીતે બધા પર આઘાત કર્યો કરશે, તો મિત્રમંડળમાં તે કઈ રીતે પ્રિય બની શકશે? એ ચિંતા ધલાને મુંઝવવા લાગી હતી અને આજે તે એ વાત કહેવા ઇચ્છતી હતી. પરંતુ અપ્રિય વાત કહેવાનું

તેની કુંડળીમાં નહોતું લખ્યું; એટલે તે વિચારી રહી હતી કે વાત કંઈ રીતે ઉપાડવી !

અને જણાનાં હૃદયની એ જ દશા હતી. આથી કોઈ એક વાત પણ કહી શક્યું નહિ. ઘણી વાર સુધી આ નીરવ અવિનય પછી ઈલાને મનમાં થયું કે ચૂપ બેસી રહેવું ઠીક નથી. પરંતુ કહેવું શું, તે તેને કંઈ સૂઝ્યું નહિ. જે નિયાયું, તે બધા કરતાં અસારનું મૌન વધારે ખૂબ જણાયું. આથી, ઝટ મોં બોલીને તેણે બોલવાની શરૂઆત કરી દીધી: “ મોટી બહેને આજે તમારી બારે મજાક કરી હતી. ” તેની જીભ ઉપર તો ‘ બારે નિંદા કરી રહી હતી ’ એમ આવી રહ્યું હતું, પણ તેણે તે છેવટે વાળી દીધું.

બળતાંમાં ઘી હોમાય તેમ લીલાનું નામ સાંભળતાં જ સત્યેશ તપી ઊઠ્યો. આજે તો એને વધારે તપી જવાનું હતું. ઇલાએ તેને આઘાતથી બચાવવા માટે ચેષ્ટા કરી હતી, અને વાતો શોધી શોધીને અંતે જે કહ્યું તેથી સત્યેશના હૃદયના ધામાં કઠોર આઘાત થયો. તે પોતાનો ક્રોધ કાબૂમાં રાખી બોલ્યો—“ અપરાધ ? ”

ઇલાના મનમાં થયું કે આ ઝંઝટ આજે ન માંડી હોત તો સારું થાત. પરંતુ હવે એ ઊભી જ થઈ છે, તો ઉપાય શો ? સત્યેશે આજ તેના મિત્રાની જે અવહેલના કરી હતી, તેથી લીલા ક્રોધિત થઈ છે, એ વાતનો તેને સ્વીકાર કરવો પડ્યો.

સત્યેશના હૃદયમાં આંધી ઊઠી રહી હતી. એકસાથે અનેક ખરી વાતો તેના હૃદયને ઠેલીને બહાર નીકળવા માટે અંદરઅંદર દંદ મચાવી રહી હતી. સત્યેશે કહ્યું—

“ મેં તમારા મિત્રમંડળને neglect (ખસતું) ક્યું છે; પરંતુ તમે શું ક્યું છે તેનો વિચાર કર્યો છે ? ”

વાતના સ્વર પરથી હલા સમજી કે આ તો કેવળ જ્ઞાત્રામુખીના અગ્નિઉદ્ગારનો પ્રથમ ઉચ્છ્વાસ જ છે. તે પોતાની વિષાદપૂર્ણ દષ્ટિને સત્યેશના મુખ પર સ્થિર કરીને શંકિત ભાવે અગ્નિવર્ષાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી.

સત્યેશનું લોહી ઊકળી રહ્યું હતું. તે બોલી ઉઠ્યો—
“ તેં તેમજ તારા મિત્રોએ એવો વ્યવહાર કર્યો છે, કે તું વિલાયતમાં હોય તોપણ તે માટે લોકો તારા પર થૂ થૂ કરે. મારા મિત્રોને આમંત્રણ આપીને, ઘેર બોલાવીને, તેમનું અપમાન કરવાની શી જરૂર હતી ? એ લોકોનું અપમાન કરવાનો તને શો અધિકાર હતો ? તું એ લોકોને નગણ્ય તો સમજે છે, તેમાં વળી શિષ્ટતાનો એકસાથે જ અંત કરી નાખ્યો ? ”

સત્યેશ અટકી પડ્યો. હલાનો હાથ સત્યેશની ગોદમાંથી નીચે પડી ગયો. તે જડની જેમ માત્ર સત્યેશના મુખ તરફ જોઈ રહી. માત્ર એક વાર તેણે કહ્યું—“ મેં શું ક્યું છે ? ”

“ શું ક્યું છે ? હાય રે ! આજ તારી કેળવણી છે કે તને એ વાત પણ હજી સમજાવવી પડે ! તમે કેટલાક જણ દૂર ઊભા રહી તે લોકોને વારંવાર જોઈને ‘અસખુસ’ કરી રહ્યા હતા, એ કયા દેશની સભ્યતા છે ? ક્યાંનો શિષ્ટાચાર છે ? તું એ લોકોની hostess (યજમાન) હતી, તેં જ તેમને નિમંત્રણ આપ્યું હતું, અને તેં જ એ લોકોની આંખ સામે હાજ છોડી સ્વચ્છંદતાથી તમાશો કર્યો. તને શરમ ન આવી ? ”

ધલાએ કંઈ ન કહ્યું. તે જમીન તરફ વેળેઈ રહી. તેણે કારણ, અપરાધ તેનો નહોતો, મોટી અહેનનો હતો. ઊલટું, તેણે તો સત્યેશના મિત્રાના પક્ષમાં એચાર વાતો પણ કહી હતી. પરંતુ તેની મોટી અહેન અને મિસ્ટર બોઝ એવી રીતે મજાકની વાત કરી રહ્યાં હતાં કે તેને હસવું ન આવે એ અસંભવ હતું. તે વખતે તે યળી રહી હતી—આ બધી વાતો તે સત્યેશને સમજાવવા ઇચ્છતી હતી, પણ તેમ કરી શકી નહિ.

સત્યેશ આગળ કહેતો ગયો—“અને માત્ર તારી મહેમાનોની જ નહિ, તારા સ્વામીની પણ નિંદા થઈ રહી હતી—અને તું એમાં જરાય ગમરાયા વિના હસી રહી હતી, એ ગમારોનો ઉત્સાહ વધારી રહી હતી. સબ્યતા—શિષ્ટતા તો તું શીખી જ નથી. મારા તરફ તને ક્ષેષે પણ શ્રદ્ધા નથી. મારી નિંદા સાંભળતાં તને દુઃખ ન થયું? એ લોકોનો વાંક શો હતો કે તેં એ રીતે તેઓનું અપમાન કર્યું? એ લોકો તમારી જેમ રંગીન પૂતળાં નથી, એટલે? હાથમાં પંખા પકડીને તમારા લોકો પાસે ઊભા નથી રહેતા, એટલે? તમારી જેમ માલવિનાની વાતોના તડાકા મારતા નથી, એટલે? પરંતુ, ઘૂંટી રાખજે, જેમને આંખો છે, તેઓ પોતાના મનમાં શું ધારશે? તું તારા આ વિલાયતી આડંબરથી એ લોકોની આંખમાં ધૂળ નહિ નાખી શકે. તેઓની આગળ તો તું એક માત્ર રંગીન—રંગેલું રમકડું જ છે: અને તેઓ માણસ છે. તેઓમાં એક પ્રાણ છે—મનુષ્યત્વ છે. તેઓ માણસ છે—આજ બંગાળી દેશના માણસો છે. ત્યારે, તું

તો નકલ કરનારી એક કૃત્રિમ મડમડી છે. આ દેશમાં તું કંઈ જ નથી. તું કોઈ દેશની નથી. તું ઊંચું માથું કરીને ફરે છે, જેઓ તારા જેવા નથી તેમની તું ધૂણા કરે છે—આવો તારો અહંકાર છે ! પરંતુ, જે આંખ હોય, તો જેમ શકે કે ધૂણાપાત્ર—દયાપાત્ર કોઈ હોય તો તે તમે જ લોકો છો. તમારી આ બબઝબરી વાતોમાં તેમજ તમારા પોલીશ કરેલા નકલી વ્યવહારમાં જેટલી હીનતા છુપાઈ રહી છે, તેટલી ખીજે ક્યાંય મળી શકવાની નથી.”

ઇલા તો જાણે લોકકું થઈ ગઈ. તે ચુપચાપ બેસી રહી. તેણે કશી જ વાત ન કહી. સત્યેશનું લોહી મગજ સુધી ચડી ગયું હતું—તે અટક્યો નહિ. તે બોલ્યો—
“ તું બુદ્ધિશૂન્ય છે, હૃદયશૂન્ય છે, દેશનની દાસી છે. રાજ રાજ તું મારું હૃદય ખાળી રહી છે. આજે તેમાં તેં ઘી રેડ્યું છે.” આમ કહી તેણે સાફ સાફ શબ્દોમાં ઇલાના બધા દોષોનું વર્ણન કરી નાખ્યું. તેના હૃદયના ખૂણેખૂણે જેટલી વેદના છુપાઈ હતી, તે બધી ખાલી કરી તેણે ઇલાને માથે ઝોંસી. ઇલાએ જડ બનીને બધું સાંભળ્યું. બધી વાતો પૂરી કર્યા પછી સત્યેશ બોલ્યો—“ હું મૂર્ખ છું કે તારા પનારે પડ્યો છું ! સાંભળ્યું છે કે રાજા લોકો ડાકિની રાક્ષસી સાથે વિવાહ કરતા. હું આ વેળાએ બરાબર સમજી ગયો છું, કે મેં પણ તેમ જ કયું લાગે છે—આટલો સમયે તારી સાચી મૂર્તિ જેવા પામ્યો છું.” આટલું બોલી તે તેજથી ઊઠી પોતાના દિવાનખાનામાં ચાલ્યો ગયો.

[૮]

બીજે દિવસે લીલાએ સવારે આવીને, જોયું તો ઇલા દીવાનખાનામાં હજી એ જ રીતે સૂતી હતી. તેણે તેને ધીમે ધીમે હાથ મારીને જગાડી. ઇલા ઝમકીને બેઠી થઈ ગઈ. લીલા બોલી—“ સારી રાત આવી જ રીતે વિતાવી છે કે શું? Scoundrel ! (બદમાશ) આયાની પાસેથી મેં બધું સાંભળ્યું છે. Rascal (નીચ) ! પિતાજીને તો જાણે કંઈ લેવાદેવા જ નહોતી. એમણે તો વાંદરાના ગળામાં મુક્તાહાર નાખી દીધો ! લે, બેઠા અહીંથી, ચાલ, હાથમાં ઘોષને મારે ત્યાં ચાલ ! ”

ઇલા બેઠી નહિ. લગભગ અર્ધા રાત તેણે રોષને કાઢી હતી. વેદનાના બેદથી અત્યારે તેનામાં ચાલવાફરવાની કે સમજવાવિચારવાની શક્તિ રહી નહોતી. તે માત્ર રડી પડી. લીલાએ કહ્યું—“ લે બેઠા ચાલ, કપડાં તો પહેરેલાં જ છે. મારે ત્યાં જઈ હાથપગ ધોળે. એ ગધેડાને તો ખરાખર દંડ કરીને જ મૂકીશ. Devil (શેતાન) ! ”

ઇલા આંખો લૂછીને બેઠી, અને એકદમ સ્તાંભિત

થઈ ને ઊભી રહી. હવે શું કરવું તેનો કંઈ નિશ્ચય કરી શકી નહિ. અચાનક એક વાર બોલી—“ તમે એક વાર તેમને કહી આવો. ”

લીલાની આંખો ખેંચાઈ ગઈ—‘ દીક ’ કહી તે સત્યેશના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ.

સત્યેશ થોડી વારે ઊઠીને જોયું તો પથારીમાં ઇલા નહોતી. મનમાં ઘણી શંકા હિતપત્ર થઈ. પાછું દીવાનખાના તરફ જોયું, તો ઇલા રાતે જે પ્રકારે પડી રહી હતી તે જ રીતે હજી પડી રહી હતી. તેના મનમાં એક પ્રકારની ચિંતા ઊપજી. તેને વિચાર આવ્યો, આટલી બધી કડવી વાતો ઇલાને કહેવાની જરૂર નહોતી. તેને આજે શાંત કરવી પડશે, એમ પણ તેને લાગ્યું. ઇલા જોઈ તે પછી તેને શું કહેવું, તેનો મુસદ્દો ઘડતો ઘડતો તે હજમત કરવા લાગ્યો. એ જ વખતે લીલા આવી પહોંચી. તેનાં મધુર વચનો અને વાર્તાલાપે સત્યેશના કાનમાં અમૃતસિંચન ન કર્યું, એમ કહેવું એ અત્યુક્તિ કહેવાશે. તેનો દુઃખાએલો ક્રોધ ફરીથી જાગી ઊઠ્યો. હામાને સ્થાને હિંસાએ તેના હૃદય પર અધિકાર જમાવ્યો. તેનું આખું શરીર ક્રોધથી કંપવા લાગ્યું. એક વાર તો તેને થઈ આવ્યું કે લીલાને ઘણો મારી બહાર કાઢું, અને કહી દઉં કે ખમરદાર ! મારા ઘરમાં પગ મૂક્યો તો !

સત્યેશ ક્રોધથી અંદર ને અંદર ગજી રહ્યો હતો, ત્યાં લીલાએ આવીને પડદાની આડમાંથી કહ્યું—‘ હું ઇલાને લઈ જઉં છું. ’ સત્યેશને જવાબ આપવાનો અવસર આખ્યા વિના જ તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ, અને ખીજી ક્ષણે તો તે ઇલાનો હાથ બમલમાં મારીને ચાલી નીકળી.

અક્ષર રોપથી સત્યેશનું આખું શરીર સળગવા લાગ્યું :

સ્થિર થઈને તે એક ખુરશી પર બેસી ગયો.

ધંના જુરસાની મારી લીલાની સાથે ચાલી તો ગઈ. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તેને થયું કે પોતે ફીક કર્યું નથી. ત્યારબાદ વિચાર કર્યો—“સત્યેશ અવશ્ય મારી તપાસ કરવા માટે એક વાર આવશે. તે જ વખતે તેની સાથે ચાલી જઈશ.” આમ વિચારી તે અશાંત ચિત્તે ગત રાત્રી બેઠા બેઠા પર ફરીથી વિચાર કરવા લાગી. કાલ રાત્રી તેને મનમાં થતું હતું : “સત્યેશ મારા તરફ અત્યંત કઠોર રીતે વર્તી રહ્યો છે. તે ગમે તેવો કેમ ન હોય ! તોયે તેણે પોતાના સ્વભાવની બિલકુલ વિરુદ્ધ જાત, સમસ્ત દોષ મારે માથે ઢોળી તેણે જે ગંભીર ગાળો આપી હતી, તે ભારે અન્યાય-યુક્ત હતું. વળી નાની સુની વાતો કહી મને અપરાધી બનાવી તેણે હૃદયમાં જે વિષ સંધરી રાખ્યું હતું, તે એક પ્રકારનો ભ્રમ જ હતો. જરા પૂછપરછ કરતાં જ એ ભ્રમનું નિવારણ થઈ ગયું હોત. પરંતુ તેણે તેને માટે જરાય તક પણ ન આપી, અને તે ભ્રમને તેની સામે ખડો કરી રાખ્યો.” સત્યેશ માટે ધંનાને ભારે ક્ષોભ ઊપજ્યો. તેના હૃદયમાં જે છલોછલ પ્રેમ હતો, સત્યેશના મંગળ માટે તેની જે એકાન્ત નિષ્ઠા હતી, એ બધું આ રીતે ખૂલી જઈને તેનું અપમાન કરવામાં આવ્યું, તેથી તેને લાગી આવ્યું. વિવાહની વાત તેના મનમાં ઊઠી. પહેલી નજરે જ તેણે સત્યેશને પોતાનો પ્રેમપાત્ર બનાવ્યો હતો. મા, ભાઈ, બહેન અને આખા સમાજની સંમતિ ન હોવા છતાં, તે બધાની ઉપેક્ષા કરીને પણ તે સત્યેશ સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ ગઈ હતી—આ વાત પણ તેના મનમાં ઘૂમવા લાગી. પછી

શરૂઆતથી માંડીને તેણે સત્યેશ માટે શા શા વિચાર સેવ્યા હતા, શું શું કર્યું હતું, એ બધું તેના સ્મરણમાં આવ્યું. તે દિવસે તેણે બધા આત્મીય મિત્રોની અવહેણના કરીને, બધા આમોદપ્રમોદની ઉપેક્ષા કરીને, કેવળ એક સત્યેશની ખાતર મૈસૂર જવાનું પસંદ કર્યું હતું, એ વાત સત્યેશ ભૂલી ગયો ? ત્યારબાદ ગૃહસ્થાઈમાં ફસાઈ રહીને, નિત્યનાં નાનાંમોટાં કામોમાં પણ માત્ર તેના તરફ લક્ષ્ય રાખીને, તેણે કેટલું કામ કર્યું હતું ! તેનાં ખાવાપીવાથી માંડીને દૈનિક જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં સૌથી વિશેષ, સત્યેશને કંઈ વાત અનુકૂળ આવશે, એ જ ચિંતા— એનું જ ધ્યાન તેણે રાત-દિવસ રાખ્યું હતું. સત્યેશને આ ઘરમાં આજે એક વર્ષથી વધુ સમય થયો હતો, તે અરસામાં તેને એક વાર તલભાર અસંતોષ અથવા અગવડ થવા દીધાં નહોતાં—અને છતાં સત્યેશે એ વાતોનો વિચાર સુધ્ધાં પણ કર્યો નહિ ! સત્યેશના તિરસ્કારે જે વાતમાં તેને સૌથી વધારે વીંધા નાંખી હતી, તે તેના પોતાના પ્રાણાધિક પ્રેમના અપમાનની હતી.

પ્રાતઃકાળે જ્યારે ઇલાની નિદ્રાનો ભંગ થયો, ત્યારે પણ તેને આ અપમાનનું જ્ઞાન વધારે પ્રમાણમાં હતું. તેથી જ તેણે ઇલાની વાત માની લીધી હતી, અને તેની સાથે અહીં ચાલી આવી હતી. પરંતુ આ રીતે પોતાનું ઘર છોડીને મોટી બહેન સાથે ચાલી આવીને પોતે વિશેષ અપરાધ કર્યો છે, અને તેથી સત્યેશને આઘાત પહોંચાડ્યો છે, એવો જ્યારે તેને અનુભવ થયો, ત્યારે તેની મનોદષ્ટિનું ક્ષેત્ર જ બદલાઈ ગયું.

—‘સત્યેશના પ્રાણાધિક પ્રેમનું મેં જ અપમાન કર્યું છે. સત્યેશ સાથે જે મતભિન્નતા થઈ છે તે મોટી બહેનને

કારણે જ થઈ છે,' આવો વિચાર થતાં ઇલાને શરમ ઊપજી. સત્યેશનું આ રીતે અપમાન કરવા બદલ તેને બહુ દુઃખ થયું. પછી તેણે બીજી પણ વાતોને ઊલટપલટ કરી જોઈ, તો ડગલેડગલે તે પોતાને જ દોષીત સમજવા લાગી. તેને જણાવા લાગ્યું : ખરી રીતે તો મેં સત્યેશ માટે કોઈ દિવસે કોઈ ખાસ લાગ કર્યો નહોતો; પરંતુ સત્યેશે મારે માટે બધું જતું કર્યું હતું. એ સર્વલાગી પ્રેમમર્યાદાની મેં પોતે રક્ષા નહિ કરી. ખરું છે, જે સર્વ દોષો અને અપરાધ માટે સત્યેશે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે, તે સર્વ દોષ મેં કર્યા હતા. અંતરથી ગમે તેમ હોય, પણ બાહ્ય રૂપે હું સત્યેશની આગળ દોષપાત્ર થઈ હતી. દસ જણની વચ્ચે પ્રતિષ્ઠા રાખવા જતાં મેં સર્વદા એ દસ જણના મતનો જ અધિક આશ્રય લીધો હતો. સત્યેશના મતની તરફ કદી જ જોયું નહોતું. મારી દુર્બળતા જ આ બધા માટે જવાબદાર હતી. જ્યારે લોકોએ કહ્યું, 'સત્યેશે ઇલા પર એકાધિપત્ય જમાવ્યું છે,' ત્યારે માફક હૃદય કહેતું હતું—'વાત ખરી છે, એમાં નિંદાયોગ્ય કંઈ નથી, ઊત્તરું તે સ્તુતિપાત્ર છે.' છતાં, દસ જણની આ વાત દ્વારા પ્રત્યક્ષ નિંદા સહન ન થઈ શકતી. તેથી મેં સત્યેશ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવા સુધી જવાનો અપરાધ કર્યો હતો. જો મેં સૌની સમક્ષ ઉન્નત મસ્તકે મનની વાત—ખરી વાત કહી દીધી હોત, તો આજે આ વિપદમાં મુકાવું પડત નહિ. વળી, મેં આટલા દિવસ સુધી આ બધી વાતો એમનાથી છૂપી રાખી હતી, તે દામ્પત્યધર્મને અયોગ્ય કર્યું હતું. આજ એ રીતે ઇલા દરેક વાતને યાદ કરી રહી હતી,

અને ડંગલેડગલે પોતાને દોષપાત્ર માની રહી હતી. વળી, સત્યેશ તરફ જરા દષ્ટિપાત પણ ક્યો વિના, જે લીલાને સત્યેશ આંખે પણ જોવા ઇચ્છતો નથી અને જોને પોતે પણ અદર્શ માનતી નથી તે લીલા સાથે પોતે ચાલી આવી—તે અપરાધ પણ તેની આંખોમાં સત્યેશની તમામ ત્રુટિઓને જાંખી પાડીને પર્વત જેવો દેખાવા લાગ્યો. અભારે ઘેર પાછી ફરવાનો તે કોઈ સુયોગ શોધવા લાગી. તેણે આશા રાખી હતી કે મિ. ઘોષ આવે વખતે સત્યેશને સમજાવી મનાવીને બોલાવી લાવશે, પરંતુ મિ. ઘોષનું તે વાત પર જરાય લક્ષ દેખાયું નહિ. બલકે, તે તે સત્યેશને વિશેષ દયાવવા માટે જ ઉત્સુક જણાયા. પછી તેણે ધાયું, કદાચ સત્યેશ પોતેજ આવશે. પરંતુ બાર વાગી ગયા અને તે આવ્યો નહિ, ત્યારે તેને ચટપટી થવા લાગી. ઇચ્છા થઈ કે ઘેર ચાલી જઈ. પરંતુ મોટી બહેનના ભયથી તે તેમ કરી શકી નહિ. ત્યારબાદ અસ્થિર ભાવે, કોણ જાણે, તે શું શું વિચારો શોચી રહી !

મિ. ઘોષ ઓદિસે ગયા, તે પછી લગભગ એક કલાકે એક ચપરાસી ઇલાના નામની એક ચિટ્ટી લઈને આવ્યો. સત્યેશની ચિટ્ટી સમજીને ઈલા કંપિત પગે આગળ વધી. પરંતુ ચિટ્ટી ખાલીને તે નિરાશ થઈ ગઈ. ચિટ્ટી તેના પિતાએ લખી હતી. તેમાં લખ્યું હતું—

“ પ્યારી પુત્રી—ધલા,

નલિન દ્વારા જે કંઈ સાંભળ્યું છે, તેથી સ્તંભિત થઈ ગયો છું. આ શું કર્યું, પુત્રી ? તેં મારી વાત માનવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, યાદ છે ? ઘરે ચાલી જ. ત્યાં સાંજ પહેલાં હું આવીશ. સત્યેશને પણ લખ્યું છે.—તારો પિતા. ”

આ પત્રે ઇલા પર જાણે વજ્રપાત કર્યો. તે પ્રથમથી જ પિતાની ભક્ત હતી. પિતાના મતામત સાથે એકમત થઈ રહેવાનો તેને અભ્યાસ હતો. તે જ પિતાના આ તિરસ્કારથી તેણે મનમાં દૃઢ અનુભવ કરી લીધો કે પોતે અન્યાય કર્યો હતો. તેણે કંપતે હાથે પત્ર લીલાને આપ્યો. લીલા પત્ર વાંચીને ચિડાઈ. તેણે કહ્યું—“Nonsense (છટ્) એ પાછું નમતો ન આવે, ત્યાં સુધી અહીં જ રહેવાનું છે. પિતાજીને તો કાણુ જાણે શું થઈ ગયું છે ! તે જો કંઈ સમજતાકરતા હોત. તો આજ આ દુર્ગતિ ન થાત. વાંદરાના ગળામાં સુકતાહાર પહેરાવવાથી જ આ પંચાત ઊભી નથી થઈ ? ”

ઇલાને આ વાત ઠીક લાગી નહિ, પણ તે કંઈ બોલી નહિ. સુપચાપ જઈને તે એક પુસ્તક વાંચવા બેસી ગઈ. પરંતુ તે વાંચી શકી નહિ. મનમાં ને મનમાં તે પોતાનો કાયડો જમાવવા લાગી. શા માટે પોતે લીલાની વાતની અવહેલના કરીને જતી રહેતી નથી ? જે સાચે જ કરવા જેવું છે, તે આ તુચ્છ સ્ત્રીનું નાક કપાઈ જવાના ભયથી શા માટે નથી કરતી ? તે કારણુ સમજી શકી નહિ. પોતે કંઈ જ કરી શકતી નથી, તેથી તે પોતાની જાતને જ તિરસ્કારવા લાગી છતાં તે બહાર પણ નીકળી શકી નહિ.

પ્રાતઃકાળ થતાં મિ ઘોષ પોતાના એક મિત્રમંડળને સાથે લઈને ઘેર આવ્યા. મિત્રો મિસીસ મુખરજીની તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા આવ્યા હતા. દરો પર બેસીને આ પીતાં પીતાં લીલા અને એ મિત્રો સત્યેશની ખૂબ ટીકા કરવા લાગ્યાં. કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી, એ લોકોએ આલોચના કરવામાં ભાષા પર કાળૂ રાખવાની જરૂર જોઈ નહિ.

ધલાએ શરૂઆતમાં સબ્યતા દેખાડવાની કોશિશ કરી. તેમાંના એકાદ જણે પોતા તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડવા માટે ધન્યવાદ પણ આપ્યો. પછી તો એ ક્રમની બધી વાત તેને અસહ્ય જણાવા લાગી. થોડી વાર તે ચૂપ બેસી ચા પીવા લાગી. અંતે જ્યારે માળગદોચની માત્રા ધીરે ધીરે વધવા લાગી, ત્યારે તે ઊઠી, ઊભી થઈ ને બોલી: “મોટી બહેન ! હું તમારે ત્યાં આ અપમાન સહન કરવા માટે નથી આવી !”

“જેના માટે ચોરી કરી તે જ કહે ચોર !” બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. લીલાના મિત્રો આ રીતે નિશેષ ગભરાઈ ગયા. પરંતુ લીલા સળગી ઊઠીને બોલી—“ઓરો ! ખૂબ ઝાગી આવ્યું છે, તો પછી મારી સાથે આવી શા માટે ?”

ધલાએ કહ્યું—“મેં ભૂલ કરી, હગ્ગર વાર ભૂલ કરી. આ ચાલી.” આમ કહી ઇલા તરત જ ખટખટ કરતી નીકળી ગઈ. ઘેર પહોંચ્યા પછી, તેણે જોયું તો વણીખરી દૂંડા સત્યેશના દીવાનખાનામાં પડી હતી. નોકરને હાક મારી, તેને પૂછ્યું, તો તેણે કહ્યું: “સાહેબ મને તેમનો તમામ સામાન, કપડાંઝૂતાં, મિછાનું, મિસ્તર વગેરે પેક કરવાનું ઠહી સવારના ક્યાંક બહાર ગયા છે.”

ઇલાનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. તેણે પૂછ્યું—“ક્યાં જવાના છે ? કંઈ કહી ગયા છે ?”

નોકરે કહ્યું—“એ તો નથી બોલ્યા. પરંતુ કાલે જાપાની સ્ટીમર પર બધો સામાન મોકલી આપવાનું કહ્યું છે.”

“જાપાની સ્ટીમર ! ત્યારે તો સત્યેશ હિન્દ છોડીને પોતે પોતાને દેશનિકાલ કરવા બેઠા છે !” ધલાએ કંપતે

સ્વરે કહ્યું—“વારુ, સાહેબ ! કરખાનેથી પાછા આવ્યા નથી ?”

નોકરે કહ્યું—“જી, નહિ. ગાડી તેમને હાવરા સ્ટેશન પર મૂકી પાછી આવી છે.”

કંપિત હાથે વડે ઇલાએ ટેલિફોનના રિસિવરને સ્પર્શ કર્યો, પણ કોણ જાણે કેમ તેનો હાથ પાછો પડ્યો. તેને થયું, “ત્યારે શું સત્યેશ ચાલી ગયા છે ? એક વાર પણ કંઈ કહ્યા વિના જ—એક વાર પણ ક્ષમાભિક્ષા માટે અવસર આપ્યા વિના જ તે ચાલી ગયા !” તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પરંતુ વૃદ્ધ નોકરની સામે, શરમને કારણે, તે રોઈ શકી નહિ.

નોકરને વિદાય કરીને ઇલા તરડકવા લાગી. જરા અહીંતહીં ટહેલીને તેણે પુનઃ ટેલિફોન પર જઈ મેક ક્રિડલને બોલાવ્યો. તેની પાસેથી તેણે જે કંઈ સાંભળ્યું તેથી તેનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. ચક્કર આવતાં તે પડતાં પડતાં માંડ રહી ગઈ. મેક ક્રિડલે ફોનમાં કહ્યું હતું, “મેરિશિયસમાં એક શાખા કારખાનું બોલવા માટે મારે જવાની વાત હતી. કાલે જ નિપન યુસેન કોઈશાની સ્ટીમરમાં જવાનો મારો વિચાર હતો, પણ આજ સવારે જ સત્યેશે આવીને કહ્યું—હું પોતે જ ત્યાં જઈશ, તમે કલકત્તામાં જ રહો. આ પ્રખંધ કરીને તે લગભગ ત્રણ વાગે ઓફિસથી ચાલી ગયા છે. એમનો હુકમ છે, કે જરૂરી સામાન તથા કાગળપત્રો માણસ સાથે સ્ટીમર પર મોકલી આપજો. રેલરસ્તે મદ્રાસ જઈ ને, ત્યાંથી તે સ્ટીમરમાં બેસવાના છે.”

ઇલા બેઠે હાથે માથું પકડી બેસી ગઈ—“ત્યારે શું

ખરેખર એ ચાલી ગયા ? શું હવે તેમને પાછા નહિ વાળી શકું ? ” વિચારતાં એનું હૃદય અસ્થિર બની ગયું.

સાંજને સમયે ચેટરજીસાહેબ આવ્યા. તેમના મુખ પર ભારે ગમરાટના ચિહ્ન હતાં. આવતાં જ ઇલા તેમની છાતીએ મોં નાંખી રડવા લાગી. ચેટરજીએ તેને યથાશક્ય શાંત કરતાં કહ્યું, “ સત્યેશ ઘેર નથી આવ્યા ? ”

ઇલાએ રડતાં રડતાં મેંક કિંડલ સાથેની વાતચીત કહી. ચેટરજી ચિંતાતુર બની ગયા. ઇલાને શાંતવન આપી તે વિચારવા લાગ્યા. થોડી વાર રહીને ઇલાએ કાતર ભાવે કહ્યું—“ આપુ ! હવે મારું શું થશે ? ” આટલું કહી રડતાં રડતાં તેણે ફરી ચેટરજીની છાતીમાં મોં છુપાવી દીધું.

વૃદ્ધ ચેટરજી ઇલાના વિખરાયેલા વાળમાં હાથ પસારતાં વિચાર કરવા લાગ્યા. પછી ઇલાને બેઠી કરી તેમણે સત્યેશના શોકરને બોલાવ્યો. તે કહી શક્યો નહિ, કે તેના સાહેબે કયા સ્ટેશનની ટિકિટ કપાવી હતી. આમ છતાં, વાતમાં એટલો પત્તો લાગ્યો કે સત્યેશ બી. એન. રેલવેમાં તો ગયો નથી જ. આ જાણી તેમણે ઇલાને કહ્યું—“ તું નકામી ગમરાય છે. મને વિશ્વાસ કે સત્યેશ વર્ધમાન ગયા છે—તેમના પિતાને મળવા માટે. ત્યાંથી ફરીને મદ્રાસ જાય એમ લાગે છે. હું હમણાં જ વર્ધમાન તાર કરી દઉં છું. ”

ચેટરજીએ માત્ર વર્ધમાન જ તાર ન કર્યો, નિપન યુસેન કોઈશાના અંગ્રેજ એજન્ટને પણ ટેલિફોન કર્યો. તેની સાથે ચેટરજીને ઓળખાણ હતી. ટેલિફોનમાં વાતચીત કર્યાના પરિણામે જે સ્ટીમરમાં સત્યેશની જવાની વાત

હતી, તે સ્ટીમરમાં મદ્રાસ જવા માટે બે કેબિન રિઝર્વ કરાવી લીધી.

બધી વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી ચેટરજીએ ઇલાને કહ્યું—
“ તારે ચિંતા કરવાની કોઈ જરૂર નથી. સત્યેશ જરૂર મળશે. ઘણું કરીને તો તે કાલે અહીં આવશે. અને ન આવે તો આપણે તેના બધા સામાન સાથે મદ્રાસ જઈશું, ત્યાં તેમને જરૂર પકડી પાડશું. તેમને માટે પાછા આવવાનું સંભવિત છે કે નહિ, તે કાલે સવારે જ મેંક કિંડલને પૂછીને નક્કી કરશું. તારે જરા પણ ગભરાવા જેવું નથી. ”

બધી વાતો સાંભળીને ઇલાને કંઈક ધીરજ બંધાઈ.
ચેટરજીએ કહ્યું—“ દીકરી ! મારી વાત સાંભળ. મેળાપ થાય કે તરત તેમની ક્ષમા માગજે. માત્ર એક જ જણની બૂઝથી કોઈ દિવસ ટંટો થતો નથી. તારા માટે ઘણીઘણી વાતો કહેવા જેવી છે. તેમને માટે ઘણી વાતો જવાબ આપવા જેવી છે. પરંતુ મારું માનતી હો, તો કોઈ વાતનો ઉત્તર ન આપતી. દરેક વાતનો જો ન્યાયી ઉત્તર આપવામાં આવે, તો જગત એક દાંદલેત્ર બની જાય. માન કે તને કદાચ એ એક અનુચિત વાત પણ કહી દે. તો તેથી કંઈ વિશેષ હાનિ થવાની નથી. પણ જો તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે, તો વાત વધી પડે, અને વિશેષ અન્યાય થાય. આથી જ કહું છું, દીકરી ! આ વખતે મળવું થાય ત્યારે કોઈ અનુચિત વાતનો પણ સામો જવાબ ન આપીશ. ”

ઇલાએ કંઈ ન કહ્યું. તે કહેવા ઇચ્છતી હતી કે આજ સુધી તેણે એક પણ વાતનો ઉત્તર દીધો નહોતો, કેવળ સાંભળ્યાં જ કર્યું હતું. પરંતુ આ વાત પણ ન કહીને તેણે

પિતાની મર્યાદા રાખી.

ચેટરજી ચાલી ગયા. ઇલાએ પોતાની સાથે લેવાનાં કપડાંલતાં અને અસખાખને પેક કર્યો. પોતાની ગેરહાજરીમાં ઘરખારની શી વ્યવસ્થા થશે, તે બધું તેણે મનમાં જ નક્કી કરી લીધું. આ રીતે ગોઠવણ કર્યા પછી તે મોડી રાત સુધી વિચારોની ગડમથત્રમાં રહી, અને છેક મોડી રાતે તેને નિદ્રા આવી ગઈ.

ચોગ્ય સમયે તેની ઊંઘ ઊઘડી ગઈ. તે બહાર આવી ત્યાં જ તેને એક તાર મળ્યો. સહજ ગભરાટ અને કંઈક અસંભવ આશા સાથે આશાન્વિત થઈને તેણે તાર ખોલ્યો. વાંચીને તે દિંગ્મૂઠ બની ગઈ. સત્યેશના પિતાએ તાર આપ્યો હતો કે સત્યેશ વર્ધમાનમાં માત્ર બે કલાક રોકાયો હતો, ત્યાર બાદ તે કલકત્તા ચાલી ગયો હતો.

“ ત્યારે હવે એ ક્યાં હશે ! કદાચ કાંઈ કલકત્તા આવ્યા હશે, તો આજે એ અહીં જ હોવા જોઈએ ! ” એમ વિચારી કંઈક ગભરાઈને તેણે મોટર તૈયાર કરવાનું કર્યું, અને ફોન ઉપર ગઈ. જોટલી સંભવિતઅસંભવિત જગા હતી, તે બધીને તે શોધી વળી—બધે પૂછ્યું, પણ કોઈ સત્યેશનો પત્તો આપી શક્યું નહિ.

ચેટરજીએ આવીને જોયું તો ઇલા બહુ જ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી. તેમના હાથમાં તાર આપીને ઇલા શુષ્ક મુખે તેમના તરફ જોવા લાગી. ચેટરજીએ ઇલાને આ પાછને કહ્યું—“ તું અકળા નહિ. આજે જ આપણે સ્ટીમર પર જવાનું છે. માટે તૈયાર રહેજે. હું એક વાર મેક કિંગ્ડોને મળી આવું. ”

આટલું કહી ચેટરજી ચાલી ગયા. ઇલા પોતાના ઓરડામાં જઈ પલંગ પર પડી. તેનું શરીર તથા મન બંને અત્યંત બેદયુક્ત થઈ ગયાં હતાં. તેને ઊંઘ આવી ગઈ. ઊંઘમાં તેને સ્વપ્ન આવ્યું—“ સત્યેશ પાછો આવી ગયો છે. ઇલા લગ્નને લીધે તેની સામે જઈ શક્તી નથી—જાણે તેનાં પગ જકડાઈ ગયા છે. મોં પણ જાણે સિવાઈ ગયું છે. સત્યેશ બધો સામાન ગાડીમાં રખાવી, મોટરમાં જઈ બેઠો. ઇલાએ આ બધું ધરમાંથી જોયું. પછી પોતે વેગ કરીને ઊઠીને જેવી સત્યેશની પાસે જવા લાગી, ત્યાં ડોલું ખાઈ પડી ગઈ. ”

અને એ જ વખતે સાચેસાચ એ પલંગ પરથી નીચે પડી ગઈ અને પોતાને સંભાળવા લાગી. પરંતુ જાગતાં જ તેણે સાંભળ્યું, તો જાણે સત્યેશ શોફરને કહી રહ્યો હતો ‘ નાવડી ઓવારે. ’ ઇલા ચોંકી ઊઠી, અને આંખો ચોળતી ઊભી થઈ. ખરેખર સત્યેશ આવી ગયો હતો. ભાડૂતી ગાડીમાં સામાન મુકાવીને તેને નાવડી ઓવારે લઈ જવાનું તે કહી રહ્યો હતો. ઇલા ઊઠીને ઊભી થઈ. તેનું હૃદય ભયંકર રીતે ધડકવા લાગ્યું. હૃદય દબાવીને તે થોડી વાર ઊભી રહી. તે જ વખતે સત્યેશ ગાડી રવાના કરી જમવાના ઓરડામાં ગયો.

આખાએ તરત જ આવીને ઇલાને કહ્યું—“ બાઈસાહેબ ! સાહેબ આવ્યા છે. ભોજનખંડમાં બેઠા છે. ” ઇલા કંઈ પણ કહ્યા સિવાય ભોજનખંડમાં જઈ પહોંચી. સત્યેશે એક વાર દષ્ટિ ઊંચી કરીને જોયું, પરંતુ કંઈ બોલ્યો નહિ. ઇલા ખુરશી પર જઈને બેસી ગઈ. તે પણ કંઈ બોલી શકી નહિ. નોકર તેની આગળ પણ ભોજનની એક થાળી

મૂઠવા આવ્યો, પણ ધલાએ તેને મના કરી.

સત્યેશ ગુપ્ત્યુપ ખાવા લાગ્યો. ધલા નોકરને બેચાર શબ્દો કહેવા ઉપરાંત કશું ન બોલી. ભોજન પૂરું થતાં સત્યેશ ઊઠ્યો. એટલે ધલા તેની નજીક ગઈ અને હાથ પકડીને નીચું જોઈ બોલી—‘તમે ક્યાં જાઓ છો?’ આટલું કહેતાં તેનો કંઠ ભરાઈ ગયો.

સત્યેશે કહ્યું—“મેરિશિયસ.” થોડી વાર તે મૌન રહી બોલ્યો—“તારે કોઈ પણ પ્રકારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. મેં અહીંની ઓફિસને ફરમાવી દીધું છે. તેઓ તને દર મહિને ૫૦૦ રૂપિયા આપ્યા કરશે. ધરખાર, ગાડીધોડા બધું રહેશે. તને કોઈ રીતે તકલીફ નહિ પડે.”

ધલાનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું. તેને રડવું આવી રહ્યું હતું. કેટલીય વાતો તેના હૃદયમાં ગડમથલ મચાવી રહી હતી; પરંતુ તે એક પણ વાત કહી શકી નહિ. ગળા સુધી આવીને તે બધી રહી જતી હતી. આથી, અંતે તેણે આટલું જ કહ્યું: “કેમ જાઓ છો?”—આટલું કહી તેણે પોતાનાં બન્ને કરુણ નેત્રો સત્યેશ પર સ્થિર કરી દીધાં. સત્યેશે પણ એક વાર તેના તરફ જોયું. સત્યેશના મનમાં જાણે એક શંકા ઊઠી. જાણે એક જ દિવસમાં ધલા એક પ્રકારની માંદી જેવી બની ગઈ હતી. એ જોઈને સત્યેશને શંકા પડી, પરંતુ પોતાના મનોબાવને સંભાળી તે ધીર બાવે બોલ્યો—“કેમ? તો કહું છું. જ્યારે જવાનો જ છું, ત્યારે બધી વાતો સ્પષ્ટ કરીને તને સમજાવી જવી એ જ હીક છે. પરંતુ અહીં નોકરોની સામે નહિ—ચાલ પેલા ખંડમાં.”

અન્ને જણાં દીવાનખાનામાં ગયાં. સત્યેશે ધલાને ખુરશી

પર બેસાડી, અને પોતે તેની સામે બિભે રહી કહેવા લાગ્યો:
 “ મેં કંઈ પરાણે કોઈ ભરાઈને આમ નથી કર્યું. મેં સારી
 રીતે વિચારી લીધું છે, કે તારા અને મારા સાથે રહેવાથી
 જીવનનું જીવન વ્યર્થ ગતી જશે. હિન્દુધર્મ અનુસાર આપણા
 જીવનના વિવાહ થયા છે. આથી, લગ્ન ફોડ કરવાનો કોઈ
 ઉપાય નથી. આથી જો આપણે જીવન એકસાથે રહેવાની
 શરૂઆત કરીએ, તો તને પણ મુશ્કેલી પડશે અને મને
 પણ મુશ્કેલી પડશે. તેમાં કોઈનો દોષ નથી. મૂળ વાત એ
 છે કે આપણી એકબીજાને માટેની તૈયારી નથી. તારી
 મોટી ગાંઠને ફીક કહ્યું હતું—આ તો વાંદરાના ગળાનો મુ-
 ક્તાહાર છે. અને, જો હું દૂર થઈ જાઉં, તો તું પણ આનંદ-
 થી જીવન વ્યતીત કરી શકશે, ને હું પણ અધિક નિશ્ચિંત
 થઈ શકીશ. આથી હું જાઉં છું. જીવનના આરંભમાં જ હું
 મોટી ભૂલ કરી બેઠો છું. મોટી મોટી આશાઓ સાથે મેં
 તારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. અનેક સ્વપ્નાં જોયાં હતાં.
 આજે જોઉં છું—એ બધો ભ્રમ હતો. પરંતુ તેથી શું બે
 જીવોને એકદમ વ્યર્થ કરી દેવા? જો તું તારે માર્ગે જાય
 અને હું મારે માર્ગે જાઉં, તો હજી પણ આપણે જીવન
 જીવન સાર્થક કરી શકીએ તેમ છીએ. પરસ્પરના પ્રેમની
 વાત છોડી દઈને પણ જીવનની સાર્થકતા થઈ શકે છે. ”

મહાએ બધી વાત ન સાંભળી, ન સાંભળી શકી. તે
 સાંભળવાની તેને આવશ્યકતા દેખાઈ નહિ. પૂરી થતાં જ
 તેણે માત્ર એટલું જ કહ્યું—“ મારી એક વાત માનશો ?
 મેં તમને ત્રાસ આપ્યો છે, એ મારા ભાગ્યનો દોષ છે. હું
 શુનેગાર છું. પરંતુ મને આટલી મોટી શિક્ષા કરતાં પહેલાં

એક વધારે વાર મારી પરીક્ષા કરી જોશો ? હું છ મહિનાનો જ સમય માગું છું. એક વાર ફરી મારી પરીક્ષા લેજો. છ માસના સમય પછી તમે મને ઠોકરે લેશો તો હું તમને નહિ રોકું ”

સત્યેશે કહ્યું—“ જો ઇલા, તું બહેલીગણેલી છે. સાધારણ સ્ત્રી જેમ વાત ન કર. આપણો સંબંધ કેવો છે તેનો સારી રીતે મનમાં વિચાર કરી જો. તને ઠોકરે લેવાની કોઈ જ વાત એમાં નથી ! તેં અને મેં એક સંસાર જીવો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ જોઈ લીધું કે આપણું ચરિત્ર, શિક્ષણ, અને આપણી દીક્ષા એટલાં તો વિપરીત છે કે આપણે એકબીજાને વીધ્યા વિના રહી શકતાં નથી. જોઈ લીધું છે કે આપણો સંસાર બનાવવાનો experiment (અખતરો) સફળ થયો નથી. આથી તેને પડતો મૂકવો જ હજી છે. એને લઈને કોઈ પણ પ્રકારે રોવું-કકળવું, ઝગડોઝગડ કરવાં એ તારા જેવી બુદ્ધિમાન સ્ત્રીને શોભાડપ નથી. વળી છ મહિનાની મુદત લેવાથી કંઈ લાભ નથી. આપણી પ્રકૃતિ જ એવી છે કે ગમે તેવી ચેષ્ટા કરવા છતાં આપણે જીવનને સુખી કરી શકીશું નહિ. આથી, જો આપણે છ મહિના હજી સંસાર બનાવવા બેસીએ, તો આપણે એકબીજાને આ રીતે કષ્ટ જ આપશું, અને તું ખૂબ પ્રયત્ન કરીને તારા સ્વભાવને થોડો સમય દબાવી રાખશે. તને એવી સ્થિતિમાં રાખવી એ મને ઠીક લાગતું નથી—અને તેમ કરવાનો મને કોઈ અધિકાર પણ નથી. ”

તે જ વખતે ઇલાએ જીડીને સત્યેશના પગ પકડી

લીધા. આંખોનાં જળથી પોતાનાં હૃદયને ભરી દઈ, તે સત્યેશના મુખ તરફ જોવા લાગી—“ મને મારી ન નાખો —જીવવા દો. તમે મને છોડી જશો, તો હું બે દિવસ પણ જીવીશ નહિ. મારા પર દયા કરો. છ માસ નહિ તો બે મહિનાનો સમય આપો ! ”

સત્યેશે થોડી વાર ચૂપ રહી ઇલાને ખેંચીને પોતાની છાતી નજીક લીધી. તેની આંખોમાં પણ અશ્રુ ઊભરાતાં હતાં. તેણે ઇલાને હૃદયસરસી લઈ તેના કંપિત અધરોનું ચુંબન કર્યું. તે બીજો એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો.

થોડી વાર પછી ચેટરજી સાહેબ મેંક કિંડલને લઇને આવી પહોંચ્યા. સત્યેશને જોતાં જ તે વિસ્મિત થયા અને તેમણે ઇલા તરફ જોયું. ઇલાનું પ્રસન્ન વદન તથા એની આંખો જોઇને તે બધું પામી ગયા.

ચેટરજીએ આવીને કહ્યું—“ તો બધું પતી ગયું ને ? ત્યારે, મેંક કિંડલે જ મોરિશિયસ જવાનું ને ? ”

સત્યેશ બોલ્યો—“ નહિ, હું જ જમશ.”

ઇલા અને ચેટરજી શંકિત ભાવે તેના મુખ તરફ જોવા લાગ્યાં.

સત્યેશે કહ્યું—“ ઇલાને જરા કાળાપાણીની પેલી પાર સહેલ કરાવી લાવું. શું કહે છે, ઇલા ? ”

ઇલાનું મુખ ઉજ્જવળ બની ઊઠ્યું.

સત્યેશ અને ઇલા તેજ સ્ટીમરમાં મોરિશિયસ જવા ઊપડ્યાં.

છ માસ પછી સત્યેશ અને ઇલા કલકત્તા પાછા ફર્યો, ત્યારે કલકત્તાની મિત્રમંડળીમાં સ્વાગતસત્કાર અને અભિનંદનોની ધૂમ મચી રહી. મોરિશિયસમાં સત્યેશે મેસાયુસેટ્સ મશીનરી લિમીટેડનો કારભાર જમાવ્યો હતો, અને ત્યાં એક યોગ્ય પ્રતિનિધિની નિમણૂંક કરી તે પાછો ફર્યો.

કલકત્તા પાછા ફરતાં જ સત્યેશે જોયું, તો તેના પિતા મૃત્યુશૈય્યા પર હતા. આ સમયે તે પેનશન લઈને કાશી-નિવાસ કરી રહ્યા હતા. કાશીમાં તેમને લકવો થયો હતો, તેમાંથી તેઓ ખચી તો ગયા; પણ પછી તરત જ અરધું અંગ જૂઠું થઈ ગયું, અને તેમને આવી અવસ્થામાં પથારી લેવી પડી. તેઓ ત્રણચાર માસથી પડ્યા હતા. આ વખતે તેમની સ્થિતિ ખૂબ ખરાબ હતી. કલકત્તા આવ્યા પછી સત્યેશે કાશી જવાની તૈયારી કરી. ઇલા પણ સાથે જ હતી, તેણે સત્યેશનો સાથ કેમેય ન છોડ્યો. એ પછી લગભગ એક મહિના સુધી વૃદ્ધ કાલીબાણુ મરણપથારીએ રહ્યા અને પછી સર્વ યંત્રણાઓથી મુક્તિ પામ્યા. પરંતુ આ એક

મહિનામાં તેમના સંતપ્ત હૃદયને ઘણા સમય પછી શાંતિનો આસ્વાદ મળ્યો હતો. ઇલાએ આ એક માસ સુધી ખીમાર સસરાની પથારી આગળ ઢિભી રહી તેમની એક દેવીની જેમ એવી સેવાચાકરી કરી, અને સાથેસાથે ગૃહસ્થજીવનમાં એવી શાંતિ તથા સુવ્યવસ્થા આણી કે કાલીબૂપણ બાબુ તેમજ ત્યાં રહેલાં બન્ધુ-બાંધવો તેની નિષ્ઠા, ચેષ્ટા અને કૌશલ્ય જોઈને જાણે કે અવાફ થઈ ગયાં.

સત્યેશની બહેન મનોરમા એક દિવસ રડતાં રડતાં બાલી—“બાબી, તમે આટલું બધું જાણો છો, આટલું કરી શકો છો—મને થાય છે, તમે જો શરુઆતથી જ પિતાજી પાસે રહ્યાં હોત, તો આ જ તેમની આ દશા ન થાત.”

ઇલા કેવળ રોધ પડી—તેનાથી કશું કહેવાયું નહિ. તેના મનમાં પણ એ જ હતું કે માત્ર સેવા અને ચાકરીના અભાવે જ તેના સસરાની આ ઉમરે આ દશા થઈ ગઈ હતી. જો તે પોતે તેમની પાસે ઘેર રહીને પોતાનો સમય સસરાની પૂજા અને સેવામાં ગાળતી હોત તો આજે યમ તેને અડી પણ શકત નહિ. એમ કેમ ન થયું ?

કાલી બાબુ પણ અવાફ હતા. અંત સુધી તેમનું જ્ઞાન અતૂટ હતું. પરંતુ જીમ લયડી ગઈ હતી, માત્ર ઇશારા દ્વારા જ તેમની વાતોનો બાવ સમજવો પડતો. છતાં કોણ જાણે કેમ, ઇલા તેની દરેક વાત અને દરેક ઇશારત તરત સમજી જતી હતી. બીજું કોઈ તે સમજી શકતું નહિ. વચ્ચે વચ્ચે કાલી બાબુ નીરવ નજરે સત્યેશ તથા ઇલાના મુખ તરફ પ્રશંસા-પૂર્વક જોઈ ચૂપચાપ આંસુ વહાવ્યા કરતા. એ વખતે ઇલા આંસુ છુપાવીને તેમની આંખ લૂછી નાખતી, અને કોણ જાણે કેવી

વાતો કરીને તેમના હૃદયને સાંત્વન આપતી. તેમના મનની બધી વાતો સમજી જઈને, તે ઉત્તર આપતી હતી—આથી જ એની સાંત્વનાથી વૃદ્ધનું મોં આનંદથી ઝળકી રહેતું હતું.

મૃત્યુને આગલે દહાડે ચેટરજી સાહેબ આવ્યા. તે દિવસે કાલીબાણુ ખૂબ શાંત અને સ્વસ્થ જણાતા હતા. ચેટરજીને જોઈ તે તેમના તરફ થોડી વાર જોઈ રહ્યા. બાદ ઇલાને જોવા માટે તેમણે પથારીને માથે આંખો ફેરવી. ઇલા બાણુના ઓરડામાં ગઈ હતી. સત્યેશે ઇશારો કરતાં જ તે આવી ઊભી. કાલીબાણુએ ઇશારત વડે તેને કંઈક સમજાવી અને તેના પિતાને તે જણાવવા કહ્યું. ઇલા સમજી ગઈ, પણ તેણે પોતાના પિતાને કંઈ ન કહ્યું. માત્ર પોતાના શ્વસુરને કહ્યું—“ છિ: ! તમે આવી નકામી વાતો શીદને કરો છો ? ” આટલું કહી સાડીનો છેડો મુખ પર ઢાંકીને તે રડી પડી. કાલીબાણુએ ઘણા દિવસ પછી આજે પોતાનો ધૂનતો હાથ ઊંચો કર્યો, ને મુખ પરથી અંચળ દૂર કર્યો. સ્પષ્ટ શબ્દે તે બોલ્યા—
“ રડ નહિ, પિતાજીને કહે ! ”

ઇલાએ તેમના મુખ તરફ જોયું. તેમની વ્યગ્રતા જોતાં તેને લાગ્યું કે કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. ચેટરજીએ પૂછ્યું “ તેઓ શું કહેવા માગે છે, બેટા ? મને કહે. ”

ઘણા પ્રયત્ન છતાં ઇલા કહી શકી નહિ. પરંતુ સત્યેશ હવે વાત સમજી ગયો હતો. તેણે કહ્યું—“ ઇલાની સંજાળ પોતે ન લઈ શક્યા, તે બદલ બેદ પ્રકટ કરી રહ્યા છે. ”

કાલીબાણુએ પણ એ જ મનોબાવ પ્રગટ કર્યો. પછી ખૂબ યત્ન કરીને ચેટરજી બાણુ તરફ જોઈને બોલ્યા—“ તમે રત્ન આપ્યું હતું—ઓળખી ન શક્યો. ”

ધલા રડતી રડતી બોલી—“ આવે વખતે આ વાતો કરીને મને અપરાધી ન કરો. મને ખબર છે, મેં તમારી આગળ કેટલાય અપરાધ કર્યા છે. તમારી નજીકમાં સ્થાન પામી નહિ, એ મારો અપરાધ જ છે ને ! ”

કાલીબાણુની બન્ને આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. ચેટરજીએ તેમને સાંત્વન આપવાની ચેષ્ટા કરી. પરંતુ તેમની બન્ને આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. ઘણે દિવસે કાલીબૂખણ બાણુ આજે બે વાતો કરીને સર્વકાળને માટે નિર્વાક થઈ ગયા. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં તેમણે સ્વર્ગારોહણ કર્યું.

સત્યેશ કલકત્તા પાછો ફર્યો. અહીંથી વતનમાં જઈને પ્રાયશ્ચિત્ત અને શ્રાદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. ઇલાએ તેની રીતેય એનો સાથ ન છોડ્યો. તે પણ સાથે ગઈ. તે વખતે વર્ષાઋતુ હતી. આણુએ વિક્રમપુર પાણીમાં બોળાયેલું હતું. અપાર જલરાશિની વચ્ચે એકેએક ઘર એકેએક મહોલ્લો દીપનો આભાસ આપતાં હતાં. સત્યેશે ઇલાને પૂછ્યું—“ કેવું લાગે છે ? ”

તોડા પર બેઠલાં એ બન્ને વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. નીલ આકાશમાં વાદળીઓનાં જૂથ ચારે બાજુ દોડી રહ્યાં હતાં. મધ્યમાં શ્વેત ચંદ્ર વાદળીઓના દળ ઉપર પોતાનો સ્નિગ્ધ પ્રકાશ ફેંકી તેને ઉજ્જવળ કરી રહ્યો હતો. તે અપાર જલરાશિ ચંદ્રના પ્રકાશમાં ઝગઝગી રહ્યો હતો. નાવિકો તાલપૂર્વક હથેલાં મારીને પાણીમાં ચાંદીની ઝલક ઉત્પન્ન કરી રહ્યા હતા. દૂર દૂર, ગામનાં વૃક્ષો અંધકારમાં ચાંદીના આવરણમાં ચોરની જેમ છુપાઈને બિંબેલાં હોય તેમ દેખાતાં હતાં.

ઇલાએ કહ્યું—“ ઘણું સુંદર ! ”

આ નીરવ ને નિર્જન અંધકારમાં ઇલાને મનમાં થવા લાગ્યું કે તેઓ આ જગતમાં જ નથી—કોઈ અજ્ઞાત જાદુની નૌકા પર ચડીને, તે બન્ને જાણે સ્વર્ગલોકને રસ્તે વાદળાંઓની વચ્ચેથી યાત્રા કરી રહ્યાં હતાં. જાણે તેની આંખો સમક્ષ સમસ્ત જીવનનું સ્વર્ગ નીલ આવરણની અંદરથી સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ થઈ રહ્યું હતું. તેણે સત્યેશના હાથને વળી જોઈ દાખ્યો, અને કહ્યું—“ ધણું જ સુંદર ! સમુદ્રની સપાટીથી પણ સુંદર ! ”

સત્યેશનું ચૈતૃક વાસગૃહ ધણા દિવસથી પરિત્યક્ત દશામાં હતું. તેના આગમનની ખબર મળી, એથી એ ઘર ઝાડીઝડીને લીપીગૂંપીને સાફ કરવામાં આવ્યું. પરંતુ બાલી-મંજના તે સુરમ્ય બંગલાની તુલનામાં આ એક અંધારિયા કૂવા જેવું હતું, એમ કહી શકાય. સત્યેશે ઇલાને કહ્યું—“ તારે ઘેર આવવાની જરૂર નથી. તું અહીં બોટમાં જ રહેજે. એ ઘરમાં તું નહિ રહી શકે. ”

પ્રત્તા સત્યેશના મુખ તરફ જોઈ જરા હસીને બોલીઃ “ એમ ન ચાલે. ”

“ કેમ ? અગ્નિમાં પડવું છે શું ? ”

“ અગ્નિમાં પડીને જ તો સોનું શુદ્ધ થાય છે, એ નથી જાણતા ? પારસ પથ્થર સાચો નથી, સાચો તો અગ્નિ જ છે. ”

રાત અને દિવસ એકધારી વૃષ્ટિથી કામકાજવાળા ઘર લોકોની અવરજવરને કારણે કાલ્પનીયકાલીન લદખદ થઈ ગયું હતું. આમાં બધાં શ્રાદ્ધના આયોજન માટે દોડાદોડ કરી રહ્યાં હતાં. ઇલાને સૌથી વધુ કામ હતું.

તેને સૌથી વિશેષ દોડધામ કરવી પડતી. વોટરપ્રેક્ષક ડગલો પહેરીને તે ચારે બાજુ આવજાવ કરી બધી ગોઠવણ કરી રહી હતી. એક દિવસ સવારે ગોઠણખર કીચડમાંથી નીકળીને, બીંગતી બીંગતી તે પોતાની સૂવાની ઓરડીના વરંડામાં આવીને ઊભી રહી. તેના શરીર પર વરસાદી ડગલો ન હતો. માત્ર માથે જરા આવરણ હતું. હાથે કડું ને ચૂડી હતાં. આખે હાથે હળદરનો લેપ હતો. વરંડામાં પાણી રાખ્યું હતું અને અંગુઠો પણ ટાંગ્યો હતો. તે હાથ પગ ધોઈ ધરમાં ગઈ. સામે જ સત્યેશ નજરે પડ્યો.

સત્યેશ બોલ્યો—“ કેમ ઇલા, કેવું લાગે છે ? બહુ સુંદર ? કેમ કેવો કીચડ છે ? કેવું પાણી જ પાણી થઈ ગયું છે ? કેવું જળમંબોમ છે ? ”

ઇલાએ હાસ્યમય નેત્રે સત્યેશ તરફ જોયું, અને બોલી : “ મસ્કરીની વાત નથી. ખરેખર સુંદર છે ! જમીનની માટી જળવાયુ સાથે કેવી ચોંટી ગઈ છે—પ્રકૃતિ સાથેનું તેનું કેવું મિત્રન છે ! આનું નામ Life (જીવન) ! આનાથી વધુ સુંદર બોજું શું હોઈ શકે ? ” તેના ગાલ અને હોઠો ઉપરની લાલાશ દ્વારા જાણે જીવન પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું. સત્યેશ તેના એ સ્વરૂપનો ઉપભોગ કરી રહ્યો હતો.

સત્યેશ બોલ્યો—“ ઇલા ! તેં મારી જીભ જ બંધ કરી દીધી. મારો તો આ દેશ સાથે લોહીમાંસનો સંબંધ છે. મને વિશ્વાસ છે, હું આ જમીનને બહુ પ્યાર કરું છું. તોપણ હું પાગલ જેવો બની ગયો છું. પાણી ને કીચડ, કીચડ અને પાણી ! ધરમાંથી સારા માણસને ઠીક રીતે બહાર નીકળવાનોય રસ્તો નથી. અને તું કહે છે કે બહુ સુંદર છે ? ”

મંત્રા હસીને બોલી—“ તમે એક ખોટા ખ્યાલ ઝાંધી બેઠા છો. અહીં આવતી વેળા સારા ખ્યાલને તમે પેટીમાં બંધ કરી મૂક્યો છે, એજ ભૂલ છે. અહીં પ્રકૃતિ પોતાના કીચડથી વરદ હસ્ત પ્રસારી આલિંગન કરવા આવી છે. બલમનસાધનો પોશાક છોડીને આવ્યા વિના તેના અંતરનો ઉપભોગ કંઈ રીતે કરી શકાય ? ”

“ વળી, આ દેશના લોકો પણ મને પાગલ બનાવી કાઢશે. બધા લોકો એવી મહેનત કરે છે કે મારે કામ જ ન આવે. સુયોગ જોઈને મારું અપમાન કરવા માટે કોઈ ચૂક્યું નથી. કેવા છે એ બધા લોકો ! મનુષ્યત્વને હિસાબે મારા કારખાનાના પેલા મજૂરો કરતાંયે અધમ છે—જીવનભર ખાવુંપીવું, ફરવું અને ખરાબ કામોમાં લાગ્યાં રહેવું. અસ, આ જ કામ છે, ભગવાને તેઓને માણસ કેમ બનાવ્યા છે, તેનો તેઓ એકવાર પણ વિચાર કરતા નથી. ખર ! કબૂલ, પ્રકૃતિ તારી સમીપમાં આવી પહોંચી છે, પરંતુ અહીંના માણસોએ તને ત્રાસ નથી આપ્યો. ? ”

“ બિલકુલ નહિ. હું તો જોઈ છું કે તેઓ સહૃદય છે. તેઓ હંમેશાં આપણી પ્રશંસા કરે છે, અને દરેક વાતમાં તેઓ આપણા વિચારને સાથ આપે છે. આપણી આવશ્યકતાને સમજીને તેઓ કામ કરે એવી આપણે આશા જ કરતા નથી. એમ થઈ પણ નહિ શકે. પેલા ઘરમાં મોટાં વહુજીમહારાજ રહે છે. તે પેન્ને દહાડે આવીને, કોણ જાણે, મને શું ને શું કહી ગયાં—તે બકી ગયાં : હું બેશરમ છું, નફરત છું. છતાં મને તેથી જરા પણ ક્રોધ નથી થયો. હું લાજ નથી કાઢતી, સૌની સામે ખુલ્લે

મેંએ ફરું છું, મહોલ્લાના બલભલા માણસો સાથે બેસીને વાતચીત કરું છું, તે જોઈને વહુજીમહારાજના જેવા ભોડા મને નિર્લજ્જ ન કહે, તો કહેવું પડશે કે તેઓ પોતાના મનની વાત—હૃદયની વાત કહેતાં નથી. આ વસ્તુઓ તેમના સંસ્કારો સાથે મળી ગઈ છે. કલકતામાં હોઈએ, તો ત્યાં પણ એમ જ બને છે. ત્યાં જેઓ ભારે નિષ્ઠાવાળા છે,—હિન્દુઓ છે અને ગંગાસ્નાન કર્યા વિના જેઓ મેંમાં કાળિયોય મૂકતા નથી, તેઓ અમારું આમંત્રણ સ્વીકારી આવે છે અને મીઠી મીઠી વાતો કરીને અમને રીઝવે છે—પણ પાછા ઘેર તો ગંગાસ્નાન કરીને જ જાય છે ! અહીં એવું થતું નથી. જે છે, તે ખુલ્લું જ કહેવામાં આવે છે—અમને એ સારું લાગે છે. ”

સત્યેશે ધલાના મુખ તરફ જોઈ અનુભવ કર્યો, કે તે પોતાના હૃદયની વાત કહી રહી હતી. તેણે કહ્યું—“ સારું, પણ હવે ઉપાય શો છે ? પ્રાયશ્ચિત્ત તો થઈ ગયું, પણ શ્રાદ્ધ માટે મોટો બજેડો બિભો થયો છે. લાગે છે, કાંઈ નહિ આવે. ”

ધલાએ કહ્યું—“ તો શું કરશું, કહો જોઈએ. તમને જે ઠીક લાગે તે કરો. જેને આવવું હોય તે આવે, ન આવવું હોય તે ન આવે. ”

“ પણ તેથી લાભ શો ? આપણે સમાજને તો આપણી સાથે કરી શકીશું નહિ. સામાજિક રૂપે તો સંસ્કાર નહિ જ થાય ને ? ”

“ ન થાય તો શું ? સસરાજીના આત્માને તો તૃપ્તિ થશે. સમાજને માટે તમે ચિંતા ન કરો. સમાજ પર

એકદમ આક્રમણ કરીને આપણે તેને આપણા મતનો બનાવી શકતા નથી. છતાં સમાજે સત્યને પંથે જરૂર આવવું જ પડશે. આજે તમે મને લઈને સમાજમાં જે બોમ્બગોળો રાખ્યો છે તે જરૂર ફૂટશે, અને તેથી સમાજના જૂના સંસ્કારોનો ધ્વંસ થઈ જશે. તમે અને હું આજે જે કામ કરી રહ્યાં છીએ, તેને માટે તાર્કિક ગમે તેવા શાપ આપે, તોય જે આપણો માર્ગ સાચો છે, તો તેઓએ એ સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે. ”

કોઈ રીતે શ્રાદ્ધ તો સમાપ્ત થયું. કેટલાક લોકો સત્યેશના પક્ષમાં આવ્યા, પણ મોટા ભાગના નહિ આવ્યા. છતાં સત્યેશે શાસ્ત્રાનુસાર પિતાની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા પૂર્ણ કરી.

શ્રાદ્ધ કરીને સત્યેશ કત્તકતા આવ્યો. આ વખતે તે બહુ વ્યસ્ત થઈ ગયો હતો. કામ માટે પણ તેને બહુ ઓછો સમય મળતો હતો. ઘણા પણ એ દિવસોમાં ખૂબ વ્યસ્ત રહેતી. કારણ કે પહેલાં કરતાં હવે મિત્રો અને બંધુ-બાંધવોની જમાવટ વધી જ રહી હતી. તેમને આદરસત્કાર અને વચ્ચેવચ્ચે ખાનપાન આપી પરિતૃપ્ત કરવાની રીતથી સત્યેશના અતિથિસત્કારની ખ્યાતિમાં સારી રીતે વધારો થયો હતો. આથી ઇલાનો ઘણો સમય આ પાછળ જતો હતો. ઉપરાંત એક બીજો ઉત્પાત ઊભો થયો હતો, એ તેની ખ્યાતિનો હતો. તેણે “ જગતના ઇતિહાસમાં ઓછોતું સ્થાન ” નામનું પુસ્તક લખીને છપાવ્યું હતું. દેશપરદેશમાં આ પુસ્તકની પ્રશંસા થઈ રહી હતી. વારંવાર તેને બીજું પણ કંઈ લખવું પડતું હતું. માસિક પત્રોના તંત્રીઓ, પુસ્તકપ્રકાશકો, વગેરે લોકોના ઉત્પાતથી એને હમેશાં કંઈ ને

કંઈ લખવું જ પડતું. તેનું સાહિત્યવિષયક જીવન વાતવાતમાં સારી રીતે વિસ્તરી ગયું.

એક દિવસ સત્યેશ ને ઇલા પોતાના નવા બંગલાની છત પર બેસીને છાપું વાંચી રહ્યાં હતાં. થોડીવાર બાદ સત્યેશના નવા મિત્ર બેરિસ્ટર ઘોષ આવી પહોંચ્યા. તેણે કહ્યું—“મિસીસ મુખરજી, તમે જોયું મિસ રેંકફાર્ટે ‘Women’s ‘World’ (સ્ત્રીજગત) છાપામાં તમારાં પુસ્તકની આશ્વોચના કરતાં શું લખ્યું છે ?”

ઇલાએ કંઈ હસીને કહ્યું—“હા, જોયું છે.”

સત્યેશ બોલ્યો—“શું તે જોયું છે ? અને મને કંઈ જ ન કહ્યું ? શું લખ્યું છે, મિ. અશોક ?”

“મિસ રેંકફાર્ટ જાણે છે કે મિસીસ મુખરજીએ જ્યાં આગળ સ્ત્રીઓના આધુનિક માર્ગ તરફ વધારે સહાનુભૂતિ દેખાડી છે, ત્યાં આગળ હિન્દી સ્ત્રીઓ તો બંધનમાંથી જરા પણ છૂટ મેળવી શકી નથી. એ બંધનને મિસીસ મુખરજીએ Idealistie (ભાવનામય) કરીને નારીજીવનનો જે આદર્શ સ્થાપિત કર્યો છે, તે કવિત્વની નજરે ખૂબ સુંદર છે, પણ બોહીમાંસના વાસ્તવ જગતમાં જે વસ્તુ આકારમાં દેખાય છે તેનું નામ સ્ત્રીઓની શુભામી છે. આ વાત આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર કહી હોત તો યોગ્ય થાત આજે તે વીતી તિથિની ચમત્ ગમ છે. આ સિવાય મિસ રેંકફાર્ટે પુસ્તકનાં ઠીક વખાણ કર્યાં છે.”

ઇલા બોલી—“ત્યારે, અહીં મનમથનાથ ચેટરજી મહારાજ મારા વિષે લખે છે કે હું એક ક્રાંતિકારી સ્ત્રી છું. હિન્દુ સ્ત્રીજીવનના આદર્શની મને ખબર નથી. મારું આચરણ

એકદમ મેમસાહેબ જેવું છે—ભારતીય સ્ત્રીજીવન વિષે હું કંઈ જ જાણતી નથી.”

મિ. અશોક બોલ્યો—“તે તો એમ જ લખવાનો. તેણે તે દિવસે વ્યવસ્થાપક સભામાં જીડીને બાપણુ કરતાં પણ કહ્યું હતું કે જે સરકાર સ્ત્રીઓના શિક્ષણની ખાતમા કંઈ વધારે હસ્તક્ષેપ કરશે, તો ભારે અનર્થ થશે. સ્ત્રીઓનું ખરું વાસ્તવિક શિક્ષણ અંતઃપુરમાં જ હોય છે. ત્યાં તે જે શિક્ષણ પામે છે તે Spiritual, if not intellectual (બૌદ્ધિક નહિ, તો આધ્યાત્મિક) છે. એ રીતે જે સ્ત્રીઓ તૈયાર થાય છે તે એક પ્રકારે ministering angel (દિવ્ય કલ્યાણિની) થાય છે. તે સિવાય ઘરની બહારની કાંઈ પણ અસર સ્ત્રીઓ પર પડશે, તો સમાજ છિન્ન ભિન્ન થઈ જશે, વગેરે.”

સત્યેશે કહ્યું—“The blessed word spiritual (ધન્ય શબ્દ આધ્યાત્મિક). આપણા બધા દોષો ઠાંકવા માટે એ શબ્દ બ્રહ્માસ્વરૂપ છે. આપણા દેશની સ્ત્રીઓને જોઈ અત્યારે ત્રણ પ્રકારના માણસો જ નિશ્ચિન્ત થઈ શકે છે. એક એ છે, જેઓએ કદી પણ બીજા પ્રકારની સ્ત્રીઓ જોઈ નથી. તેઓ સ્ત્રીચરિત્રના ગુણો પર મુગ્ધ થઈ તેની વાહવાહ કરવા લાગે છે. તેવા લોકોને દોષ નહિ આપી શકાય. બીજો પ્રકાર એ છે, કે જેણે તેઓનું પ્રભુત્વ તથા બધી પ્રવૃત્તિઓને દાખી રાખી છે. અને ત્રીજા પ્રકારના માણસો એ છે, જેમને સાંખ્યની બાપામાં ‘તુષ્ટ’ કહી શકાય. આ લોકો જે સ્થિતિ હોય તેમાં પ્રસન્ન રહેનારા છે. તેઓ આંખો ખોલીને જોવા અને હાથ ચલાવીને કામ કરવા સિવાય બાકીનું બધું કરવા

રાજ હોય છે. આથી મારા મનમાં એમ થઈ આવે છે કે એટરજી મહાશય આપણા મામની કાદંબિનીદેવીની જેમ spiritual (આધ્યાત્મિક) સ્ત્રીને પનારે પડ્યા હોત, તો ત્રાહિત્રાહિ પોકારી ઊઠત.”

ધલાએ હસીને સત્યેશ પર કટાક્ષ કરતાં કહ્યું—“કાદંબિનીદેવી શું નકલી અંગ્રેજીથી પણ ખરાબ છે?”

સત્યેશનું મુખ લાલ બની ગયું. આઠ મહિના પરની વાત યાદ કરીને તે લજ્જિત બન્યો.

અશોક ગયા પછી સત્યેશે કહ્યું—“ધલા! આજે તેં મને સંભારી આપ્યું કે મારે એ વાત માટે તારી માફી માગવી જોઈએ. દીક, તારા જેવી સ્ત્રીનું અપમાન કરવા બદલ મને શરમ આવે છે.”

ધલાએ બંને હાથો વડે સત્યેશનું મોં બંધ કર્યું અને બોલી—“અપમાન નહોતું કર્યું, શુદ્ધિ કરી હતી. અગ્નિમાં પડ્યા વિના સોનું કદી શુદ્ધ થાય છે ખરું?”

“ભારે તો, તું ખરું સોનું છે!”

“હજાર વાર! જો સોનું ન હોત, તો શું આવે હીરો તેના માથા પર શોભત ખરો?” કહી તેણે સત્યેશની હડપચી ઝાલી તે દબાવી.

“વાહ! તું તો હવે ખુશામત કરતાં પણ શીખી ગઈ લાગે છે. ગમે તેમ હોય, પણ આજે તારે કહેવું પડશે કે તેં મને ખરા હૃદયે માફી આપી છે.”

“એ જખરદસ્તીની વાત થઈ. જે સત્ય જ નથી તે સત્ય કહેવું પડશે. તમારાં માતાપિતાએ તો તમારું નામ બહુ સુંદર રાખ્યું છે—સત્યેશ.”

સત્યેશ સહજ ગંભીર મુખે બોલ્યો—“ ખરેખર કહું છું કે માફી નહિ મળે તો હું નહિ બોલું. ”

ઇલા ધીમેધીમે હસતી થોડી વાર સત્યેશના ગંભીર અને ઠાતર મુખ તરફ જોઈ રહી. પછી પોતાના બન્ને હાથો સત્યેશના મળાની આસપાસ નાખી, હૃદયસરસી થઈ, તે બોલી—“ તમે આજે એવી વાત કાં કહી રહ્યા છો ? શું હું નથી જાણતી કે મેં તમારી આગળ ઘણા અપરાધો કર્યા છે ? મેં તમને ખૂબખૂબ કષ્ટ પણ આપ્યું છે ને ? તે પછી તો આ આઠ મહિના વીતી ગયા. ત્યાં સુધીમાં હું શું જરાય બદલાઈ નથી ? હજી શું તમારા સ્વભાવને અનુકૂળ નથી થઈ ? ત્યારે, તમે આ વાત કેમ કરો છો ? ”

સત્યેશે ઇલાને ગાઠ આલિંગનપૂર્વક હૃદયસરસી લીધી, અને તેના મોં ઉપર ચુંચન કર્યું. થોડી વાર સુધી બેમાંથી કોઈ ન બોલ્યું. પછી ઇલા ઊઠીને બેસી ગઈ અને બોલી : “ આજે તમારે કશું જ કહેવાનું નથી—તમને હક નથી. આજે મારો વારો છે. તે દિવસે તમે જ બધું કહ્યું હતું ને મેં તે સાંભળ્યું હતું. અનેક વાતો જવાબ દેવા જેવી હતી, પણ મેં કશું જ ન કહ્યું. વિચાર્યું હતું, તમે જ્યારે મને ક્ષમા કરી દેશો, મને જ્યારે પહેલાંની જેમ પ્યાર કરશો ત્યારે જ બધી વાતોનો જવાબ આપીશ. પહેલાં તમે કહો—તમે મને પહેલાંની જેમ પ્યાર કરો છો કે નહિ ? ”

સત્યેશે કહ્યું—“ સાંભળો ગાંડીની વાત ! જાણે તદ્દન નાની કીકી જ ! જાણે જાણતી જ નથી કે હું ખૂબખૂબ પ્યાર કરું છું ! ”

“ તમે પ્યાર કરો જ છો, અને હવે કોઈ ન કરો તો

કહું. મેં બૂલો કરી હતી, દોષો કર્યા હતા, સાચું. પણ શું તમે બૂલો ને દોષો નથી કર્યા? તમે કદી મોં ખાલીને મને કહ્યું હતું ખરું કે તમે મારી પાસે શું ઇચ્છો છો? જે વસ્તુથી તમે અત્યંત દુઃખ પામ્યા હતા, એ વસ્તુ માટે તમે મને કદી રોકી હતી ખરી? કદી મને મના કરી હતી? તમારી સાથે મારો વિવાહ થયો, એટલે શું તમારા મનની એ સઘળી વાતો ઝટ સમજી લેવાને લાયક હતી? શું તેથી જ તમારા મનને ખૂણેખાંચે શું છે તે મારે જાણી લેવાનું હતું? પણ તમે બૂલી ગયા હતા કે પહેલાં—કેટલા દિવસ પહેલાંથી મારો તમારો પરિચય હતો. હું તમારા મનની બધી વાતો સમજી શકતી નહોતી, એ શું એટલો મોટો અપરાધ હતો, કે તેને માટે તમે મને આ અતાગ સાગરમાં ડુબાડી દેવા તૈયાર થયા હતા? ”

સત્યેશે હસીને કહ્યું—“ કવિતા એ રીતે જ લખી શકાય છે. ”

“ કંઈ રીતે ? ”

“ જે જેને ચાહે છે, તે પોતાના હૃદયમાં પ્યારની વસ્તુઓની પૂરી છબી જોવા માગે છે. હૃદયમાં છુપાવેલા સુખદુઃખનું પણ વિભાજન કરવા તે ઇચ્છે નહિ; બીજી પણ કંઈ વાતો છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ પ્રેમની વાતો માત્ર એકાર છે. ” સત્યેશે કહ્યું.

“ તે હશે—પણ જીવન એ કાવ્ય નથી શું ? ”

“ ના, છે. હીક કહે છે તું. વિવાહ પછી થોડો સમય લોકો ધારે છે કે જીવન એક કાવ્ય જ છે. છાપાંઓમાં

લખીને એ મહાકાવ્ય બની શકે છે. જ્યારે પહેલાં વિવાહ થયો—જાણે છે ? ”

“ અનેક ભૂલો પણ વખતના વહેણ સાથે ભુલાઈ જાય છે. રંસીમાં સાપનો ભ્રમ કરવો, અને ગમે તેને જોઈને ‘ નકલી અંગ્રેજણુ ’ કહી દેવી ! એ પણ અજબ વાત છે ને ! અને, આપ પોતે સોળે આના સાહેબ બની ગયા છો ને ! ”

“ હું સાહેબ બની ગયો છું ? ”

“ ત્યારે, બીજું કાણ ? મોટા ભાઈ ને તમારી સાજ-સજવટમાં શું અંતર છે ? ”

સત્યેશે જરા વિચાર કરી કહ્યું—“ ગમે તે કહે, પણ અંતર તો મનનું છે ! ”

રાધારાણી

અનુવાદકો :

ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા

કેશવલાલ ચ. પટેલ

[૧]

દૂર વરસે માદેશ નામના ગામમાં રથયાત્રાનો ઉત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવતો. રાધારાણી નામની બાલિકા આ ઉત્સવમાં પહેલીજવાર આવી હતી. બાલિકાએ લગ્ન અગીયારમાં વરસમાં પણ પ્રવેશ નહોતો કર્યો, તેના પૂર્વજોની સ્થિતિ સારી હતી. તેનું કુટુંબ અમીરાતમાં ઉછર્યું હતું. પણ અત્યારે તો તેના પિતા હૈયાત નથી. પિતા વિહોણી આ બાલિકાની માતા પણ હવે તો ખૂબ દુઃખી છે. તેની વિધવા માતા પર કોઈ નજીકના સગાએ ખોટો દાવો કર્યો. મુકદ્દમો ખૂબ ચાલ્યો. બંને પક્ષે પાણીની જેમ પૈસા વેચ્યાં. આખરે વડી અદાલતે ચૂકાદો આપ્યો. રાધારાણીની વિધવા માતા હારી ગઈ. તેની બધી દોલત લૂંટાઈ ગઈ. માતા વીવશ બની ઘર અને જમીન લાચારીથી તેને છોડવી પડી. તેની દસ લાખની પૂંજ પણ અદાલતે ઠરાવેલા હકદારને હવાલે કરવી પડી. ઘરેણું ધાતું વેચીને તેણે નૂકશાની ભરપાઈ કરી. પોતાનું ઘર પરસ્ત્રાધિન થતાં તે બાહેના ઘરમાં દૂર રહેવા ગઈ. ઘરેણું વેચતાં થોડી-

ધણી બાકી રહેલી મૂડીમાંથી તેણે પ્રીવીકાઉન્સિલમાં અપીલ નોંધાવી. અદાલતે તેને પાંગળી બનાવી. મોટા આલિશાન મકાનમાં વસેલી આ વિધવા જૂંપડીમાં રહેવા લાગી. શાહુકારને ઘેર મજૂરી કરીને માંડ ગૂજરાન જોગું તે મેળવતી. તેથી તેની દિકરી રાધારાણીનો વિવાહ તે કરી શકી નહિ.

જાણેકે આ દુઃખ ઓછું હોય તેમ આ ગરીબ ધરમાં નવી બીજી આફત ઉતરી પડી રથયાત્રાના ઉત્સવને હજી થોડા દિવસો બાકી હતા તેટલામાં જ રાધારાણીની મા પથારીવશ બની. આવક બંધ થઈ. તનતોડીને રોજના ખર્ચ જોગું મુશ્કેલીથી કમાતી વીધવા વ્યાકૂળ બની. વ્યાધોગ્રસ્ત શરીર બૂખના દુઃખે ભાંગી પડ્યું. દાણો ખૂટતા રાધારાણીને પણ ઉપવાસ કરવા પડ્યા. રથયાત્રાના દિવસે રાધારાણીની માતાનો તાવ ઊતર્યો. સારા વૈદને શરીર બતાવવાની જરૂર હતી. પણ ધરમાં તો રાત્રી પાછ પણ નહોતી.

આંખમાંથી આંસુ સારતી રાધારાણી બહાર નીકળી. જંગલની ઝાડીમાંથી ફૂલ ચૂંટી લાવી. અને તેમાંથી માળા બનાવીને રથયાત્રાના ઉત્સવમાં વેચવાના મનસુખા ધડ્યા. આ વેચાણમાંથી માતા માટે દવા કરી શકાશે તેવી તેની માન્યતા હતી.

રથયાત્રાનો મેળો હજી પૂરેપૂરો ખીલ્યો નહતો. હજી તો મેળો ભરાવાની શરૂઆત થઈ હતી. એટલામાં જ આભ તૂટી પડ્યું. અનમળ વરમાદની ધારાઓ ધરતી સોંસરવી ઊતરવા લાગી. ટોળે વળેલી વિરાટ માનવ મેદની વીખરાવા લાગી. બીડ ઓસરવા માંડી. રાધારાણી મનોમત

બોલી ' હમણા વરસાદ અંધ થશે અને લોકો પૂનઃ જન્મ થશે, પરંતુ વરસાદ અંધ ન થયો. લોકો પૂનઃ ન આવ્યા, અને મેળો પણ ભરાયો નહિ.' આશામાં તે આશામાં સંધ્યા થઇ ગઇ. ધીરે ધીરે રાત પડી. વર્ષાથી ભરેલાં વાદળાંથી છવાયેલા આકાશમાં યોગમ અંધકારનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું. મધ્ય જંગલમાં ઊભેલી રાધારાણી હતોત્સાહ બની. અને માઝમ રાતે પાણીમાં ભીંજતી તે ધર તરફ વળી.

રસ્તામાં કાદવ કીચડ જામ્યો હતો. કાઈ કાઈ સ્થળે પડેલા ખાડામાં પાણી વહી રહ્યું હતું. અંધકારમાં રસ્તો શોધવો મુશ્કેલ થઇ પડ્યો. આંખમાંથી મૃશળધાર વરસાદ પડતો હતો. પરંતુ સ્થૂળ સૃષ્ટીની આ પ્રવૃત્તિઓ તરફ રાધારાણીનું લક્ષ જ નહોતું. એની હૃદયસૃષ્ટિમાં તો ફક્ત એક જ વિચાર ધુંધવાતો હતો. અરેરે! માતાની દવાની હું કાંઈ તજવીજ નજ કરી શકી ! આવા વિચારથી તે રોતી હતી. તેની આંખમાંથી વરસાદના વેગ કરતાંયે પ્રચંડ વેગથી આંસુની ધારાઓ છૂટી. આંખોમાંથી આંસુ સારતી, પડતી, આખડતી અને ઠોકર ખાતી તે તેના ધર તરફ ચાલી જતી હતી. હાથમાં પકડેલી જંગલના ફૂલોની માળાઓને તેણે છાતી સાથે બીડી હતી. હજીયે તેના હૃદયમાં પ્રગટેલો આશાદિપક ઓલવાયો નહોતો ! "કાંઈ ધરાઈ હાથ લાગી જાય તો આ માળાઓનો એકાદ પૈસો તો જરૂર મળે. " તેવી તો તેને શ્રદ્ધા હતી.

અંધકારના ઓળામાં કાંઈ માણસ તેને ભટકાયો. તે ગમડી પડી. પેલો માણસ પણ ગમડી પડ્યો છતાં તરત

જીભો થઈ ગયો. અત્યાર સુધી રાધારાણીએ રૂદનને દાખી રાખ્યું હતું. હઠકટમાં આવવાથી તેને જબરોઈ ધ્વજ થવાથી લાગણીઓનો આવેશ વધી ગયો. તિક્ષ્ણ ચીસ પાડીને તે છાતીફાટ રોવા લાગી.

પેલા માણસે પૂછ્યું. ‘બાઈ ! તું કોણ છો ? તને બહુ વાગ્યું તો નથીને ?

અવાજ ઉપરથી રાધારાણી સમજી કે પૂછનાર પુરુષ છે. સ્ત્રી નથી, તે છાતી રહી. પ્રશ્ન કરનાર તેનો ઓળખીતો છે કે કેમ તેની તો તેને ખબર નહોતી. પરંતુ એમ તો તે માનતી જ હતી કે તે ગમે તે હોય પણ તેના હૃદયમાં દયા તો છે જ. એટલે પ્રશ્નના જવાબમાં તેણે કહ્યું.

સાહેબ હું એક ગરીબ વિધવાની પુત્રી છું. મારી માતા સિવાય સંસારમાં મારે કોઈની ઓથ નથી.

“તું ક્યાં ગઈ હતી” પેલા માણસે પૂછ્યું.

હું રથયાત્રાના મેળામાં ગઈ હતી. અત્યારે ઘરે જઈ રહી છું. પણ અંધારામાં રસ્તો સૂઝતો નથી.”

“તારું ઘર ક્યાં આગળ છે ?”

શ્રીરામપુરમાં.

“મારી સાથે ચાલ. હું પણ શ્રીરામપુર જ જાઉં છું તારું ઘર કઈ શેરીમાં છે. મને કહે એટલે હું તને તારે ઘર મૂકી જઈશ. આવ. મારી આંગળી પકડીને વરસાદને અંગે રસ્તો લપસણો.”

રાધારાણી તેની આંગળી ઝાલીને સાથે ચાલવા લાગી. પેલા માણસને અંધારામાં ખબર નહોતી કે રાધા-

રાણીની ઉમર કેટલી હશે ? તે એમ વિચારતો હતો કે કોઈ નાની છોકરી હશે. પરંતુ તેના હાથ ઉપરથી તેને લાગ્યું કે આ કોઈ નાની બાળકી નથી !

“ તને કેટલાં વરસ થયા ? ”

“ આશરે દસ અગિયાર વરસ. ”

“ તારું નામ શું ? ”

“ રાધારાણી ”

“ વારુ. રાધારાણી, તું એકલી રથયાત્રાના મેળામાં કેમ ગઈ હતી ? ”

આ પ્રમાણે સહાનુભૂતિથી તે રાધારાણીની સમગ્ર પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયો. વાતમાં ને વાતમાં તે જાણી શક્યો કે આ છોકરી કોઈ મેળા જોવા અહિં સુધી આવી નહોતી; પરંતુ અશક્ત રોગી માતાની દવામાં વાપરવા માટે ફૂલની માલા વેચીને જે ચાર પૈસા રળવા આવી હતી. ઓચિંતો વરસાદ પડવાથી અને માણસો વિખરાઈ જવાથી તેની માલાનો કોઈ ધરાઈ મળ્યો નહિ. માલાઓ તેણે હજી પણ જાળવી રાખી છે અને તૂટેલી આશાએ તે ધરે જાય છે. આ પ્રમાણે તેની સમગ્ર હકિકત જાણ્યા પછી પેલા માણસે કહ્યું.

“ વારું તું માળા વેચવા ગઈ હતી. અને હું માળા લેવા ગયો હતો પરંતુ એવો વરસાદ આવ્યો કે બધાંય નાસભાગ કરવા લાગ્યા. હું પણ ચાલી નીકળ્યો. મારે ત્યાં ઠાકોરજી બીરાજો છે. તેના માટે મારે માલા લેવી છે. તારે વેચવી હોય તો મને આપ. મારે જોઈએ છે. ”

આ વાતથી રાધારાણીનું કરમાયેલું મુખાવિંદ નાચી જાયું. તે આનંદમગ્ન બની, પરંતુ તેને વિચાર થયો. “જે માણસ મારી ઉપર ક્યા વરસાવી મને કેઠ ધર સુધી મૂકવા આવે છે તેની આગળથી તે વળી માલાનાં મૂલ્ય હોય? પણ પૈસા વગર ચાલે તેમય નથી. વગર મૂડીએ માતાની દવા કેમ કરીશ?”

આમ વિચાર કરી મહા મહેનતે સાયવેલી માલાએ તેણે પેલા માણસને આપી. “જે માલાની કિંમત દરેકના જે પૈસા લેખે ચાર પૈસા થયા. હો! એમ કહીને આ માણસે તેના હાથમાં પૈસા આપ્યા.”

“રાધારાણીએ પૈસાને ફેરવીને જોયા કયું! શું આ પૈસા છે? મને બહુ મોટા લાગે છે.”

પેલા માણસે કહ્યું. “અરે ભેવડીયા પૈસા છે. જોને એટલે તો મેં જે જ આપ્યાં છે.”

અરે! પણ આ પૈસા તો નવાઈના! અંધારામાં ચ તેનો ચળકાટ જખરો! બહા માણસ! બૂલથી તમે રૂપિયાતો નથી આપ્યા ને?

“નહિ, નહિ, નવા પૈસા હશે. એટલે જ ચમકે છે ને”!

રાધારાણીને હજી પણ વિશ્વાસ બેઠો નહિ. તેણે કહ્યું “જે હોય તે, ભલે! આપતો મારે ઘેર જ આવો છો ને? ત્યાં જઈ દીવો કરીને જોઈશ. રૂપિયા હશે તો આપને પાછા આપીશ, પણ આપને જરા બેસવું પડશે.”

થોડા જ વખતમાં બન્ને જણુ રાધારાણીની ઝુંપડી પાસે આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં જતાં જ તે બોલી બી

“આપ અંદર પધારો. હું દીવો કરીને જોઉં કે રૂપિયા તો નથી ને ?”

હું અહિં બિમો છું ને ? શું ઉતાવળ છે ? પહેલાં તું બીના કપડા તો બદલ, પછી દીવો કરજે.

“બદલવાના કપડાંજ ક્યાં છે ? એક ઓઢણી છે તે તો પહેલેથી જ પલળેલી છે. ખારા પાણીમાં બોળેલી એ પડી. હું તો આને જ નીચોવી પહેરી લઈશ. મને ક્યારેય તાવ આવ્યો નથી અને પથારીવશ બની નથી. જરા બેસોને. હમણાં જ દીવો પેટાવું છું.”

દીવામાં દિવેલ જ નહોતું. થોડું સુકું ઘાસ સળગાવીને રાધારાણીએ જોયું કે તેના હાથમાં પૈસા નહોતા. પરંતુ ખરેખર રૂપિયા હતા. ખાત્રી થતાં જ પાછા આપવા તે બહાર આવી. ત્યાં જઈને જોયું તો આપનાર માણસનું ઠેકાણું નહોતું. તે તો ચાલ્યો ગયો હતો.

તેણે વિચાર કર્યો ! “મને દિવો સળગાવતાં ય કેટલી વાર થઈ. તેઓ પાણીમાં ભીંજતા ક્યાં સુધી ઉભા રહે ! ચાલ્યા ગયા. ગમે તો હોય. માને તે કહેવા દે. જોઉં તો ખરી કે તે શું કહે છે ?

ઉદાસ મને તે ઘરમાં આવી અને માની આગળ બેસીને પહેલેથી છેલ્લે સુધી બધી વાત કહી અને કહ્યું “મા. હવે શું કરવું ?”

“કરવાનું શું દિકરી ? તું શું એમ માને છે કે પૈસાને બદલે બૂલમાં જ તેણે તને રૂપિયા આપ્યા છે ? નહિ. તે જરૂર કોઈ દયાળુ સજ્જન હશે. આપણું દુઃખ જાણીને

તેના હૃદયમાં દયાના ઝરા ફૂટ્યા હશે. અને દાન રૂપે રૂપિયા આપીને છાનામાના ચાલ્યા ગયા હશે. આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ તેમાં તો બીજના પૈસા વગર કામેય ક્યાંથી ચાલે ? તું બધાય સંકલ્પ વિકલ્પ છોડી દે”.

મા દિકરી વચ્ચે આ પ્રમાણે વાત થતી હતી, એજ વખતે કોઈ એ આવીને તેનાં બારણા ખખડાવ્યા અને જોરથી ખૂમ મારી. રાધારાણીએ તરત જ કમાડ ઊધાડ્યાં. તેને તો એમ જ હતું કે કદાચ પેલા સજ્જન જ પાછા આવ્યા હશે. તેને પોતાની ભૂલ સમજાણી હશે. પરંતુ કમાડ ઊધાડતાં જ તે મનોગત બોલી બીડી, “ નહિ. તે તો નથી. આતો કાળમૂખો પદ્મલોચન છે ? આ ટાણે મૂંઝો અહિં ક્યાં આવ્યો. ”

રાધારાણીની માતાની આ ઝુંપડી શ્રીરામપુરની બજારની લગોલગજ હતી. આ જ બજારમાં પદ્મલોચન શાહ નામનો એક વેપારી રહેતો હતો. એ જ આવ્યો હતો. એના હાથમાં શાંતિપૂરી સાડીનો એક કિંમતી જોટો હતો. કમાડ ખૂલતાં જ તેણે હાથ લંબાવીને સાડી આપતાં કહ્યું ? “ આ સાડી રાધારાણી સારુ છે. ”

રાધારાણીએ ચમકીને કહ્યું. “ અરે મારી સાડી કેવી ” ?

તેની વાત સાંભળીને પદ્મલોચનને કુતૂહલ થયું. તેણે કહ્યું. “ કેમ ? હમણાં જ મારી દુકાને આવીને એક ગૃહસ્થે સાડીઓ ખરીદી છે. જતાં પહેલાં મને કહેતા ગયા છે કે આ સાડીઓ રાધારાણીને ઘેર મોકલાવી દેજે. કારણ કે મારે હજી બીજું કામ છે. ”

હવે રાધારાણીને સમજણ પડી કે આ કપડાં પણ પેન્ના દયાળુ સજ્જનને મોકલાવ્યાં છે.

“ કેમ પદ્મભોયન તું તેને ઓળખે છે ? ”

રાધારાણીના પિતા હૈયાત હતા ત્યારથી જ આ કુટુંબ સાથે પદ્મભોયનને સારો પરીચય હતો. જ્યારે આ કુટુંબનો દિનમાન સારો હતો ત્યારે તે કેટલીય વાર ફક્ત ચાર રૂપિયાની ચીજના આઠ રૂપિયા ખાર આના સોગંદ ઉપર ખતાવી નફાના જે આના ઉપરિયામણના ગણાવી તે પ્રમાણે તે લઈ ચૂક્યો હતો.

રાધારાણીએ પૂછવાથી તેને પદ્મભોયનને કહ્યું.

“ કેમ તું નથી ઓળખતી ? ”

“ નહિ ”

“ એમ ! મારા મનમાં તો એમ કે શેઠજી તારા કાંઈ ઓળખીતા હશે ! મને બીજી શું ખબર હોય ? ગમે તે હોય, પદ્મભોયનને અત્યારે બીજી વાતો કરવાની નવરાશ ક્યાં હતી ? એને તો એક વાર ફરીથી ચાર રૂપિયાની ચીજના આઠ રૂપિયા સાડા ચૌદ આના મળ્યા હતા. નકામો સમય વ્યય કરે તેવો તે નહોતો જ. એ તો કપડા સોંપીને તેને રસ્તે પડ્યો.

આ તરફ રાધારાણીએ મેળવેલા રૂપિયામાંથી એક રૂપિયો વટાવી તેમાંથી છૂટક છૂટક સામાન લીધો. દિવેલ લાવી દીવો કર્યો. મા માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરી. માતાને જમવા ટાણે તે ઘર વાળવા લાગી તો તેને જમીન ઉપર એક કામળ દેખાયો. તેને લઈને તેણે જોયો. માતાની પાસે

જઘને તેણે કહ્યું. “મા આ શું છે ? આ નોટ ! અહિં ક્યાંથી ? પેલા સજ્જન અહિં આવ્યા હતા તેના ગજવામાંથી તો નહિ સરી પડી હોય ?”

“દિકરી એ તો તને આપી ગયા છે.” નોટ હાથમાં લઈને તેની માએ આડી અવળી ફેરવીને તપાસી અને કહ્યું. જો આમાં તો તારું નામ પણ લખ્યું છે.”

રાધારાણી બણેલ ગણેલ હતી. એણેય દિવાને અજવાળે નોટને જોઈ. ખરેખર નોટ ઉપર તેનું નામ લખ્યું હતું. તેણે તેની માતાને કહ્યું “પણ મા એ છે કાણ ?”

માતાએ પૂનઃ નોટને હાથમાં લઈ અજવાળે જઘને જોયું અને બોલી, “નોટ પર તો એનુય નામ છે ને શું ? વખત છેને આ આ નોટની ચોરીનું કોઈ આપણા ઉપર આજ મૂકે એ માટે તો તેણે નોટ ઉપર પોતાની સહી પણ કરી છે. જોને તેનું નામ રુકિમણીકુમાર રાય છે.

બીજે દિવસે મા દિકરીએ આ નામના માણસની ખુટ તપાસ કરી. પરંતુ તેનું ઠેકાણું ક્યાંયથી મળ્યું નહિ. શ્રીનામપુર અથવા તેની આસપાસ કોઈ ઠેકાણે રુકિમણીકુમાર રાય નામના માણસનું નામ હામ માલમ ન જ પડ્યું.

નોટને તેઓએ અકબધ સાચવીને મૂકી રાખી. તે ગરીબ હોવા છતાં લોભી તો નહોતી જ.

રૂઢારાણીની મા માંદગીમાંથી ઊભી થઇ. ઇશ્વરેચ્છાથી તેના ઓસડનો પ્રબંધ પણ થઈ ગયો હતો. પરંતુ રોગ તેને એમ છોડે એવો નહોતો જ. ફરી તાવમાં તે પટકાર્ધ પડી. આ વખતે તો રોજ રોજ તાવની માત્રા વધતી જ ગઈ. ઓછો થવાના તો ચિન્હો જ નહોતાં દેખાતાં. એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે તે મોટા ઘરની મહારાણી હતી. પરંતુ અત્યારે તો તે ગરીબીની બે હાલ ગર્તામાં પડી હતી. તેમાંય શારિરિક અને માનસીક વેદનાઓએ તો તેની બીમારીને બેહદ કષ્ટપ્રદ બનાવી મૂકી હતી. આમ કરતાં કરતાં તેના જીવનની અંતિમ પળો ગણાવા લાગી.

એની તૂટતી જીવા દોરીને કપરા સમયે કામાખ્યાનાથ વકિલ આવ્યા. તેની માર્ગતજ સરકારમાં કેસ લઢાતો હતો. આવતાં વેંત જ તેણે કહ્યું. “ પ્રીવી કાઉન્સિલમાં આપણને ન્યાય મળ્યો છે. તમારી સ્થાવર જંગમ મિલકત જે હોય તે તમારે હવાબે થશે. દંડની રકમ જે ભરી છે તે પણ પાછી મળશે. આ ઉપરાંત કચેરીનો દરેક ખર્ચ સામા પક્ષ પાસેથી તમને આપવાનો પણ હુકમ થઇ ચૂક્યો છે.”

મૃત્યુની ગોદમાં સૂતેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીએ આ સમાચાર સાંભળ્યા. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી. થોડાક વખત પછી તેણે આંખો લૂંછતાં લૂંછતાં કહ્યું. “બળા ગયેલો અગ્નિ તેજ રેડવાથી થોડો સળગવાનો હતો ? તમે લાવેલા શુભ સમાચારથી પણ હું મોતના પંજમાંથી છૂટી શકું તેમ તો નથી જ, મારો જીવાદોરી તૂટી રહી છે. મને હવે એટલો સંતોષ થાય કે રાધારાણી હવે ક્ષુધાગ્નિનો ભોગ ન બને તો સારું, પણ ક્યાં આથ તળે આવી આશા પણ રાખી શકું ? હજી તો તે અણુ-સમજી છોકરી છે. એની આ અખૂટ દોષતની સંભાળ કાણ લેશે ? મને તો ફક્ત આપની ઉપર વિશ્વાસ એસે છે. મારા જીવનની આખર ઘડીની અંતિમ વિનાંતી આપ સ્વિકારશો ? આપની સિવાય મારું દિલ અન્ય ક્યાંય ઠરતું નથી. ”

વડીલ કામાખ્યાનાથ પાપભીરુ પુરુષ હતા; અને રાધારાણીના પિતાના ગાઢ મિત્ર હતાં. રાધારાણીની માતા ત્રિપત્તીઓમાં ઘેરાવા લાગી અને ધન હારી બેઠી ત્યારે તેણે કહ્યું હતું. “ત્યાં સુધી કેસનો અંતિમ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તમે મારા ઘેર બે ફિકર રહો. તમને મારી માતાની માફક હું સાચવીશ. ” પરંતુ રાધારાણીની માતાએ તેના વિચારને અનુમોદન ન આપ્યું. ત્યાં જઈ તેને માથે પડ્યું તે તેને ગળે ન ઊતર્યું. પછી કામાખ્યાનાથ તેને દર મહિને ઠંઠક સહાય કરવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. પરંતુ રાધારાણીની માતાએ કહ્યું. “ હું સાવ ખાલી નથી. ટાણુ સચવાય છે. મુશ્કેલીમાં આપતો છો જ. તમને નહિ કહું

તો કેને કહીશ. ? ” આ પ્રમાણે વાત ફેરવીને તેણે મળતી સહાયનો અસ્વિકાર કર્યો હતો. રુક્મિણીકુમારનું જે દાન આ કુટુંબે સ્વિકાર કર્યું હતું તે પહેલું અને છેલ્લું હતું.

આ કુટુંબની દુઃખદ પરિસ્થિતિથી વક્રીલ કામાખ્યાનાથ પરિચિત હોવા છતાં આજે નિદાળેલી આ કુટુંબની હાલત તો હૃદયભેદક લાગી. તેના હૃદયમાં દયાના નિર્મળ ઝરણાં ફૂટી નીકળ્યાં. હાથ જોડીને રાધારાણીની માતા ગદગદ કંઠે પ્રાર્થના કરતી હતી. તેના લાગણીવિવશ ઉદ્ગારો શ્રવણ કરતાં કામાખ્યાનાથની આંખોમાંથી આંસુની નદી વહેવા લાગી, “ માતા તમે હાથ જોડીને મને અપરાધી ન બનાવો. મને જે આજ્ઞા કરો તેનું પાલન કરવા હું બંધાઉં છું ” કહો આપની શી આજ્ઞા છે. કામાખ્યાનાથે કહ્યું.

“ હું તો વિદાય લઉં છું. રાધારાણી છે. કચેરીમાંથી વિજય મળવાથી તેને અંગે આવતી લક્ષ્મીની તે એકજ વારસદાર છે. તમે તેના પાત્રક બની તમારી જ પુત્રી સમજીને તેના લાડ કાડ પોષો એવી મારી અંતિમ પ્રાર્થના છે. મારી આ વિનંતી આપ સ્વિકારશે તો મૃત્યુને હું સુખેથી ભેટીશ. ”

“ તમારી સાનિધ્યમાં હું સોગન પૂર્વક કહું છું કે મારી પોતાની પુત્રી કરતાં રાધારાણીને અધિક પ્રેમથી સાચવીશ. મારી વાતમાં ભરોસો રાખો. ઈશ્વરેચ્છાથી મારી પ્રતિજ્ઞા ચોક્કસ ફલિત થશે. ”

રાધારાણીની માતાએ જોયું કે આવી વાતો કરતાં કરતાં કામાખ્યાનાથની આંખોમાં આંસુ ઉભરાતાં હતાં. તેની વાતમાં તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. તે વૃદ્ધ માતાના

સુકા અધર ઉપર આનંદની આછી રેખાનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું. પ્રસન્ન મુખમુદ્રા મૃત્યુની વેળા સૂચવે છે, પરબોકને-પંથે ઝડપથી ફરતી આ વૃદ્ધ સ્ત્રી થોડા દિવસની મેમાન છે, તેમ સમજતા કામાખ્યાનાથને વાર ન લાગી.

ખૂબ નરમાશાથી કામાખ્યાનાથે કહ્યું. “હવે આપ મારા ધરને પાવન કરો. ત્યાંજ આરામ કરો. આપની લક્ષ્મી આપને સ્વાધીન કરવામાં આવે ત્યારે પૂનઃ આ આવાસે પધારશે.”

રાધારાણીની માતા સ્વાભિમાની હતી. તેના સમસ્ત જીવનમાં તેણે ક્યારેય કોઈ પાસે હાથ લંબાવ્યો ન હતો. તેને જરૂર પણ ન હતી. અમાપ સંકટના સાગર વચ્ચે તેની જીવનનૌકા ડૂબવા લાગી છતાંયે કોઈનો આશરો મેળવવાના વિચારને તે તેના હૃદયમાં નહોતી પ્રવેશવા દેતી. ઓચિંતા ધનમાત્ર લૂંટાઈ જતાં તે ગરીબ બની. તેની ગરીબીમાં કામાખ્યાનાથને ત્યાં જતાં અને તેના રોટલાની ભાગીદાર બનતાં તેનું સ્વાભિમાન ધરાવું હતું. પરંતુ હવે તો તે અખૂટ લક્ષ્મીની માત્રિકણ્ય છે તે વિચાર તેના હૃદયમાં પ્રવેશતાં જ ગરીબીમાંથી જન્મેલા તેના સ્વાભિમાની વિચારો ઓમળી ગયા. એટલા જ માટે કામાખ્યાનાથનો પ્રસ્તાવ આજ તેણે સહર્ષ સ્વિકાર્યો. તે રાધારાણી તથા તેની માતાને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા, અને અત્યંત પ્રેમથી તેઓને સત્કાર્યો. તેને જરાય કષ્ટ ન પડે તે માટે તેનું હૃદય સતત જાગ્રત રહેતું.

રાગીની સુશ્રુષામાં તેણે જરાય ઠહેવા જેવું રાખ્યું ન હતું. નિષ્ણાન વૈદ ડોક્ટરોને બોલાવીને તેણે નિદાન કરાવ્યું.

પરંતુ માંદગીમાંથી તે ઊભી થઇ શકે તેમ ન લાગ્યું. વધતી જતી માંદગી મૃત્યુના દુતોને તેડી લાવી અને રાધારાણીની માતાની મૃત્યુની અંતિમ ઘડી આવી પહોંચી. ચિંતામાંથી મુક્ત થઈ તે પ્રસન્ન વદને મૃત્યુના ખોળામાં પોઢી ગઇ.

યોગ્ય વખતે કચેરી દ્વારા કામાખ્યાનાથે રાધારાણીને તેની વારસાની મિલકતનો ખરીતો અપાવ્યો. પરંતુ રાધારાણી હજી અણુસમજીત બાલિકા હતી. એટલે તેને તેણે પોતાને ઘેર જ રાખી.

જીવ્જાના કલેક્ટર સાહેબ રાધારાણીની સગીરાવસ્થા લક્ષમાં લઇને તેની વારસા સંપત્તિ 'કોર્ટ ઓફ વોર્ડ' ને હસ્તક રાખવા ઇચ્છતા હતા. પરંતુ કામાખ્યાનાથના અનુભવી મગજમાં એમ ઊતર્યું કે પરાઈ લક્ષ્મીની સુંદર વ્યવસ્થા અને પ્રખંધ સરકારી નોકરો સરળ રીતે નહિ કરી શકે. કાર્યની સરળતા કરતાં અડચણ વધી જશે. એટલે મહેનત કરીને 'કોર્ટ ઓફ વોર્ડ' ના હસ્તક રાધારાણીની મિલકત જતાં તેણે અટકાવી. અને ખૂદ કામાખ્યાનાથની સીધી દેખરેખ તળે રાધારાણીની વારસા સંપત્તિ સોંપાણી.

હજી રાધારાણીની સગાઇ થઇ નથી. કામાખ્યાનાથ તો નૂતન વિચારે રંગાયેલા પુરુષ હતા. રૂઢીના બંધનોના તે કદર શત્રુ હતા. બાલકલ્પની પ્રણાલિકાના પાકા દુશ્મન તરીકે તે પ્રસિદ્ધ હતા. તેણે વિચાર્યું કે રાધારાણીને હમણાં તો લગ્નના બંધનમાં નાખવીજ નથી. તેને નાત બહાર મૂકે તેમ કહેવા વાળુ પણ તેને કાઈ મોજૂદ હોય તેમ ન

લાગ્યું. રૂઢીનું શસ્ત્ર ગરીબો સામે જ ઉગામાય છે તેમ તેને ખબર હતી. દશ વર્ષની નાની છોકરી કુંવારી રહી જાય તો તેના પ્રત્યે લોકો આંગળા ચાંધે છે તેમ તેણે ગરીબોની દુનિયામાં પ્રવેશીને નજરો નજર નિહાળ્યું હતું. જેને કશી સેવા દેવા ન હોય એવા લોકોય ગરીબોના આવા કિસ્સામાં સાન ભાન બૂલીને તરેહ તરેહની કલ્પિત વાતો વહેંતી મૂકી માનવધર્મ ચૂકે છે. પરંતુ રાધારાણી તો અપાર દોષતની એક માત્ર માત્રિકણ છે. તેની સામે આંગળા ચિંધવાનું કાણુ સાહસ કરે? તે ભલે વિદ્યાભ્યાસમાં નિમગ્ન રહે અને તેનું શિક્ષણ પુરું થયા પછી તેના ઇચ્છીત પુરુષ સાથે તે લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાય. હમણાં તો તેની લગ્ન જેટલી ઉમર પણ નથી. આવા વિચારો કામાખ્યાનાથની મનોભૂમિમાં રમ્યા કરતા.

કામાખ્યાનાથ અર્જુન નિશ્ચયી પુરુષ હતા. કાયા અને અધૂરા વિચારોને તે હંમેશાં ફેંકી દેતા. ખૂબ વિચારીને યોગ્ય અયોગ્યની ચકાસણી કર્યા પછી જ તે નિશ્ચય કરતા. અને એ નિશ્ચયને મકકમતાથી વળગી રહેતા. તેના નિર્ણયને અનુલક્ષિને તેણે રાધારાણીના વિવાહની કશી યોજના તૈયાર ન કરી, અને તે યોગ્ય શિક્ષણ અને સંસ્કાર મેળવે તે બાબતમાં તે હંમેશાં લક્ષ રાખવા લાગ્યા.

પ્રાંચ વર્ષનાં વદાણાં વાયા. રાધારાણી પણ હવે સોળ વર્ષની સર્વોંગ સુંદર અપ્સરા જેવી દેખાવા લાગી. પરંતુ તે હવે ઘણોખરો વખત ધરની અંદર રહેવા લાગી. તેના અદ્વિતિય રૂપની જાંખી ભાગ્યે જ થતી. તેની ઉંમર પણ હવે લગ્ન લાયક ગણી શકાય. તેના હિતચિંતક કામાખ્યાનાથ ઇચ્છતા હતા કે તેની ઇચ્છા જાણ્યા પછી તેને અનુકૂળ પતિ સાથે તેનાં લગ્ન કરી આપવાં. પરંતુ આ વિષયમાં તેના પોતાથી રાધારાણીને સીધું કેમ પૂછી શકાય? રાધારાણીની માનસ સૃષ્ટિમાં કયા પુરુષનું સ્થાન છે તે જાણી લેવા માટે તેણે તેની પુત્રી વસંતકુમારીને બોલાવી.

વસંતકુમારી રાધારાણીની ખાસ ગહેનપણી હતી. બન્ને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી હતી. સરખી ઉંમર અને એકસરખા સ્વભાવથી બન્નેના હૃદય એકચ અનુભવતા હતા. કામાખ્યાનાથે તેને બોલાવીને પોતાની મતઝગથી તેને સંપૂર્ણ વાકેફ કરી.

વસંતકુમારી સલજ્જ બાવે પિતા આગળ બિભી રહી. શરમનું લાલીમિશ્રિત હાસ્ય તેના મોં ઉપર ફરકી બિઠ્યું. તેના મુખની રેખા ઉપરથી કામાખ્યાનાથ સમજ્યા કે પુત્રી કંઈક કહેવા માગે છે. તેથી તેણે કહ્યું: “ તારે કંઈ કહેવું છે ? જરાય શરમાયા સિવાય નિઃસંકોચ તારે જે કહેવું હોય તે કહે. ”

“ રુકિમણીકુમાર નામના કોઈ પુરુષને આપ ઓળખો છો ? ” તેણે કહ્યું.

કામાખ્યાનાથના મુખ ઉપર આશ્ચર્યની રેખાઓ દેખાવા લાગી. અને કહ્યું: “ નહિ. એ નામની કોઈ વ્યક્તિને હું નથી જાણતો. પરંતુ તું આ વાત સાચી પૂછે છે ? ”

“ રુકિમણીકુમાર સિવાય અન્ય પુરુષનો રાધારાણી પતિ તરીકે સ્વીકાર નહિ કરે. ”

આ શું ? અજાણ્યા પુરુષ સાથે રાધારાણીનો પરિચય ?

વસંતકુમારી શરમની મારી નીચું જોઈ ગઈ. રથયાત્રાના ઉત્સવની સવિસ્તર હકિકત રાધારાણી પાસેથી તેણે શ્રવણ કરી હતી. તેણે ધીરે ધીરે સલજ્જ ભાવે પિતા પાસે સર્વ હકિકત રજૂ કરી. તેની હકીકત સાંભળીને કામાખ્યાનાથે રુકમણીકુમારની પ્રશંસા કરી, અને કહ્યું: “ તું રાધારાણીને સમજાવીને કહેજે કે તે ખોટા ભ્રમમાં પડી છે. ઉપકારના બદલામાં ઉપકાર કરનારને જીવનસાથી બનાવીને જ આભાર પ્રદર્શિત કરી શકાય તેવું બંધન ન હોઈ શકે. યોગ્ય સમયે રુકિમણીકુમારના ઉપકારનો બદલો રાધારાણી પણ સામા ઉપકારથી વાળી આપે તે ઈષ્ટ છે. પણ ઉપકાર માનવાનો અર્થ એવો નથી કે તેને હૃદયદાન આપી દેવું. રુકિમણીકુમારે રાધારાણીને ઉપકૃત કરી છે એ ખરું છે. પણ એટલા માટે રાધારાણીને પોતાની અર્ધાંગના બનાવવાનો તેને નૈતિક હક મળી ગયો છે તેમ ન માની શકાય. આ ઉપરાંત રુકિમણીકુમારની જ્ઞાતિ, વંશ ઉમર વગેરેની કોઈને માહિતી નથી. એ પણ બને કે તે કોઈ પત્નીનો પતિ પણ હોય; બાળકોનો પિતા પણ હોય, આ પરિસ્થિતિ વચ્ચે રાધારાણીના વિવાહ રુકિમણીકુમાર

સાથે અસંભવિત લાગે છે. ”

પિતાજી, રુકિમણીકુમાર સાથે લગ્ન થશે એવી કોઈ શક્યતા જ નથી. રાધારાણી ખુદ આ વાત જાણે છે અને સમજે છે. પરંતુ તેજ રાત્રે જે રાત્રે—રુકિમણીકુમાર સૌથી પ્રથમ ગરીબ—માળા વેચનારી—રાધારાણીને મળ્યા—તે દિવસથી જ તે તેનું દિલ તેને અર્પણ કરી ચૂકી છે. અને તેના હૃદયમાં રુકિમણીકુમારની તેજમૂર્તિ નિરંતર રમ્યા કરે છે. જે ભક્તિભાવથી લોકો ઈષ્ટ દેવતાઓની સેવા પૂજન કરે છે. તેવાજ ભાવથી તેના હૃદયમંદિરમાં મિરાજેલા તેના આરાધ્ય દેવ રુકિમણીકુમારની તે પૂજન કરે છે. આપણે આંગણે આવ્યે તેને પૂરા પાંચ વર્ષ થયાં. એ પાંચ વર્ષનો એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો કે જે દિવસે તેણે રુકિમણીકુમારનું ચિંતન ન કર્યું હોય. એટલેજ રુકિમણીકુમાર સિવાય અન્ય કોઈ પુરુષને ગળે રાધારાણીને બાંધવામાં આવશે તો તેનું જીવન સળગી જાશે.

કામાખ્યાનાથે મનોગત વિચાર ક્યો કે આ એક ઘેલછા છે. તેનો સરસ ઊપાય યોજવો જોઈએ. જુવાન છોકરીઓ ધણી વખત આવા ખોટા વિચાર કરે છે. અને અસુક જ પુરુષને પરણવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ જોડે છે. ગમે તેમ પણ સૌથી પ્રથમ રુકિમણીકુમારનું ઠામઠેકાણું મેળવવું જરૂરી છે.

આ પ્રકારે નિર્ણય કરીને કામાખ્યાનાથ રુકિમણીકુમાર રાયની તપાસમાં કૃતનિશ્ચયી ગયા. ખુદ પોતેજ કલકત્તામાં તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. તેના મિત્રાનેય રુકિમણીકુમારને શોધી કાઢવાનું સૂચન કરવા લાગ્યા. જે જે સ્થળે તેના

મિત્રો રહેતા હતા તે દરેક સ્થળે રુકિમણીકુમારની તપાસ થવા લાગી. પોતાના બહારના સ્નેહીમિત્રોને પણ તેની શોધ કરવાના પત્રો પાઠવ્યા. અખબારોમાં જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરાવી. એક પત્રમાં છપાયેલી જાહેરખબરનો નમૂનો આ રહ્યો.

રા. રુકિમણીકુમાર રોય. આપ દૃષ્ટ કરીને મને મળો. આપની મુલાકાત અત્યંત જરૂરી છે. મારી મુલાકાતથી આપને નુકશાન નહિજ થાય. ઉત્તરી લાભદાયક બીના બને તો આશ્ચર્ય નહિ.

ટેકાણું

સહી.

આમ કરવા છતાં રુકિમણીકુમારની શોધ સફળ ન થઈ. દિવસ, માસ, કરતાં વર્ષ પસાર થયું. પરંતુ રુકિમણીકુમાર ન જ મળ્યા.

આ પ્રસંગ પછી રાધારાણીને શીરે નવી આપત્તિ આવી પડી. ઓચિંતા કામાખ્યાનાથ બિમાર પડ્યા અને પરબોકની યાત્રાએ સિધાવ્યા. તેથી રાધારાણીને દિલગીરીની હદ નહોતી. તેનું હૃદય શોક વિહ્વળ બન્યું. પિતા સ્વર્ગે સંચરે અને જે દુઃખ થાય તેવુંજ દુઃખ તેને થયું. કામાખ્યાનાથનું ક્રિયાકાંડ પતી ગયા પછી રાધારાણી તેના પિતાના મકાનમાં રહેવા ગઈ અને જરજમીનનો યોગ્ય વલિવટ કરવા લાગી. કામાખ્યાનાથના અનુભવી કારભાર નીચે તેની મિલકતમાં પણ ઘણો વધારો થયો હતો.

જમીનનો વલિવટ હાથમાં લેતાંજ રાધારાણીએ પ્રથમ કાર્ય એ કયું કે તેણે જે લાખ રૂપિયા સરકારમાં મોકલાવ્યા અને એવા આશયની દરખાસ્ત મૂકી કે “આ રકમમાંથી નિરાશ્રિત, પરાજીત અને કંગાળ સ્ત્રી પુરુષોને માટે એક

અનાથાશ્રમ ખોલવામાં આવે અને તેનું નામ રુકિમણી-કુમારપ્રાસાદ રાખવામાં આવે. ”

સરકારી અધિકારીઓને અને કાર્યકર્તાઓને આ આશ્રમના નામાભિધાનથી અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. પરંતુ આ વિષયમાં તેઓ મોં ખાલી શકે તેમ હતું જ નહિ. દાન-કર્તાની ઇચ્છા હોય તે નામ રહી શકે. તેમાં ખીજને શું ?

દાનની રોકડ રકમ સાથે આ અનાથાશ્રમ બાંધવા માટે વિશાળ જમીન પણ આપી હતી. થોડા દિવસમાં મકાન તૈયાર થયું. અને આશ્રમની સ્થાપના કરવામાં આવી.

રાધારાણીની માતાએ પોતાની સમસ્ત મિલકત હારી બેઠા પછી પોતાના ગામનો ત્યાગ કર્યો હતો. શ્રીરામપૂરમાં જઈને એક નાની ઝૂંપડીમાં તે રહેવા લાગી હતી. ગરીબીના લાંબા દિવસો તેણે બિચારીએ ત્યાંજ ગાળ્યા. સત્તા અને દાલતની વચ્ચે રહેનારા માણસો ઓચિંતા ગરીબીની કરુણ ગર્તામાં સરી પડે છે ત્યારે તેને જૂના ગામ અગર શહેરમાં રહેવું અશક્ય થઈ જાય છે. જેની મીઠી નજરમાં પોતે ધન્ય માનતાં હોય એવા લોકોય તેનો ઉપહાસ કરે છે. એવાજ કારણથી રાધારાણીની માતાએ પોતાનું ગામ તજ્યુ અને પરગામમાં રહી. પહેલા જે ગામમાં તેનું રાજના બંગલા જેવું વિશાળ મકાન હતું તે ગામનું નામ રાજપુર હતું. હવે તો રાધારાણી રાજપુરમાં જ પોતાના આલિશાન બંગલામાં રહે છે. તેણે અનાથાશ્રમને માટે જે જમીન બક્ષી હતી તે તેના બંગલાની બરોબર સામે જ હતી. ત્યાંજ અનાથાશ્રમ બાંધાયું. દૂરદૂરના પ્રદેશમાંથી ગરીબ પરાજીત, આશ્રયહિન, આઝાદવૃદ્ધ સહુને ત્યાં આશ્રય મળતો.

એ વર્ષ પછી એક સજ્જન પુરુષનું આ અનાથાશ્રમમાં આગમન થયું. તેની ઉંમર પાંત્રીસથી ચાલીસ વરસની હતી. તેનો દેખાવજ એમ કરી આપે કે તે ધૈર્યવાન ઐશ્વર્યવાન અને ગંભીર પુરુષ છે. ‘ રુકિમણીકુમાર અનાથાશ્રમ ’ના દરવાજે આવીને તે ઊભા રહ્યા અને દરવાજા પર પહેરે ભરતા ભેયાને તેણે પૂછ્યું “ આ મકાન કોનું છે ? ”

પહેરેગીરે કહ્યું. “ આ મકાન કોઈનું નથી. આ તો અનાથાશ્રમ છે. દિન, પરાજીત અનાથ લોકોનું આ આશ્રય-સ્થાન છે. ‘ રુકિમણીકુમાર ’ અનાથાશ્રમના નામથી આ મકાન ઓળખાય છે. ”

આગંતુક સજ્જને કહ્યું. “ આ મકાનમાં પ્રવેશ કરીને શું હું નિરિક્ષણ કરી શકું ? ”

“ જરૂર. આપ અંદર જઈને આપની ઈચ્છા મુજબ જોઈ શકો છો. કોઈને જવા આવવાની અહિં મનાય નથી. ”

તેણે અંદર જઈને ગરીબોને રહેવાની સુવા બેસવાની અને ખાવા પીવાની વગેરે વ્યવસ્થા તપાસી. તેઓએ બહાર આવીને પહેરેગીરને કહ્યું. “ અહિંની વ્યવસ્થા નિહાળીને હું ખૂબ હર્ષિત થયો છું. આ અનાથાશ્રમ કોના પરિશ્રમથી ઊભુ થયું છે ? શું આ અનાથાશ્રમના દાતાનું નામ રુકિમણી-કુમાર છે ? ”

પહેરેગીરે કહ્યું “ નહિ. આ અનાથાશ્રમ બનાવવા વાળા તો એક તવંગર ગૃહસ્થી મહિલા છે.

“ તો પછી આ અનાથાશ્રમનું નામ ‘ રુકિમણીકુમાર ’ અનાથાશ્રમ શી રીતે પડ્યું ? ”

“ અમને લોકોને તો તેની કશી માહિતી નથી. ”

“ રુકિમણીકુમાર કોનું નામ છે ? ”

“ કોઈનું નહિ. ”

“ જોણે આ અનાથાશ્રમ બનાવરાવ્યું તે ક્યાં રહે છે ? તેનું મકાન ક્યાં આગળ છે ? ”

પહેરેગીરે સામેનો આલીશાન મહેલ બતાવ્યો. રાધારાણી તે મકાનની માલીકન હતી.

“ તું જેનું મકાન બતાવે છે તે શું બહાર હરે ફરે છે અને પુરુષોને મુલાકાત આપે છે ? તે ઓઝત્રમાં રહેવાવાળી રઢીચુસ્ત સ્ત્રી તો નથીને ? મારું લગાડવાની જરૂર નથી. આ જમાનામાં તો પ્રખ્યાત ધરની પણ ધણી સ્ત્રીઓ નિઃસંકાય બહાર નિકળે છે અને પુરુષો સાથે બોલવા ચાલવામાં રજપણ્ય સંકાય અનુભવતી નથી. એટલા મારેજ હું તને કહી રહ્યો છું કે અનાથાશ્રમની માલીકન પુરુષો સાથે વાત કરે છે કે નહિ ? ”

પહેરેગીરે કહ્યું “ નહિ. સાહેબ. અમારા માલીકન એવા નથી. નથી તે પુરુષોની મુલાકાત લેતી તેમ નથી તેની સાથે હળતી મળતી. ”

આ સંવાદ પછી આગંતુકે તેની સાથે કશી વાતચિત ન કરી. ધીરેથી સરકાને તે ચાલી નીકળ્યા અને રાધારાણીની ગગનચુંગિત હવેલીના ફાટક આગળ તે આવી પહોંચ્યા અને અંદર દાખલ થયા.

[૫]

તેના પોષાક ઉપરથી આ સજ્જન અંગાળી જમી-
નદાર જેવા લાગતા હતા. ટાપટિપ રહિત પોષાક હોવા
છતાંય તેમાં આર્કપણ જણાય આપતું હતું. તેના જમણા
હાથની આંગળીમાં એક વીંટી હતી. વીંટીમાં એક બહુજ
મૂલ્યવાન હીરાને જડી લીધો હતો. રાધારાણીના સેવકાએ
આવા મૂલ્યવાન હિરાની ઝાંખી પણ પહેલાં ક્યારેય નહોતી
કરી. તેની સાથે કોઈ નોકરચાકર પણ નહોતા, જેથી તે
લોકો શ્રીમંત આગંતુકની ઓળખાણ પૂછી શકે. તેલોકોએ
તો એવું અનુમાન કર્યું કે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થ પુરુષ છે.
પ્રસંગવશાત્ આવ્યા હશે. તેઓજ તેમનો પરિચય આપશે.
પરંતુ તેણે તો પોતા નો જરાપણ પરિચય આપ્યો નહિ.
તેમ નોકરવર્ગે પણ તેને પૂછવાનું સાહસ કર્યું નહિ. તેઓ
રાધારાણીના કારભારીની સમીપ આવ્યા. અને તેમના
હાથમાં એક પત્ર આપીને કહ્યું “ આપ કૃપા કરીને આ
પત્ર આપના માલિકને પહોંચતો કરીને તેનો અત્યુત્તર
મંગાવી આપો.

કારભારીએ કહ્યું “ મારા કોઈ માલિક નથી. હા
માલિકન છે. પરંતુ તેની તો હિમર ઘણી નાની છે તેથી તો
તેઓએ નિયમ રાખ્યો છે કે અપરિચિત પુરુષ કોઈ પત્ર

લઇને આપે તો પહેલાં અમારે વાંચી લેવો અને તે પત્ર તેમની પાસે રજૂ કરવા યોગ્ય જણાય તો જ મોકલવો.

આગંતુકે કહ્યું. “ આપ ખૂશીથી વાંચો. ”

ઠારભારીએ એ પત્ર વાંચ્યો. પત્રમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું.

“ બહાલી બેન ”

જોકે પત્ર લઈ આવનાર પુરુષ છે તો પણ તું તેની સાથે એકાન્તમાં વાતચિત કરી શકે છે. હળીમળી શકે છે. ડરવાની કશી જરૂર નથી. પછી જે કંઈ બને તે લખવાં કૃપા કરજે.

તારી સાહેલી.

વસન્તકુમારી.

ઠારભારીએ પત્ર જોતાંજ કામાખ્યાનાથની પુત્રીની સહી જોળખી. તેણે જ ચીઠ્ઠી મોકલી છે તો પછી ચિંતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે તેમ મનોગત્ તેણે નક્કી કર્યું. એક સેવિકા દ્વારા તેણે રાધારાણીને પત્ર પહોંચતો કયો. થોડા જ વખતમાં તે પાછી આવી અને આ અપરિચિત પુરુષને પોતાની સાથે લઇ ગઇ. તેઓની સાથે અન્ય કોઈ ન ગયું.

દાસીએ તેને એક ખૂબ શૃંગારિક દિવાનખાનામાં બેસાડ્યાં. રાધારાણીના અતઃપુરમાં દાખલ થનાર આ પુરુષ પ્રથમજ હતાં. તેથી તો ચાકર સ્ત્રીઓના મનમાં કુતુહલ પેદા થાય તે સાહજિક હતું. એક ચાકરસ્ત્રીએ રાધારાણીના ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને આગંતુકના આગમનનાં સમાચાર

આપ્યા. ઓરડાના બારણાની તડમાંથી એક દાસી આ આ પુરુષને જોઈ રહી હતી.

તેણે જોયું કે આ પુરુષ ખૂબ ગોરા હતાં. શરીર સુંદર, સુડોળ અને મજબુત હતું. યશસ્વી લલાટ, માથા ઉપર ઠાળા ભરેલા જેવા વાંકડીયા કેશ, મોટી મોટી આંખો, પાતળા લાંબા મુખાવિંદ, લાંબી નાસિકા, લાલ લાલ અધરો, ઉંચી ગર્દન એ બધું તેણે બારીકાઈથી જોયું. તેના હાથની આંગળીમાં ચમકતી વીંટી ઉપર તેની દૃષ્ટિ ગઈ. અંગુલીમાં મઢેલા હીરો બહુ જ કિંમતી હતા.

રાધારાણી આવી. તેણે દાસીઓને પણ ચાલ્યા જવાની સૂચના કરી. રાધારાણીના આવતાંજ આગંતુકને લાગ્યું કે ઓરડાની અંદર તેજના અંબાર વદ્ધ્ટ્યાં. રૂપ અને સૌંદર્યનાં તેજ ફિરણો તેની આંખોમાં પ્રતિબિમ્બીત થવા લાગ્યાં.

આવનાર સજ્જનેજ આવા સંજ્ઞેગોમાં વાતની શરૂઆત કરવી યોગ્ય હતી. પરંતુ તે તો કશું બોલીજ શક્યા નહિ. તે તો અતાગ રૂપ સાગરમાં ડૂબકીઓ ખાવા લાગ્યા હતા. તેને મૌન બેઠેલા જોઈને વિવશ બનીને રાધારાણીએ જ વાચા બોલી.

“આપને મારી સાથે એકાંતમાંજ મળવાની કેમ ઇચ્છા થઈ? હું એક સ્ત્રી છું. આવી રીતે તો હું ક્યારેય કાઈ પુરુષને મળી નથી. પરંતુ વસંતકુમારીએ આગ્રહપૂર્વક આપને મળવાની બલામણુ કરી છે એટલે હું આપની એકાંતમાં મળવાની ઇચ્છાને માન આપી શકી છું.”

“પરંતુ હું આપને એકાંતમાં મળવા આવ્યો છું એવું કશું નથી.”

“ આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને રાધારાણી શરમાઇ ગઇ. તેણે કહ્યું. આપનું કહેવું બરોબર છે. પરંતુ વસંતકુમારીએ એકાંતમાં મળવાનું જ કેમ લખ્યું તે સમજાતું નથી. સંભવ છે કે આપ કંઈક જાણતા હો. ”

હવે આ સળંગને એક જૂનું સમાચારપત્ર કાઢીને રાધારાણીને બતાવ્યું. રાધારાણીએ તેને જોયું, વાંચ્યું. એ તેજ જાહેરાત હતી કે જે કામાખ્યાનાથે પત્રમાં છપાવી હતી. નીચે તેનું નામ પણ લખ્યું હતું. રાધારાણી ઊભી હતી. જાહેરાત વાંચતા વાંચતા તે મીઠો કંપ અનુભવવા લાગી. હવાથી ડાલતા તાડપત્રની માફક તેની દેહવ્રતા ડાલવા લાગી. પોતાના મેમાનનાં દેવતૂલ્ય સ્વરૂપને નિરાણીને તે વિચારમગ્ન બની. “ શું આજ મારા મનમંદિરના આરાધ્ય દેવ ? શું આજ મારા રુકિમણીકુમાર ? પછી તો તે કશું ન તો વિચારી શકી તેમ નતો મૌન રહી શકી. આપો આપ તેના મૂખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યાં. ” તો શું રુકિમણીકુમાર રોય આપ પોતેજ ?

“ નહિ ! ”

આ શબ્દો સાંભળતાંજ રાધારાણી હોશમાં આવી. અસ્થિરતામાંથી તેણે સ્થિરતા મેળવી. ધીરેથી તે એક મખમલ જડીત સુંઠર ખુરસી ઉપર બેઠી. તે હવે ઊભી ન રહી શકી. “ નહિ; ” સાંભળીને તે હોશમાં તો જરૂર આવી હતી. પરંતુ તેને એમ લાગ્યું કે તેના હૃદયના ટુકડે ટુકડા થઇ રહ્યા છે.

તેના બેસી જવા પછી આગંતુકે કહ્યું. “ જો હુંજ રુકિમણીકુમાર હોઉ તો કામાખ્યાનાથને આવી જાહેરાત સમાચાર પત્રોમાં કરવાની જ જરૂરત ન હોય. તેઓ તો મને

સારીરીતે ઓળખતા હતા. પરંતુ જે વખતે આ જાહેરાત પ્રસિદ્ધ થઇ તેજ વખતે એ પત્રમાંથી કાપીને મારી પાસે રાખેલ છે. ”

“જો આ જાહેરાતને અને આપને કશો સંબંધ જ નથી તો પછી તેને સાચવવાનું પ્રયોજન શું ? ”

એમજ, એક નાટક. આજથી આઠ દસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એ દિવસોમાં હું જે તે રચણે ફર્યા કરતો હતો. આવી રીતે ફરવાથી લોકો કંઈ જુદું ન સમજી એસે તેવા આશયથી હું મારું નામ દૂપાવતો હતો. એક કાલ્પનિક નામ મેં ધારણ કર્યું. અને તે નામ રુકિમણીકુમાર. પણ આપ આવી રીતે ઉદાસ અને સુનમૂન કેમ બેઠા છો ? ” હવે રાધારાણીના કલેજમાં જીવ આવ્યો. આગંતુકે પૂન કહ્યું.

“હું એવા કોઈ પુરુષને નથી જાણતો જેનું રુકિમણી-કુમાર નામ હોય. મેં જાહેરાત દેખીને વિચાર કર્યો કે આ જાહેરાત દ્વારા મારી તપાસતો નથી થતીને ? કારણ કે જે તે લોકોને હું મારું આ નામ છે તેમજ કહ્યા કરતો. એવા વિચારથી જ મેં આ સમાચાર સાચવી રાખ્યા પરંતુ આ વાતમાં કામાખ્યાનાથને મળીને મારું કાલ્પનિક નામ દર્શાવી તેને કશું પૂછવાનું સાહસ હું ન જ કરી શક્યો.”

“પછી શું થયું ? ” રાધારાણીએ પૂછ્યું.

પરંતુ કામાખ્યાનાથના વિદેહ થયા પછી તેના પુત્રોએ શ્રાધાદિક કામોમાં મને આમંત્રણ મોકલ્યું. પરંતુ તે વખતે હું જરૂરી કામમાં રોકાયેલો હતો એટલે તે પ્રસંગે મારાથી ત્યાં ન જઈ શકાયું. એ વખતે હું નહિ જઈ શક્યો તે

માટે કદાચ તે લોકોને દુઃખ થયું હશે. આવા વિચારથી આજે હું તેમને મળવા ગયો હતો.

કુતુહલતાથી આ નિવેદન પણ મેં મારી સાથે રાખી લીધું. વાતવાતમાં જ કામાખ્યાનાથના જયેષ્ઠ પુત્રને મેં પૂછ્યું. “ આ જાહેરાત શા માટે કરી હતી ? ”

“ રાધારાણીના કહેવાથી ” હું પણ એકાદ રાધારાણીનો પરિચિત છું. એક નાની છોકરી. મેં તો ફક્ત એકજ દિવસ એને નિરખી છે પરંતુ એને ભૂલી નથી શકાતી. તે પોતાની ખિમાર માતાની દવા કરવાને માટે બૂખ વેડીને જંગલી ફૂલોના હાર બનાવીને વેચવા માટે રથયાત્રાના મેળામાં ગઈ હતી. તે વખતે વરસાદ તુટી પડ્યો. પવનના સુસવાટા ફેંકાવા લાગ્યા. અને ટાળેવળતી માનવમેદની વિખરાઈ ગઈ. રાધારાણીની માળાઓ ન વેચાણી. તે ખિચારી તેને હાથોમાં ધૂપાત્રીને છાતી સરસી બીડીને ધરે જતી હતી. મૂશળધાર વરસાદ મંડાયો હતો. ઘોર અંધકારમાં કશી સૂઝ પડતી ન હતી. અને તે ખિચારી કુમળા કિશોરી “ તેનાથી આગળ બોલી શકાયું નહિ. તેની આંખોમાં જળખિન્દુઓ ચળકવા લાગ્યાં. કંઠ રૂંધાવા લાગ્યો. રાધારાણીની આંખો પણ અત્યુ ભરપુર હતી. આંખો લૂંછીને તે બોલી. ‘ જવા ઘો. ખીજઓની વાતો સાથે આપણને શું નિરખત. આપ આપની જ હકિકત કહોને.

તેણે કહ્યું. “ નહિ નહિ. રાધારાણીની વાત મને પરાઈ નથી લાગતી. તેની દરેક વાત હું મારી પોતાની સમજું છું. જે સંસારમાં કોઈ દેવકન્યા હોય તો તે રાધારાણી જ છે. તેનાથી પવિત્ર તેનાથી સરળ અને તેનાથી

શુચિ હૃદય જાળકી આ સંસારમાં મેં હજી સુધી તો નથી જોઈ, એની દરેક વાતોમાં અમૃતખિંદુ ટપકતાં હતાં. જો સંસારમાં મેં કોઈ સ્થળે સરળતા, સત્ય અને માધુર્યનો સંગમ ક્યાંય દેખ્યો હોય તો તે દસ અગીયાર વર્ષની કિશોરીમાં—એ રાધારાણીમાં—એનો રૌપ્યઘંટા જેવો મધુર અવાજ મેં અન્ય કોઈ સ્થળે સુણ્યો નથી. ”

રુકિમણીકુમાર. ખરેખર હવે તો એને રુકિમણીકુમાર કહેવા જ ખરોખર છે. રાધારાણી તેના મન સાથે જોડી રહી હતી.

“ અને કદાચ આજ પુનઃ હું એ અમૃતભર્યા કંઠના શબ્દ શ્રવણ કરી રહ્યો છું. ”

તે વિચારમગ્ન હતા. “ ત્યારથી આજ સુધીમાં કેટલાં દિવસો—મહિના—વર્ષો—પસાર થયા ! પરંતુ આજે પણ એ કિન્નરકંઠ ભૂલી શકાતો નથી. મને તો એમજ લાગે છે કે કાલેજ મેં તેના શબ્દામૃતનું પાન ન કર્યું હોય ! પરંતુ આ શું ? આ સુંદરીનો કંઠસ્વર પણ મને એટલો જ પ્રિય કર અને અમૃતભર્યા કેમ લાગે છે ? આની વાતો સુણતાં જ મને પેલી કિશોરીનું સ્મરણ કેમ તાણુ થાય છે ? શું આ અપ્સરા દુર્લભ રૂપસુંદરી પોતે જ રાધારાણી તો નહિ હોય ને ? નહિ. હું કેટલો મૂર્ખ છું ? ક્યાં પેલી ગરીબ બિખારણ અને ક્યાં આ વૈભવના શિખરે બિરાજેલી ઇદ્રાણી સરખી અશ્વર્યાવાન સુંદરી ? અંધકારમાં હું એ તો જોઈ જ ન શક્યો કે રાધારાણી રૂપાળી છે કે કુરૂપ છે ? પરંતુ કદાચ એને આ લોકશ્રેષ્ઠ રૂપસુંદરીના સૌંદર્યનો થોડોક ભાગ

પણ મળ્યો હશે તો રાધારાણી પણ અત્યંત સૌંદર્યવાન ગણી શકાય. ”

આ તરફ રુકિમણીકુમારની આ સ્થિતિ હતી. બીજી તરફ તેના વચનામૃતોનું પાન કરીને રાધારાણીનું હૃદય હર્ષોન્માદ અનુભવતું હતું. ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક તે તેની વાતો શ્રવણ કરી રહી હતી; અને મન સાથે તે કહેતી હતી. “ જો પ્રેમ રાધારાણી માટે તમે દર્શાવી રહ્યા છો તેવો જ પ્રેમ તે પણ તમારે માટે નહિ દાખવતી હોય ? આજ આઠ વર્ષે એ અભાગી બાલિકાના ભાગ્યના બંધ દરવાજા ખોલવાને તમે કયા લોકમાંથી આ પૃથ્વી ઉપર આવી ચડ્યા ? શું આટલા વર્ષોની મારી તપશ્ચર્યાનું ફળ મને આપવા આવ્યા છો ? પરંતુ શું તમે અંતર્યામી છો ? હું તમારી પૂજા લોકોને દેખાડવાના આશયથી નથી કરતી. મારા હૃદયના આંતર પ્રદેશમાં દૂષાવીને હું તમારી મૂર્તિને સેવું છું. તમે અંતર્યામી ન હો તો મારા દિલની આ વાત શી રીતે જાણો ?

આજ પ્રથમ વખત આ બે પ્રેમી પંખીડાઓ દિનમણીના પ્રકાશમાં એક બીજાના મુખ દર્શનનું પાન કરવા લાગ્યા. દષ્ટિ સ્થિર બની. બન્નેના હૃદય પ્રદેશમાં એકજ વાત રમી રહી હતી. “ શું આવી સૌંદર્યતૃપ્તિ સંસારમાં અન્ય કોઈ સ્થળે સુલભ્ય છે ?

બન્ને અન્યોઅન્ય સ્થળ સમય બૂલીને એક બીજાને નીરખવા લાગ્યાં. અતૃપ્ત નયનો, નયનો સાથે મળીને વાતો કરતાં હતાં. આખરે રાધારાણી ખેલી. વિવશતા ભરપૂર હૃદયે તે બંધિવાન જેવી લાગતી હતી. તેની આંખોમાંથી

પુનઃ આંસુની હેલી વરસવા લાગી. આંસુઓની સાથે હર્ષનો સંગમ પણ ઈશ્વર જાણે ક્યાંથી થયો? તે શાંત નજ રહી શકી. અને બોલી “ અત્યાર સુધી તો આપે પહેલી દુઃખણી મંદભાગીની બાલિકાની વાતો કરી. પરંતુ હવે એતો બતાવો કે હું આપના દર્શન શી રીતે કરી શકી ? ”

રાધારાણીએ આ પ્રમાણે કહ્યું તો ખરું, પરંતુ તરત જ તેનું હૃદય ચિંતામગ્ન બન્યું. “ મેં એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો જ કેમ ? જે મારા હૃદય મંદિરના દેવ છે—જેની મેં દિવસો સુધી મનોમન સાક્ષીએ પૂજા કરી છે. એને મારી આંખોની સામે નિહાળીને આવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો ? ”

પ્રશ્ન સાંભળતાં જ રુકિમણીકુમાર પણ શરમાઈ ગયા. અને બોલ્યા.

“ હું એ રાધારાણીને ઓળખું છું. મેં તેને અંધારી રાતમાં નિહાળી છે. બહુ જ ઝાંખા પ્રકાશમાં મેં તેનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. મારું હૃદય મને એમ કહ્યા કરતું હતું કે આ રાધારાણી મારી પેલી રાધારાણી તો નહિ હોય ? ”

“ આપની રાધારાણી ? ” આમ કહીને તે મોં મકલાવવા લાગી. તેણે ગદન નીચી કરી.

રુકિમણીકુમારે તેનો આ ફેરફાર ધ્યાનપૂર્વક જોયો. તેને કંઈક શંકા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ તેણે તે પ્રગટ ન કરી. અને તે મનોગત બોલ્યા. “ આવો પ્રશ્ન એણે કેમ કર્યો ? તો શું આ ખરેખર પેલી જ છે ? અને પછી તેણે રાધારાણીને કહ્યું.

“ હા. મારી રાધારાણી, મેં તેને ફક્ત એકજ વાર—

અને તે પણ નિશાના અંધકાર વચ્ચે દેખી હતી. તેને તો આઠ વર્ષના વહાણા વાયા. પરંતુ હજી પણ હું તેને નથી ભૂલી શકતો. એટલે તો તેને મેં “ મારી રાધારાણી ” કહીને સંબોધી છે.”

રાધારાણીએ કહ્યું. “ વારુ ! ઠીક છે. આપની રાધારાણી ! કબુલ ! હવે આગળ તો કહેા.

રુકિમણીકુમારે કહ્યું “ મારા મનમાં તો જાંખી આશા અંધારી હતી કે અહિં આવવાથી મને આઠ વર્ષ પહેલાં મળેલી રાધારાણી પુનઃ મળશે. એવી જ આશામાં મેં કામાખ્યાનાથના પુત્રને પૂછ્યું હતું કે આ રાધારાણી કોણ છે ? પરંતુ એમને તો મને ખાસ કંઈ કહેવાની ઈચ્છા હોય તેવું લાગ્યું નહિ. પરંતુ તેણે તો મને ખીજી વાતે ચડાવીને મૂળ વાત ભૂલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેની ઈચ્છા સમજીને તેને પુનઃ પુનઃ આ વાતે ચઢાવવાનું મન યોગ્ય ન લાગ્યું. પરંતુ મેં એટલું તો પૂછ્યું “ રાધારાણી રુકિમણીકુમાર નામના માણસની તપાસ શા માટે કરે છે ? શું આપ તે વાત ઉપર પ્રકાશ ફેંકી શકશો ? જો આપ કહી શકો તો કદાચ રુકિમણીકુમાર વિષે હું કંઈક માહિતી આપી શકું ” મારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓએ કહ્યું. “ તે શા માટે તપાસ કરી રહી છે તે વિષે તો હું કશું નથી જાણતો. મારા બાપુજી માહિતગાર હતા. કદાચ મારી બહેન પણ કંઈક જાણતી હોય. આપ આ વિષયમાં કંઈક કહી શકો તેમ છો તો હું મારી બહેનને પૂછી લઉં ” આમ કરીને તે અંદર ગયો. અને થોડીજ વારમાં એક ચીઠી લાવી મારા

હાથમાં મૂકી, અને કહ્યું “ બહેને પણ કંઈ ખાસ કહ્યું નહિ. કેવળ એટલું જ કહ્યું કે “ રાજપુરમાં જેણે હાલમાં એક અનાથાશ્રમ ખોલ્યું છે તેને જઈને મળે ” એજ પત્ર લઈને હું આપની આગળ ઉપસ્થિત થયો છું. આમાં મારો કશો અપરાધ તો નથી થતોને ? ”

રાધારાણીએ કહ્યું. “ આપે કશો અપરાધ કર્યો છે કે નહિ એ હું શી રીતે કહું ? પરંતુ આપની વાત ઉપરથી મને એમ તો લાગે છે કે તમે ગંભીર ભ્રમમાં પડીને અહિં આવ્યા છો. તમારી રાધારાણી મારી પરિચિત છે કે કેમ તે પણ હું નથી કહી શકતી. પરંતુ તેની કશી હકિકત કહો તો તેનું ઠેકાણું કદાચ મળે ખરું ! જો હું આપને આપની રાધારાણીનું ઠેકાણું આપી શકું તોજ આપની મેં કંઈક સેવા કરી કહેવાય. ”

રુકિમણીકુમારે રથયાત્રાના મેળાની તે રાત્રે બનેલી સધળી હકિકત કહી. પરંતુ તેણે રાધારાણીને કંઈ આપ્યું હતું અથવા કોઈ પ્રકારે સહાયતા કરી હતી તે વિષે તો કશું કહ્યું નહિ.

તેની વાતો સાંભળીને રાધારાણીએ કહ્યું “ હું આપને ચોકખી વાતો કહું તો તેના માટે મને ક્ષમા કરશો. કારણ કે ચોકખી વાતો હંમેશાં કટુ હોય છે. આપનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત મેં શ્રવણ કર્યો. એથી તો મારા દિલમાં ખાત્રી થઈ છે કે આપ પરોપકારી પુરુષ નથી ! તેથી હું રાધારાણીના રહેઠાણથી વાકેફ હોય તો પણ આપને તે સ્થળ બતાવવાની તકલીફ જ ન ઉઠાવુંને ! આપે એક ખૂબ ગરીબ

બાલાની દુઃખદ પરિસ્થિતિ ચર્ચી. આપના હૃદયમાં જરા પણ દયા વસતી હોય તો અચૂક આપે તેને સહાય કરવી જોઈતી હતી. આપે એવી કશી વાત નથી કરી કે જે એમ માનવાને કારણ આપે કે આપના ઐશ્વર્યનો લાભ એ ગરીબ બાળાને મળ્યો હોય. ”

રુકિમણીકુમારે કહ્યું: “હા. તમારી વાત તદ્દન ખરી છે. હું એવી કશી મદત્તવની મદદ નથી કરી શક્યો. તે દિવસે ઘર છોડીને સીધો જ હું નાવ ઉપરથી રથયાત્રાનો મેળો અને ઉત્સવ નિરખવા આવી ચડ્યો હતો. એટલે તો મેં મારું ખરું નામ પણ કાઢીને ન કહ્યું; તેમજ મારો પરિચય પણ ન આપ્યો. રસ્તામાં જે જે વ્યક્તિ સાથે મુલાકાતનો પ્રસંગ સાંપડ્યો તે દરેકને મારું નામ ‘રુકિમણીકુમાર’ છે એમજ કહ્યું, કારણકે કાંઈ મારો સાચો પરિચય મેળવે એ મને શ્રેયસ્કર ન લાગ્યું. ત્રિજે પહોરે પ્રચંડ આંધી શરૂ થઈ અને મૃશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો તે વખતે મેં જોટ ઉપરથી ઊતરીને કિનારે પગ મૂક્યો તે સમયે મારી પાસે આપવા લાયક કશું હતું નહિ. છતાં પણ મારી પાસે જે કાંઈ હતું તે તો મેં તેને આપી જ દીધું હતું. પરંતુ તે કાંઈ મદત્તવની વાત નથી કે તે વિષે મારે આપને કશું કહેવાનું હોય. મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે કાલે સવારે આવીને તેના ખખર અંતર પૂછીશ. પરંતુ સંજોગોવશાત્ મારે તેજ રાત્રે કાશી જવું પડ્યું. મારા પિતાજી બીમાર પડી ગયા હતા, અને તેમણે મને તાર દ્વારા બોલાવ્યો હતો. હું કાશી ગયો અને લગભગ એક વર્ષ સુધી તેમની સેવા સુશ્રુષામાં મેં મારો સમય વ્યતિત કર્યો. વરસ દોઢ વરસે

જ્યારે પુનઃ હું ઘેર આવ્યો ત્યારે રાધારાણીની ખજર અંતર પૂછવા તેના ઘર તરફ હું ગયો હતો. પરંતુ ત્યાંથી તો તેનો તેમજ તેની માતાનો કશો પત્તો મળ્યો નહિ.”

“આપને દુઃખ ન લાગે તો એક વાત પૂછું?”

“જેશક આપ પૂછી શકો છો.”

“તે રાત્રે તો કદાચ આપ તેના ઝૂંપડામાં જ સૂતા હશે? આપ ત્યાં કેટલો વખત રહ્યા હશે?”

“બહુ જ થોડો વખત. રાધારાણીના કૂલહારની જે કિંમત મેં આપી હતી તે જોવાને માટે તેણે અંદર જઈને દીવો સળગાવ્યો તે અરસામાં જ હું તેને માટે કપડાં ખરીદવા ખજરમાં ચાલ્યો ગયો.”

“ખીજું કાંઈ આપ્યું હતું?”

“ખીજું શું આપ્યું? એક નોટ હતી, તે નોટને તેના ઘરમાં મેં ચૂપકાથી મૂકી દીધી.”

“પરંતુ આવી રીતે નોટ ફેંકવી યોગ્ય ગણાય? તે અને તેની માતા તો એમજ સમજેને કે આપના ખીસામાંથી આ નોટ પડી ગઈ છે અને શરતચૂકથી રહી ગઈ છે.

“નહિ. એ નોટ ઉપર મેં પેન્સિલથી મારું નામ લખ્યું હતું. અને ‘રાધારાણીના ઊપયોગ સારું’ તેમ પણ સ્પષ્ટ લખ્યું હતું. એ રુકિમણીકુમારની એ રાધારાણી તપાસ કરતી હશે એવા જ સંભવથી આ જાહેરાત મેં મારી પાસે સાચવી મૂકી છે.”

“એટલે તો હું કહું છું ને કે આપ ખૂબ કઠોર હૃદયના પુરુષ છો. દયાના નિર્મળ ઝરણાના પ્રવાહની શેરો

આપના હૃદયમાં ક્યાંથી ફૂટે ? આપના દર્શનને માટે જે રાત્રી દિવસ....”

આમ કહેતા જ રાધારાણીની ડાઠ નીચી નમી. અને આંખોમાંથી આંસુનો ઘોધ વહેવા લાગ્યો. સાથેસાથે તેણે શીર ઉપરની સાડી નજીક ખેંચીને આંસુના અવિરત પ્રવાહને ધૂપાવી દીધો. સાચા મોતિની શેર જેવી અશ્રુધારા પર રુકિમણીકુમારની દૃષ્ટિ પડી કે નહિ તે તો પ્રભુને માલમ.

તે ત્યાંથી ઊઠીને તરત જ અંદર ચાલી ગઈ. રુકિમણીકુમાર તેની પાછી આવવાની રાહ જોતાં ત્યાં જ શૂન્ય મનસક જેસી રહ્યાં.

અંદર જઈ રાધારાણીએ મોં લૂછ્યું. આંખો પાણીથી ઘોઈ ને સાફ કરી, આંસુઓના ચિન્હોને મુખ ઉપરથી દૂર કર્યાં.

રુકિમણીકુમાર જ આવી પહોંચ્યા છે તેવી તેને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ચૂકી. “ હું પણ એ જ રાધારાણી છું. બન્ને એક બીજના હૃદયોમાં અન્યોઅન્ય પૂરાયેલા છીએ. પરંતુ હવે શું કરું ? હું રાધારાણી છું—તેમના દિવમાં જેની સ્મૃતિ વિસરાઈ નથી એજ રાધારાણી છું આવો વિશ્વાસ તેમને પણ બેસારી શકું. પરંતુ ત્યારપછી શું ? તેની નાત કઈ તેની તો માહિતી પણ નથી. હમણાં જ પૂછીને તેની પણ ખાત્રી કરી જોઉં. પરંતુ તે મારી જ્ઞાતિના ન હોય તો ? તેમનો અને મારો સંબંધ આ સંજોગોમાં થઈ શકે ? તો પછી તેની સાથે વધુ વાતો કરવાનું શું પ્રયોજન ? આજદિન પર્યંત જેના નામનું રટણ કર્યાં કરું છું તેનાં ભજનમાં જ જિંદગી કેમ પૂરી ન કરવી ? ”

રાધારાણી વિચાર હિંડોળે ઝૂલી રહી હતી. તેની આંખોમાં પૂનઃ આંસુના વાદળ ઉભરાયાં અને

હૃદય થડકવા લાગ્યું. ઉભય અધર કંપવા લાગ્યા. ચક્ષુમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી. તેણે પૂનઃ આંખ અને મોં ધોષને આંસુના વહેતા પ્રવાહને ખાળી રાખ્યો અને વિચાર સામરના મોજાં હૃદયમાં અથડાવા લાગ્યાં.

“ સમજો કે તે મારી જ જ્ઞાતિના છે. તો પણ શું થયું ? તેમની ઉમર તો નાની નથી. પ્રભુતામાં પગલા નહિ માંડ્યાં હોય એમ તો ન જ કળી શકાયને ! અને કદાચ લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ ગયા હોય તો પણ શું ? નહિ. નહિ. એ નહિ જ બને ? તેમનું નામ રટતાં રટતાં જિંદગીની સફર પૂરી થાય તે સારું છે. પરંતુ તેની પ્રથમ પત્નિની આંખની કણી બની રહું તે નહિ જ બને. ”

તો પછી હવે શું કરું ? જ્ઞાતિ પૂછવાની જરૂર જ શું છે ? તેને રાધારાણીનો પરિચય આપુ અને તેઓ કાણ છે તેની માહિતી મેળવું ? રુકિમણીકુમાર તેનું સાચુ નામ નથી. જેને સ્મરીને જીવન વિતાવવું છે અને જેનું નામ લેતાં લેતાં જગત—માયા સંકેલવી છે તેનું નામ તો જાણું ? બહેન વસંત ? તેં સમજ્યા વગર તેમને અહિં શા માટે મોકલ્યા ? તેને શું ખબર કે જીવન સમુદ્રનું આ રીતે મંથન કરવાથી કાઢને બાગે કલ્યાણકારી અમૃત લાધે છે તો કાઢને બાગે હળાહળ વિપ ? ”

“ ગમે તે થાય. પરંતુ એકવાર તો તેને એની અસલી રાધારાણીનો ખરો પરિચય તો આપું. ” આમ વિચારીને તેણે જે વસ્તુને ખૂબ પ્રેમથી સાચવી રાખી હતી—જેને તે પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક કિંમતી સમજતી હતી—તે નોટ

તેણે કાઢી અને પોતાની સાડીને છેડે બાંધી તે વિચાર કરવા લાગી.

“ કદાચ વાતચીત કરવામાં મારું સૌભાગ્ય અનુકુળ થાય અને મારી ઇચ્છાની સિદ્ધી મળે એવું જણાય તો છેલ્લો પ્રસ્તાવ કોણ કરશે ? ” હૃદયમાં આ વિચાર ઉદ્ભવતાંજ રાધા-રાણી ખડખડાટ હસી પડી. હસતાં હસતાં તે બેવડી વળા મધ, અને કહેવા લાગી.

“ રામ રામ. નહિ ! વિવાહનો પ્રસ્તાવ હું નહિ મૂકી શકું. હા. આ માટે જો હું વસંતકુમારીને બોલાવું તો કેમ ? હું બધું તેને જ સોંપી દઈશ. બે દિવસ રહે અને વાંચના-લયમાંથી પુસ્તકો વાંચ્યા કરે. તેમના માટે તો મેં સારાં સારાં પુસ્તકો વસાવ્યાં છે. પરંતુ બે દિવસ રહેવાનું તે મંજૂર ન કરે તો ? અહિ રહેવાથી તેમને નુકશાન જતું હોય તો તેમને રોકા રાખવાનો હું આગ્રહ પણ શી રીતે કરી શકું ? આવુંજ પરિણામ આવે તે કરતાં હું પોતેજ વિવાહની માગણી કેમ ન રજૂ કરું ? શું તેમાં કંઈ બેહુદ્ડુ લાગે છે ? અંગ્રેજ બોકોની બાળાઓ શું કરે છે ? આપણા દેશમાં આવો રિવાજ નથી તે બરાબર છે. પરંતુ મને અહિંની પ્રથા સાથે શું સંબંધ ? આવી તક હું નહિ જ ગુમાવું. ”

આ વખતે તેના સુંદર વદન ઉપર વિવાહની ઝીણી વાદળી છવાણી. તે વિચાર કરવા લાગી. “ પરંતુ એમ પણ ન જ બની શકે. અંગ્રેજોમાં પણ વિવાહની માગણી તો પુરુષો-દ્વારાજ રજૂ થાય છે. સ્ત્રીઓ દ્વારા તો નહિં જ. પરંતુ જો વિવાહની વાતને તે નહિજ છેડે તો હે ઈશ્વર હું આપને

પ્રાર્થુ" છું કે મારે શું કરવું? આ લજ્જા જે મારા મુખને તાણુ વાસી રહી છે તેના દાયક પણ આપજ છો અને આ પ્રચંડ જ્વાળામુખી જેમાં હું સળગી રહી છું તેના ઉત્પાદક પણ આપજ છો. શું આ આગમાં લજ્જા બળીને ભસ્મિભૂત નહિ બને? અનાથના નાથ ! કૃપા કરીને મને પવિત્રતાના પડદાઓ વચ્ચે ઢાંકી દો અને લજ્જાના જુઠા આવરણોમાંથી મને મુક્ત કરો. મારી ઉપર તમે દયાનો ઘોષ વરસાવો કે જેની શક્તિમાંથી હું લજ્જાને વિસારી મનરચિત પ્રસ્તાવ રજૂ કરી શકું.

[૭]

ઈશ્વરે કદાચ તેની આ પ્રાર્થના પણ સાંભળી.
કપટ રહિત—વિશુદ્ધ હૃદયથી જે કંઈ કહેવામાં આવે છે
તે ઈશ્વર અવશ્ય સાંભળે છે. રાધારાણી હસતી, ખેત્રતી,
ખુશખુશાલ ચહેરે રુકિમણીકુમારની સમીપમાં આવી.

તેના આવતાંજ રુકિમણીકુમાર બોલી ઊઠ્યા. “ આપે
નતો મને છૂટો કર્યો તેમ જે વાત મેળવવાના આશયથી
હું અહિં આવ્યો હતો તે વિષયમાં પણ કશું ન કહ્યું. તેથી
તો હજી સુધી હું અહિં બેસી રહ્યો છું. ”

“ આપ રાધારાણીને માટે આવ્યા છો એ હું
જાણું છું. ભૂતી નથી ગઈ. આ મકાનમાં પણ એક રાધારાણી
રહે છે. તે આપને પોતાનો પરિચય આપશે કે નહિ તે
જાણવાને માટે હું આપને અહિં બેસારીને અંદર ગઈ હતી. ”

“ શું નિર્ણય કર્યો ? ”

રાધારાણીએ એકવાર પૂનઃ નિચે જોયું. લલાટ ઉપર
વિખરાયેલી લટોને ઠીક કરી. પછી તેણે એજ ઓરડામાં
રાખેલી એક પથ્થરની મૂર્તિની સામે નિહાળ્યું. રુકિમણી-
કુમારની તરફ જોવાનું તે સાહસ ન જ કરી શકી. તેણે

કહેવા માંડ્યું. “ આપ તો કહો છો કે આપનું મૂળ નામ રુકિમણીકુમાર નથી. બિચારી રાધારાણી પોતાના હૃદયમાં જેની પૂજા કરે છે, જે તેના મનમંદિરમાં બિરાજેલા દેવતા છે— તેમના મૂળ નામની પણ આજ્ઞાદિન પર્યંત તેને બિચારીને ખબર નથી. ”

રુકિમણીકુમારે કહ્યું. “ તમે કેમ જાણ્યું ? કાણે કહ્યું કે રુકિમણીકુમાર રાધારાણીના મનમંદિરના આરાધ્ય દેવ છે ? ”

ખરેખર રાધારાણીના હૃદયમાંથી આપોઆપ આ ઉદ્ગારો સરી પડ્યા હતા. પોતાના મનોવેગને તે ન શમાવી શકી. પરંતુ હવે તો તેના હૃદયમાંથી સરી પડેલી વાણીને ખેંચી પણ કેમ શકે ?

“ નહિ. એ તો મેં ફક્ત શિષ્ટાચારના અંગે કહ્યું છે. કોઈ સજ્જન પુરુષનું નામ પૂછવું એ સમ્યક્તાથી વિરુદ્ધ હશે !

“ મારું નામ દેવેન્દ્રનારાયણ રોય છે. ”

હવે રાધારાણીએ બંને હાથ બેડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરી. “ પરમાત્મા ! તારી દયા અનંત છે. તારી માયા અપાર છે. ” પછી તેણે રુકિમણી કુમારને કહ્યું.

“ રાજા દેવન્દ્ર નારાયણ રોયનું નામ મેં સાંભળ્યું છે. ”

“ લોક તો રાજા કહ્યા કરે છે. પરંતુ હું તો એમ માનું છું કે જે મને કુમાર કહીને સંબોધે છે તેજ મારું સાચું સન્માન કરે છે. ”

“ હવે હું ચિંતામુક્ત બની. મને એ જાણીને અત્યંત આનંદ થાય છે કે તમે મારીજ જ્ઞાતિના છો. અત્યાર સુધી તો હું ભ્રમમાં પડી હતી. આપના જેવા અતિથીના પગલાથી

હું ધન્ય બની. બે દિવસ અહિં રહેવાની અને આપના જેવા મહેમાનની યત્કિચિંત સેવા કરવાની તક આપવાની હું પ્રાર્થના કરું છું.”

“આ વાત તો પછી પણ કરી શકાય છે. આપ કૃપા કરીને કહો કે આપને ત્યાં જે રાધારાણી રહે છે તે કાણ છે?”

“પહેલા આપ જમી લો. તેની વાત પછી કરીશ. તેનો પૂરેપૂરો પરિચય આપીશ.”

“હૃદયમાં વિચારો દોડતા હોય અને ગભરામણ છૂટતી હોય તે વખતે ભોજન પણ અપ્રિય થઈ પડે છે.”

“રાધારાણીને માટે આટલી ગભરામણ? આટલી ચિંતા? એમ કેમ?”

“એમ કેમ?” તેનો જવાબ મારી આગળ નથી. લા. છેલ્લાં આઠ વર્ષોથી હું હંમેશાં તેની ચિંતા કરતો રહ્યો છું. અને સંભવ છે કે આ ગભરામણ તે ચિંતામાંથી જ જન્મી છે.”

“એકદમ તેની મુલાકાત કરવામાં અને તેનો પરિચય આપવામાં મને તો સંકેત થાય છે. હું એને આપની સાથે મુલાકાત કરાવી દઉં તો શું કરશો?”

“શું કરું. એને એકવાર નિરખીશ.”

“શું ફક્ત તેને નિરખવા માટેજ આપનું હૃદય આઠ વર્ષ સુધી વિંધાયા કર્યું છે.”

“બીજું શું કરું? સંસારમાં અનેકરંગી મનુષ્યો વસે છે.”

“વારું આપ જમીલ્યો. ક્ષુધાતૃપ્તિ પછી આપની રાધારાણીને આપની સેવામાં હું હાજર કરીશ. સામેની દિવાલમાં આયતો લટકે છે. તેમાં આપ તેને જોઈ શકશો. તે ખૂબ

શરમાળ છે. આપની સામે આવવામાં તેને સંકાય થશે. ”

“ કેમ ? સન્મુખ ખોલાવીને તેને એકવાર જોવરાવવામાં શું હરકત છે ? મારા હૃદયમાં કોલાહલ મચ્યો છે તે આપ શી રીતે સમજી શકો ? આજ આઠ વર્ષથી..... ”

એકખીજના હૃદયમાં પરિચયની સળંગ કડી સંધાતી હતી કે નહિ તે તો ઈશ્વર જાણે. પરંતુ બન્નેની વાતો ગાઢ પરિચયની ઢબે ખીલવા લાગી. દેવેન્દ્રનારાયણની વાતને વચમાં જ કાપીને રાધારાણી ખોલી બીડી “પરંતુ એ વાત ઉપર તો વિશ્વાસ નથી ખેસતો કે આપે એને જોયે આઠ વર્ષ પસાર થયાં. એ વખતે એની ઉમર કેટલી હશે ?

“ હસ અગિયાર વર્ષની નાની કિશોરી ”

“ અગિયાર વર્ષની એક ખેસમજ નાદાન બાલિકા ઉપર આપનો આટલો અનુગ્રહ ? એ કેમ બની શકે ? ”

“ કેમ ? એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? ”

“ મેં તો આવું ક્યારેય સાંભળ્યું પણ નથી ”

“ તો પછી તેને કુતુહલ સમજો ”

“ શેનું કુતુહલ ? ”

“ જો આપને મારી વાતમાં વિશ્વાસ ન હોય તો એમ જ માનો કે તેને જોવાની ઉત્કંઠા છે. ફક્ત એક વાર દિલબર તેને નિહાળવાની ઉત્સુક આકાંક્ષા છે. ”

“ સારી વાત છે. આપને તો તેને જોવી છે ને ! આપ તેને સામેના પેલા આયનામાં નીરખી શકો છો ! ”

“ કેમ અહિં ખોલાવવામાં કરી હરકત છે ?

“ તે કુળવંતી લલના છે. આપની સન્મુખ તે શી રીતે આવી શકે ? ”

“ તો તમે મને મળવાનું શી રીતે સ્વિકાર્યું ”

“ થોડી જર જમીન છે. તેની સંભાળ ખુદ મારેજ કરવી પડે છે. એટલે મારે તો પુરુષોને પ્રસંગોવશાત્ મળવું પણ પડે છે. સ્વામીની આજ્ઞા સિવાય તે.....

“ સ્વામી ? ” દેવેન્દ્રનારાયણે સદ્ગળ કહી નાખ્યું. ”

“ એમાં ચોંકી શું બિઠ્યાં ? ”

“ શું તેના લગ્ન પણ થઈ ચૂક્યાં ? ”

“ કેમ ? આટલી ઉંમરે ય વિવાહ ન કરે. તેણે ઓગણીસ વસંતો પસાર કરી. હિંદુ સંસારમાં આટલો વખત સ્ત્રીઓ કુંવારી રહી શકે ? ”

રાજા દેવેન્દ્રનારાયણે ધણે સમય વ્યતિત કર્યો. શિર-પર હાથ મૂકીને તેનું દિલ વિચારસાગરમાં ડૂબી ગયું. ચિંતાના આવરણોમાં તેની વિચારશક્તિ ઢંકાઈ ગઈ. રાધારાણીએ કહ્યું. આપ શું ચિંતામાં પડી ગયા ? શું આપે તેની સાથે લગ્ન કરી નાખવાનો પણ વિચાર કર્યો હતો ? ”

“ મનુષ્ય શું ન વિચારે ? ”

“ શું આપની આ ઈચ્છા રાણીજીને પણ માલુમ પડી છે ?

“ રાણીજી કેણુ ? રાધારાણીની અને મારી મુલાકાત પહેલાં જ મારી પત્નિ ગત થઈ છે. ”

આ સાંભળીને પુનઃ રાધારાણીએ ઈશ્વરને પ્રણામ કર્યા. અને કહ્યું. “ ભગવાન ! થોડો વખત મને સાહસ અને બળ આપ. ” અને પુનઃ પોતાના પતોતા પરાણા તરફ જોઈને તેણે કહ્યું. “ કેમ હવે તો આપે સાંભળ્યુંને કે રાધારાણી

પરણિતા છે ? કેમ હજી પણ આપ એને જોવાની ઈચ્છા રાખો છો ? ”

“ કેમ નહિ ? ”

“ શું પરણીની મુલાકાત લેવી એ આપના જેવા સજ્જન મનુષ્યને માટે ઉત્તમ ગણાય ? શું એમાં આપની શોભા વધે છે ? ”

“ પરંતુ મને એ જ નથી સમજતું કે રાધારાણીએ મારી તપાસ શા આશયથી કરી હતી ? તેની મુલાકાત થઈ શકે તો તેને પૂછી શકું.

“ આપે રાધારાણીને જે કંઈ આપ્યું છે તે પાછું લેવાનો વિચાર છે કે શું ? ”

“ હા. મેં જે કંઈ તેને આપ્યું છે તે બધું પાછું મળે તો સ્વિકારવા ખૂશી છું.

“ કહો તો ખરા. આપે તેને શું આપ્યું છે ? ”

“ એક નોટ... — ”

“ લો. ” કહેતાંજ પોતાની સાડીને છેડે આંધેલી નોટ રાધારાણીએ કાઢીને દેવેન્દ્રના હાથમાં મૂકી. તેણે હાથમાં લઈને જોયું. તેની ઉપર પોતાનાજ હાથના લખેલા અક્ષરો અંકિત થયેલાં હતાં. જે કાંઈ તેણે લખ્યું હતું તે બધું તેવીજ સ્થિતિમાં મોજુદ હતું. તે બધું જોઈને તેણે કહ્યું. “ શું રાધારાણીના પતિએ આ નોટ ને કદિ જોયું છે ? ”

“ ક્ષમા કરશો. હું આપની આગળ જોડું બોલી છું. રાધારાણી તો હજી અપરણિતા—કુંવારી છે. ”

“ તો શું આટલામાં જ મારું કરજી પૂર્ણ થયું ? ”

“ હવે શું બાકી રહે છે ? ”

“ બે રૂપિયા અને બે સાડી. ”

“ આપ તો મહાપુરુષ છો. જો આપનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ ચૂકવાઈ જાય તો આપ ભોજન કરવા પણ રોકાવ તેવા નથી, બાકી આપનું કરજ પણ ચૂકતે મળશે. ધીરજ રાખો. આપ શાંતિથી જમી રહો. રાધારાણી આપની રાતી પાઈ પણ બાકી નહિ રાખે. ”

“ તો શું મારું ક્ષેત્ર એટલું જ છે ? તેની પાસેથી મારે તો ખૂબ ક્ષેત્રનું રહે છે. ”

“ બીજું શું છે. એ તો કહો ? ”

“ હૃદય અને આત્મા મેં તેને સ્વાધીન કરેલ છે. તેના બદલામાં મને શું મળશે ? ”

“ તેના બદલામાં આપને જે કંઈ મળવાનું હતું તે તો ઘણા દિવસો પૂર્વે મળી ગયું છે. રાધારાણીએ પણ તેનું સર્વસ્વ આપને અર્પણ કર્યું છે. એથી વિશેષ આપ શું ઇચ્છો છો ? ”

“ અને વ્યાજ ? ”

“ ખરોખર. વ્યાજ પણ મળશે. ચિંતા ન કરો. શુભ ચોઘડીએ શુભ લગ્નથી રાધારાણી આપની બનશે. રૂપ અને યૌવન તે આપને ચરણે ધરીને વ્યાજ ચૂકવશે. પછી તો રાધારાણીને આપ ઋણમુક્ત કરશોને ? ”

પછી રાધારાણી ત્યાં ન બિભી રહી શકી. તે ત્યાંથી બીઠીને અન્યત્ર ચાલી ગઈ.

રાધારાણીની આજ્ઞા થતા જ કારભારીએ મહેલની બિતરમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાની માલિકનની સૂચના અનુસાર રાજા દેવેન્દ્ર નારાયણ રોયને બહારના બંગલામાં સન્માન-પૂર્વક ઊતારો આપ્યો. તેમની દરેક પ્રકારની સેવા ચાકરી કરી. વખતસર તેમને મેહેલમાં લઈ જઈને ભોજન લેવરાવ્યું. રાધારાણીએ પોતે જ તેમને ભોજન પિરસ્યું. ભોજન વીધી સંપૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી પોતાના બદાલસોયા અતિથીની સેવામાં તે ખડે પગે ઊભી રહી.

ભોજન પત્યા પછી રાજા દેવેન્દ્રને માટે આરામની વ્યવસ્થા કરી હતી. જેવા તે આરામગૃહમાં ગયા તેવા જ રાધારાણીએ તેમને કહ્યું. “ હજુ પણ એ રૂપિયા અને એ સાડી આપની મારી આગળ બાકી છે. રૂપિયાનો તો મેં વ્યય કરી નાખ્યો છે. અને સાડીઓ પણ પહેરી ફાડી છે. તેના બદલામાં મેં જે કંઈ આપને આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે તેનો સ્વિકાર કરીને મને ઉપકૃત કરશો. ”

આમ કરીને રાધારાણીએ એક સુંદર મખમલની ડબ્બીમાંથી મૂલ્યવાન રત્ન જડિત હાર કાઢીને તેના ગળામાં પહેરાવવા આગળ વધી. દેવેન્દ્ર નારાયણે તેને સ્વિકારવાની

અશક્તિ દર્શાવીને કહ્યું. “ જો આ રીતેજ તારે ઋણ મુક્ત થવું હોય તો મારે પણ એવીજ રીતે મારી રકમ સેવાની ઈચ્છા છે. તારા ગળામાં જે હાર છે એ જ મને સ્વાધીન કરી દે. ”

“ રાધારાણીએ એમની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. પોતાના ગળાનો હાર કાઢીને તેણે તેમના ગળામાં પહેરાવી દીધો. ”

“ તું તો હવે હર પ્રકારે ઋણ મુક્ત થઈ. હવે તો હું ઉલટો તારો ઋણી બન્યો. ”

“ કેમ ? ”

“ કેમ શું ? તારી પાસેથી અંધારામાં મેં ફૂલોની માળા ખરીદી હતી તેનું મૂલ્ય તો તને હજી મળ્યું જ નહિ. તેં તો બધું મને પરત કર્યું. પણ હું શા માટે ઋણી બનું ? હો. પેલી ફૂલ માળાઓના બદલામાં આ હાર હું તને પાછો આપું છું. ”

આમ કહીને પોતાના ડગલાના બટન ખોલીને તેણે સાચા મોતિની એક માળા કાઢી. અને તેણે રાધારાણીના ગળામાં પહેરાવી.

આ રીતે આ તરફ માળાઓનો વિનિમય થતો હતો. તેજ વખતે તેના ઓરડાની બહાર કોઈએ બહુજ જોરથી શંખ ફૂંક્યો.

“ કોણ છે ? ” રાધારાણીએ ખૂમ મારી ?

રાધારાણીની ચિત્રા નામની દાસીએ કહ્યું. “ હું છું. બા ”

“ શંખ કેમ વગાડી રહી છે ? ”

“ ઇનામ સેવાની આશાથી ”

ચિત્રાને એ જ વખતે ઇનામ આપવામાં આવ્યું એ કહેવાની કશી જરૂર નથી. પરંતુ આ તો એક ઢોંગ હતો. ખુદ રાધારાણીએ જ એને બણાવી ગણાવીને શંખ ફુંકવાને માટે તૈયાર કરી રાખી હતી.

આ પછી તો દેવેન્દ્રનારાયણ અને રાધારાણીએ પેટ-ભરીને વાતો કરી. દેવેન્દ્રનારાયણ આશ્ચર્યમુગ્ધ થયાં કે એક વખત ફૂલના ગજરાઓ વેચીને ગુજરાન કરવાના મનસુખા ઘડતી ગરીબડી રાધારાણી લાખોની માલિકન શી રીતે ખતી ? ક્યાં એકાદ પૈસાને ઝંખતી રાધારાણી અને ક્યાં અપાર દોલતની એક માત્ર સ્વામિની રાધારાણી ! તેના મનમાં રમતા ભાવોને ચક્રાર રાધારાણી ત્વરિત સમજી ગઈ. તેણે રથયાત્રાના મેળાથી શરૂ કરીને અત્યાર સુધીની દરેક હકીકત કહી. તેની વિધવા માતાનો આ વૈભવ કેવી રીતે લૂંટી લેવામાં આવ્યો હતો. અતાગ દુઃખસાગરમાં તેની માતા કેટલી મુશ્કેલીઓ સહન કરતી હતી. લંડન સુધી મુકદમે લડવામાં તેની માતાએ મરણ મૂડી પણ ખર્ચી નાખી હતી. એ દરેક હકીકત તેણે દેવેન્દ્રને સવિસ્તર સમજાવી. કામાખ્યાનાથ પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યા, માતા મરણને શરણ થઈ અને તેની સૂચનાથી રુકિમણીકુમારની તપાસ શરૂ કરી વગેરે ભૂતપૂર્વ કથની તેણે દેવેન્દ્રને કહી. આ હકીકત કહેતી વખતે તેના મુખ ઉપર અનેકવિધ ભાવો તરી ઉઠતા હતા. ક્યારેક મલકાતી, ક્યારેક શરમાતી અને ક્યારેક દુઃખની આછી વાદળોથી મોં છુપાવી જતી તે બોલ્યેજ જતી હતી. હાસ્ય અને રૂદ્ધ ઉભયના આવાગમન વચ્ચે તેણે આખો ભૂતકાળ તેના ભાવિ પતિને કહી દીધો. પ્રેમ

ભૂખી આ ચાતકી તેના અંતરના દેવને પ્રેમગોષ્ઠીથી નવ-
રાંવવા લાગી અને પોતે પણ પ્રણયામૃતનું મધુર પાન
કરવા લાગી. કાળા હિનાળાના ધોમધખતાં તાપમાં તપેલા
પહાડને વર્ષાની ધારા જે શિતળતા આપે તેવીજ શિતળતા
તેની હૃદયશક્તિની વાણી ધારામાંથી દેવેન્દ્રને લાધી.

“ તારે તો કોઈ સમા સખંધી નથી. છતાં બાળકોના
કિલકિલાટ, સ્ત્રીઓના મધુર રણકાર અને પુરુષોના કાલા
હલથી તારું મકાન બરું બારું કેમ દેખાય છે ? ”

“ વિપત્તીના દિવસોમાં—મરણોન્મુખ સ્થિતિમાં મારું
કોઈ સચું નહોતું. પરંતુ હવે તો મારા દુઃખના દિવસોની
અવધ પૂરી થઈ છે. એટલે મારા કુટુંબીજનોની પણ કમી
રહી નથી. આ હિમરમાં એકાએક જીવન ગાળવું સહેલું
નથી. એટલા માટે આ લોકોને સન્માનપૂર્વક મેં અહિં
રાખ્યાં છે. ”

“ આ લોકોમાં કોઈ એવી વ્યક્તિ પણ છે કે જે
કન્યાદાન આપી શકે ? ”

“ હા. એ પણ છે. ”

“ તો પછી શુભ મુહૂર્ત અને શુભ લગ્નની રાહ
જોવામાં શા માટે વખત વ્યય કરે છે ? ”

“ નહિ. હજી સુધી તો બધું બરોબર ચિતરે છે. મારા
કહ્યા સિવાય પણ દરેક જણ મૂળ હકિકતથી માહિતગાર
બન્યાં લાગે છે. તમારા મારી સાથેના આ મિલનથી જ
તમે કોણ છો તેવું અનુમાન કરી લેવું દરેકને માટે સુગમ
જ છે. ”

“ ખરોખર પરંતુ હીલ કરવાનું પ્રયોજન ? ”

રાધારાણીએ ચિત્રાને બોલાવી. તે આવી. અને તેને કહ્યું
“ કેમરે ! શું વખત છે ? ”

“ જુ હા. કારભારી સાહેબે પુરોહિતને બોલાવ્યાં
હતાં. તેણે આવતી કાલનું મુહૂર્ત નક્કી કર્યું છે. ”

કારભારીએ કામાખ્યાનાથને ઘરે ખખર કહેવરાવ્યા.
વસંતકુમારી તેના સહોદરો સાથે આવી પહોંચી. અન્ય
લોકો પણ આવી પહોંચ્યા. રાજા દેવેન્દ્રનારાયણને ઘરે પણ
સમાચાર પહોંચ્યા. તે સ્થળેથી પણ ઘણા લોકો આવ્યાં
વિવાહની તૈયારી શિઘ્ર શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

વસંતને દેખીને જ રાધારાણી બોલી બિઠી. ”

“ કેમ બેન. તારી અક્કલ ઉપર પાણી ફરી
વળ્યું હતું ? ”

“ કેમ મેં શું કર્યું ? ”

“ જેને તેને ચીઠ્ઠી લઈને મારા મહેલમાં મોકલતાં
પહેલાં કંઈ વિચાર થાય છે ? ”

“ કેમ બેનગા. મારી ચીઠ્ઠી લઈને મહેલમાં દાખલ
થનાર પુરુષે તારું શું બગાડ્યું ? તેણે એવું શું વિતાડ્યું ?
એવી—લૂંટ ચલાવી કે તું મારી ઉપર ખદા દ્રષ્ટિ કરી
રહી છે ? ”

રાધારાણીએ વસંતકુમારીને બધી હકિકત કહી. તેના
હિલની હકિકત અન્ય કોઈને કહેવા જેવી ન હતી.

તેની વાતો સાંભળીને વસંતકુમારીએ કહ્યું ” હા.

બહેન. ખરેખર મેં બૂલજ કરી છે. કારણકે તારા બેણુ-
દારને મેં તારા ધરનું ઠેકાણું જ નહિ પણ તારા ધરમાં
પ્રવેશ કરવાની ચીઠ્ઠી સુધ્ધાં લખી આપી.

“ તો તું તારો ગુન્હો કબૂલ કરે છે ને ? ”

“ કેમ નહિ. મારેજ અંગે તેણે તારું સર્વસ્વ લૂંટી
લીધું. દેખીતો ગુન્હો હું નાકબૂલ શી રીતે કરું ? ”

“ ખરેખર, તો આ અપરાધના બદલામાં તને પેલી
ફાંસી ઉપર લટકાવીશ. ઓછામાં ઓછું એક વરસ તો તારે
ત્યાં લટકવું જ પડશે. ” આમ કહેતાં જ દેવેન્દ્રને જે હાર
પહેરાવવા તૈયાર થઈ હતી તેજ હાર પોતાની ખ્યારી સખી
વસંતકુમારીના ગળામાં તેણે પહેરાવી દીધો.

